

ՀԱ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ

1(22)

ԵՐԵՎԱՆ 2021

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴԿԱՇՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF ARMENIA
(A COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES)

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ
(СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ)

1 (22)

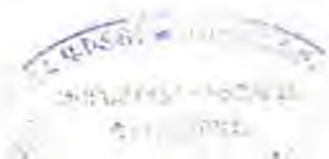
ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԺԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԾՈՐ
219

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
219

Signature

ԵՐԵՎԱՆ
2021

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Ա.Ա. Մելքոնյան (նախագահ), Կ.Հ. Խաչատրյան (նախագահի
տեղակալ), Ա.Ա. Խառատյան, Հ.Կ. Սուքիասյան,
Ա.Ի. Շահնազարյան, Հ.Ղ. Մուրադյան, Վ.Ս. Սարգսյան
(պատ. քարտուղար)

Редакционная коллегия

А.А. Мелконян (председатель), К.Г. Хачатрян (заместитель
председателя), А.А. Харатян,
А.К. Сукиасян, А.И. Шахназарян, А.Г. Мурадян, В.С. Саргсян
(отв. секретарь)

Editorial board

A.A. Melkonyan (Chairman of the Board), K.H. Khachatryan (Deputy
Chairman of the Board), A.A. Kharatyan,
H.K. Sukiasyan, A.I. Shahnazaryan, H.Gh. Muradyan,
V.S. Sargsyan (Executive Secretary)

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի «Հայոց պատմության
հարցեր» գիտական պարբերականի հերթական՝ 1 (22) համա-
րում, զետեղված են 2021 թ. ապրիլի 26-ին ՀՀ Գորիս քաղա-
քում կայացած «Լեռնահայաստան – 100» հանրապետական
գիտաժողովի (համակարգող՝ Գ. Ս. Ստեփանյան) զեկուցում-
ները և նյութերը:

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆ - 100

ԱՇՈՏ Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

*ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ԳԱԱ ակադեմիկոս*

**ՍՅՈՒՆԻՔԸ ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀՈԼՈԿՈՒՅԹՈՒՄ
(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)**

Բանալի բառեր՝ Սյունիք, պետականություն, սղնախներ, մելիքություններ, Ինքնավար Սյունիք, Լեոնահայաստան:

Հայ ժողովրդի հինգհազարամյա պետականության պատմության մեջ պատմական Հայաստանի յուրաքանչյուր տարածաշրջան իր ուրույն տեղն ու դերն է ունեցել: Որոշ պատմափուլերում՝ հատկապես համահայկական պետականության բացակայության շրջանում, Հայաստանի առանձին նահանգներ, անգամ գավառներ ու լեռնային համայնքներ իրենց վրա են վերցրել գոնե երկրի մեկ հատվածում մեր ժողովրդի ինքնիշխան ապրելու այնքան անհրաժեշտ գործառույթը: Ավելին, երբեմն այդօրինակ պետական կազմավորումները՝ իբրև ինքնատիպ հենասյուներ, լուրջ նախադրյալներ են ստեղծել համահայկական պետականության վերականգնման ու ամրապնդման համար: Արևմտյան Հայաստանում այդպիսի կազմավորումներ կարելի է մատնանշել Մոկսում, Մուշ-Սասունում, Շատախում, Համշենում, Կիլիկիայի տարածաշրջանում՝ Զեյթունում, Մարաշում, Հաճնում և այլուր:

Արևելյան Հայաստանում հայոց պետականությունը շարունակաբար պահպանած երկրամասերի մեջ, անտարակույս, առանձնանում են Սյունիքն ու Արցախը¹: Պատահական չէ, որ 11-րդ դարի կեսերին հայոց կենտրոնական թագավորության կործանումից հետո այս երկու նահանգն էլ ինչպես ուշ միջնադարում, այնպես էլ նոր ու նորագույն դարաշրջաններում, շնորհիվ զանազան թշնամիների դեմ տեղի հայության անդուլ ու հերոսական պայքարի, թեկուզև որոշակի տարածքի վրա ու ժամանակահատվածում, վերածվել են հայկական պետականության յուրահատուկ կղզյակների, հաստատել անկախ պետություն ունենալու հայ ժողովրդի անկոտրում կամքը:

Փորձենք հայոց պետականության ընդհանուր շղթայի մեջ կարևորել Սյունիքի դերը: Անկասկած, հատկապես միջնադարյան Հայաստանում երկրի ներքին ինքնիշխանության յուրահատուկ դրսևորում է եղել նախարարական (նաև՝ տանուտիրական) համակարգը, որը տեղերում ապահովել է հայ իշխանական դասի հարաբերական ինքնուրույնությունը կենտրոնական իշխանությունից: Վերջինիս թուլացման կամ առավել ևս՝ բացակայության դեպքում տեղական ինքնիշխան մարմինները փոխարինել են կենտրոնական իշխանությանը՝ ինչ-որ իմաստով պահպանելով պետականության անընդհատականությունը: Այդպիսի խնդիրներ դարերի ընթացքում լուծել են Մեծ Հայքի թագավորության նախարարական համակարգում հատուկ կարգավիճակ ունեցած Սյունյաց նախարարները:

¹ Հայոց պետականության պատմության մեջ Արցախի ունեցած դերի մասին տե՛ս **Մելքոնյան Ա.**, Արցախը հայոց պետականության պատմության հոլովույթում, Արցախը հայոց պետականության համար պայքարի քառույիներում, միջազգային գիտաժողով, 2018 թ. փետրվարի 23: Չեկուցու մների ժողովածու, Երևան, 2018, էջ 44–73:

Մասնագետ-պատմաբանների կարծիքով Մեծ Հայքի իննե-
րորդ նահանգ Սյունիքն իր կարգավիճակով նախապես չի տար-
բերվել թագավորության մյուս աշխարհներից: Այն Ք.ա. 3-2-րդ
հազարամյակներում մաս է կազմել Արատտա, Արմանում,
Էթիունի պետական կազմավորումներին, ապա՝ Ք.ա. առաջին
հազարամյակում եղել է Վանի (Արարատյան), Երվանդունյաց ու
Արտաշեսյան թագավորությունների կազմում: Վաղ միջնադա-
րում, պայմանավորված ավատատիրական հարաբերություննե-
րի արմատավորմամբ, հայ նախարարական դասի տնտեսական
ու ռազմական ազդեցության ուժեղացմամբ, հայ Արշակունիները
հարկ են համարել ի թիվս մի քանի նախարարական տոհմերի,
հատուկ առանձնաշնորհումներով օժտել նաև Սյունիներին,
որոնք Մովսես Խորենացու վկայությամբ դեռ առասպելական
Վաղարշակ թագավորի օրոք աչքի էին ընկել արքունիքին հա-
վատարմորեն ծառայելու շնորհով, որի համար ստացել էին պե-
տության արևելյան նահանգների կուսակալի ու զորքերի հրա-
մանատարի պաշտոնները:

Տրդատ Գ Արշակունին 314 թ. ոչ միայն հողեր շնորհեց Սյու-
նի տոհմի առաջնորդ Անդովկ Ա-ին, այլև ճանաչեց իր թագավո-
րության կազմում ինքնուրույն իշխանություն ունենալու նրա
իրավունքը: Ըստ «Զորանամակի» Սյունիները ամենամեծ հեծյալ
զորք՝ 19400 զինվոր ունեցող նախարարներն էին²: Նրանք ար-
քունիքում արքային ամենամոտ կանգնած պաշտոնյաներից

² Բարկեն Հարությունյանի կարծիքով՝ այդ հեծյալների թվում հաշվված են նաև
Սյունի իշխանների մարզպան եղած ժամանակ 15 հազար տանուտիրական զորքե-
րը, իսկ գուտ Սյունիքի զորքը կազմել է 4400 հեծյալ: Ի դեպ, մյուս սահմանափակ
նախարարների՝ Աղձնիքի և Գուգարքի բղեշխների հեծյալները ևս բաղկացած է եղել
զրեթև նույնքան հեծյալներից, համապատասխանաբար՝ 4000 և 4500 (Հայոց պատ-
մություն, և. II, գիրք առաջին, Երևան, 2018, էջ 402):

էին: Պատահական չէ, որ նրանց սուրված էր հատուկ արծաթե գահի վրա նստելու (այստեղից էլ նրանց գահերեց իշխան կոչվելու պարագան), մարգարտյա վարսակալ, վարազագիր մատանի, ոսկյա մական, ազնվական ծագումը մատնանշող կարմիր գույնի կոշիկներ կրելու իրավունք և այլն: Իշխանության կենտրոնը նախապես Ծղուկ գավառի Շաղատ գյուղաքաղաքն էր, ապա՝ Սյունի (այժմ՝ Սիսիան) ավանը. ավելի ուշ՝ Կապան քաղաքը:

Սյունի նախարարները հաճախ պաշտոնական պատվիրակությունների կազմում մասնակցում էին արտասահմանյան ուղևորությունների: 303 թ. Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրման նպատակով Կեսարիա մեկնած պատվիրակների մեջ էր Սյունիքի իշխանության հիմնադիր Անդովկ Սյունին: Վերջինիս որդին՝ Վաղինակ Ա-ն Խոսրով Կոտակի գահակալության տարիներին դարձել էր արքայի ամենավստահելի անձանցից մեկը: Նրա օգնությամբ հաջողվում է ճնշել Աղձնիքի Բակուր բղեշխի խռովությունը: Դավաճան բղեշխին պատժելուց հետո Հայոց արքան կազմակերպում է Վաղինակի ամուսնությունը Բակուրի դստեր հետ և այդ ճանապարհով Աղձնիքի բղեշխի պաշտոնը փոխանցում Սյունիներին, որոնք այն զբաղեցնում են ժառանգաբար՝ գրեթե մինչև Արշակունիների անկումը: Նշանակում է, որ Սյունիներին էր հանձնված Մեծ Հայքի ոչ միայն արևելյան, այլ նաև հարավարևմտյան սահմանների հսկողությունը:

Արշակունիների արքունիքում Սյունիներն իրենց դիրքերն ավելի են ամրապնդում Վաղինակի եղբոր՝ Անդովկ Բ-ի օրոք (339–385 թթ.), հատկապես այն բանից հետո, երբ Արշակ Բ-ն ամուսնանում է նրա դստեր՝ Փառանձեմի հետ: Ներսես Մեծ կաթողիկոսի կողմից Սյունիքին տրվում է նաև հոգևոր-եկեղեցական բարձր կարգավիճակ՝ մետրոպոլիտություն ունենալու իրա-

վունք: Սյունիքում հաջորդաբար իշխում են Անդովկ Բ-ի որդիները՝ Բաբիկն ու Վաղինակ Բ-ն: Վերջին իշխանը Բաբիկի որդին էր՝ Վասակ Սյունին (413–451 թթ.), որին Արշակունիների հարստության անկումից քիչ անց, վիճակվում է դառնալ Հայոց մարգապան, այսինքն՝ Հայաստանի գլխավոր պաշտոնյան, այն էլ բավական լայն լիազորություններով: Հանգամանորեն չանդրահառնալով Վասակի կերպարին և գնահատականներ չտալով նրա գործունեությանը, միայն նշենք, որ ժամանակի պատմիչների վկայությամբ նա 450–451 թթ. հակապարսկական ազատագրական պատերազմի սկզբնական փուլում գլխավորել է հայ ժողովրդի պայքարը, անգամ հորդորել սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանին՝ չքելու ապստամբների շարքերը, հանգամանքներ, որոնք հիմք են տվել մեծանուն պատմաբաններ Անտոն Գարագաշյանին, Նիկողայոս Ադոնցին, Հրանտ Արմենին և այլոց վերանայելու պատմաբանների մոտեցումները ավանդաբար նրան դավաճան ներկայացնելու հարցում³:

Արշակունիների անկմանը զուգընթաց նկատելիորեն թուլանում է նաև Սյունյաց իշխանությունը: Սակայն 6–7-րդ դարերի պարսկաբյուզանդական մրցակցության և 7–8-րդ դարերի արաբական արշավանքների ժամանակաշրջանում Սյունիքի հայությունը շարունակում է ակտիվ պայքարը օտար տիրապետության թոթափման ու երկրամասի ինքնիշխանության վերականգնման ուղղությամբ:

610 թ. Քրիստոսի խաչափայտը վերադարձնելու համար պարսից արքա Խոսրով Փարվեզի դեմ պայքարում բյուզանդա-

³ Տե՛ս **Վեմյան Խ.**, Վասակ Սյունիի պատմական գնահատության շուրջը, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր, 1965, թիվ 1, էջ 41–68: **Адоиц Н.** Марзпан Васаг перед судом историков, СПб., 1904:

կան կայսր Հերակլեսին աջակցողների թվում աղբյուրներում հիշատակվում է Սյունյաց Բյուրեղ իշխանուհին: 821 թ. Սյունիքի վրա հարձակում գործած Ատրպատականի Խուրամյանների առաջնորդ Բաբեկի դեմ պայքարը գլխավորում է Վասակ Գ Սյունին (780–821 թթ.): Արաբների մոտ ծառայության անցած ազգությամբ թուրք զորավար Բուղայի զորքերը 852–853 թթ. կատաղի դիմադրության են հանդիպում ինչպես Սյունիքում, այնպես էլ Արցախում:

9-րդ դարից սկսվում է Սյունյաց իշխանական տան նոր վերելքը: Սյունիները Հայոց թագավորության վերականգնման համար պայքարը ղեկավարող Բագրատունիների կողքին էին: Նրանք մասնակցել են 875 թ. Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոսի հրավիրած ժողովին, որի նպատակը Արաբական խալիֆայությունից Աշոտ Բագրատունի իշխանաց-իշխանի համար թագ ստանալն էր: Այդ ժամանակաշրջանում Սյունիների իշխանական տոհմը կարողանում է իր ազդեցությունը տարածել Վայոց ձորի և Գեղարքունիքի վրա, այդ գավառներում իշխանությունը հանձնել իրենց տոհմից սերված իշխաններին: Շուտով Սյունյաց իշխանները նահանգում ամրապնդում են նաև իրենց հոգևոր-եկեղեցական ինքնուրույնությունը. 906 թ. մեծ հանդիսավորությամբ օծվում է Տաթևի վանքը: Արարողությանը մասնակից են դառնում Վասպուրականի իշխան (908 թվականից՝ թագավոր) Գագիկ Արծրունին, Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Աղվանքի կաթողիկոս Սիմեոնը, Արցախի իշխան Եսային, Գարդմանի տեր Սահակ Սևադան և ուրիշներ:

Նորաստեղծ Բագրատունյաց թագավորությանը վիճակված չէր պահպանել երկրի միասնականությունը: 10-րդ դարի սկզբին Սյունիքի և Վասպուրականի իշխանական տների միջև Նախճա-

վանի պատկանելության շուրջ վեճ է ծագում: Սմբատ Ա Բագրատունին (890–914 թթ.), չկամենալով Սյունիներին տրամադրել իր դեմ, խնդիրը լուծում է նրանց օգտին՝ հույս ունենալով, որ իր քրոջ որդին՝ Վասպուրականի իշխան Գագիկ Արծրունին ըմբռնումով կմոտենա իր այդ քայլին: Սակայն Գագիկը, հավատալով՝ Հայոց թագը ստանալու վերաբերյալ Ատրպատականի Սաջյան՝ ամիրա Յուսուֆի խոստումներին, Վասպուրականը հռչակում է ինքնուրույն թագավորություն: Ամբողջ 10-րդ դարի ընթացքում չարունակվում է Բագրատունյաց թագավորության մասնատման գործընթացը. հռչակվում են Կարսի (963 թ.) և Տաշիր-Ձորագետի (978 թ.) թագավորությունները: Ցավոք, շուտով, թեպետ և ամենավերջինը, պառակտման ուղին է բռնում նաև Սյունիքը:

987 թ. Սյունիքի գահերեց իշխան Սմբատն իր երկրամասը հռչակում է ինքնուրույն թագավորություն⁴: Սյունյաց տոհմի տարեգիր Ստեփանոս Օրբելյանն այդ քայլն արդարացնում է հետևյալ պատճառաբանությամբ: Այդ ինչու Բագրատունիներից սերվածները կարող են լինել թագավոր, իսկ մենք, որ նույնպես սերում ենք Հայկ նահապետից՝ ոչ: «Արդ առաջին թագաւորեաց ի Սիսական աշխարհս արին և քաջն,-գրում է պատմիչը,- հզօր և բարեպաշտ արքայն Սմբատ՝ որդի Սահակայ...»⁵: Սմբատ թագավորը մահանում է 998 թ. և ամփոփվում Տաթևի վանքում: Նրան փոխարինում է որդին՝ Վասակ Ա-ն (998–1040 թթ.), որի

⁴ Սյունյաց (նաև՝ Կապանի, Բաղաց) թագավորության ընդարձակ սահմանների մասին տե՛ս Հակոբյան Ռ., Սյունիքի թագավորությունը պատմա-աշխարհագրական առումով, Երևան, 1968, էջ 57–72: Սյունիքի թագավորության պատմությունը մանրամասն տե՛ս Григорян Г., Очерки истории Сюника IX–XV вв., Ереван, 1990:

⁵ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Փարիզ, 1959, էջ 317:

դուստրը՝ Կատրանիդեն ամուսնանում է Բագրատունյաց ամենանշանավոր արքայի՝ Գագիկ Ա-ի հետ: Կատրանիդեն իր մոր՝ Շահանդուխտի և սկեսորի՝ Խոսրովանույշի օրինակով զբաղվում է եկեղեցաշինությամբ: 1001 թ. Անիում ավարտվում է նրա նախածեռնությամբ սկսված Կաթողիկե մայր տաճարի շինարարությունը: Գագիկ Ա Բագրատունին, ընդառաջ գնալով իր խնամի Վասակ Սյունու և կնոջ՝ Կատրանիդեի խնդրանքներին, վերականգնում է Սյունիքի մետրոպոլիտությունը, որը վերացվել էր Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի կողմից 960-ական թվականներին: Մետրոպոլիտության հոգևոր իշխանությունը տարածվում էր նաև Նախճավանի, Ջուղայի, Երնջակի, Ճահուկի և այլ գավառների վրա: Այն ուներ առանձին միաբանություն, որոշ տվյալներով՝ շուրջ հազար միաբաններով: Հայտնի է, որ թագավորության տարածքում հաշվվող շուրջ հազար գյուղերի մի մասը պատկանում էր Տաթևի վանքին: Եկեղեցական-մշակութային խոշոր կենտրոնի էր վերածվել Վահանավանքը⁶:

Ուշագրավ է, որ վերջին Սյունի թագավորները, չունենալով արու զավակներ, հետզհետե իրենց գահը փոխանցում են Արցախի իշխաններին, որոնց հետ ունեին սերտ ազգակցական կապեր: Գանձակի ամիրայության կողմից 1170 թ. Սյունիքի վերջին դիմադրական ամրոցի՝ Բաղաբերդի գրավումից հետո Մայր հայրենիքում կործանվում է հայկական վերջին թագավորությունը: Վերջին գահակալը Հասան Խաչենցին էր (1166–1170 թթ.):

Թագավորության անկումով Սյունիքում չի վերանում պետականությունը: Ներքին ինքնիշխանության որոշակի կարգավիճակով 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներից երկրամասը

⁶ Վահանավանքի մասին տե՛ս Գրիգորյան Գ.Մ., Վահանավանք (պատմահնագիտական ուսումնասիրություն), Երևան, 2007:

շարունակում են կառավարել Ջաքարյաններին ենթակա Օրբելյան և Պոռոջյան իշխանական տների ներկայացուցիչները:

16-րդ դարից սկսած Արցախում, Սյունիքում և Արևելյան Հայաստանի լեռնային մի շարք այլ շրջաններում ստեղծվում են հայ զինականների պաշտպանական ճամբարներ՝ սղնախներ: Վերջիններիս հիմքի վրա հայ իշխանական տների շառավիղները ձևավորում են հայկական կիսանկախ պետական նոր կազմավորումներ՝ մելիքություններ: Հիշենք, որ *մելիք* բառը արաբական ծագում ունի, որ նշանակում է թագավոր: Սյունիքի մելիքությունները կարևոր դերակատարություն են ունենում 16–18-րդ դարերի հայ ազատագրական պայքարի ծավալման գործում: 17-րդ դարի վերջին և 18-րդ դարի սկզբին այդ պայքարի առաջամարտիկներից է դառնում տեղի մելիքական տոհմերից սերած ազգային գործիչ Իսրայել Օրին: 1722–1730 թթ. Սյունիքում ազատագրական պայքարի գլուխ կանգնում են Վրաստանից ժամանած Դավիթ Բեկն ու Մխիթար սպարապետը: Վրաց Վախթանգ Զ թագավորը «եւ ետ զԴավութ Պէկն, որ ի յազգէն Հայոց, երկու հազար արեամբ, եւ զիշխանութիւն ետ նմա զգօրս գումարել եւ պահել զերկիրն Ղափանցոց»⁷:

Դավիթ Բեկի քաջերը կարողանում են Սյունյաց լեռնաշխարհը մաքրել քոչվոր նվաճողներից, ազատագրել տեղի մի շարք նշանավոր ամրոցներ ու բնակավայրեր (Շինուհայր, Զեյվա, Լևազ, Որոտան, Մեղրի): Կարևորելով Դավիթ Բեկի զինուժի դերը ախոյան թուրքերի դեմ պայքարում՝ 1724 թ. Պարսից շահ Թահմասպ Բ-ն պաշտոնապես ճանաչում է Սյունիքի իշխանության անկախությունը: Շուտով հայկական իշխանության դեմ

⁷ Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Ղափանցոց», Վնենտիկ-Ս.Ղազար, 1978, էջ 121:

պայքար է սկսում Օսմանյան կայսրությունը⁸: Հալիժորը դառնում է սյունեցիների դիմադրական մարտերի կենտրոնը:

1728 թ. Դավիթ Բեկի մահվանից հետո սյունեցիների պայքարի գլուխ կանգնում է Մխիթար սպարապետը: 1730 թ. Օրդուբադ կատարած հաղթական արշավանքից Խնձորեսկ վերադառնալիս նա դավադրաբար սպանվում է: Այդ մասին պատմիչը գրում է. «իրոց զօրացն հարեալ թոփով սպանին, եւ վաղվադակի Հայոցն հատեալ զգլուխ նորա՝ տարին առ փաշայն Թավրիզու. եւ նա ըստ արժանեացն հատոյց նոցա, հատանելով զգլուխ անզգամացն, եւ ասէ Ձի արդ իշխեցիք զայդպիսի քաջ այր սպանանել ի զուր տարապարտուց»⁹:

Դավիթ Բեկի և Մխիթար Սպարապետի գլխավորած հերոսական կռիվներն անհետևանք չեն մնում: 1918 թ. Անդրանիկ Օզանյանը, 1919 թ.՝ Արսեն Շահմազյանն ու Գարեգին Նժդեհը նրանց պայքարը շարունակում են թուրք-թաթարների ու բուլղակիների դեմ՝ կարողանալով Սյունիքը պահել աննվաճ: 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին, երբ Երևանում խորհրդային կարգեր հաստատած համայնավարները մայրաքաղաքում զբաղված էին կոմունիստական շաբաթօրյակ կազմակերպելով, Նժդեհի գլխավորությամբ Տաթևի վանքում հրավիրված համազանգեզուրյան առաջին համագումարը երկրամասը հռչակում է «Ինքնավար Սյունիք», որը համազանգեզուրյան երկրորդ համագումարում՝ 1921 թ. ապրիլի 27-ին՝ վերանվանվում է «Լեռնահայաստան»¹⁰: Նույն թվականի հունիսի 1-ին Լեռնահայաստանը պաշտոնա-

⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք առաջին, Երևան, 2010, էջ 46–48:

⁹ Դավիթ Բեկ կամ «Պատմութիւն Դաւիթեցոց», էջ 142:

¹⁰ «Ինքնավար Սյունիքի» և «Լեռնահայաստանի» մասին մանրամասն տե՛ս Միմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1920–1921 թթ., Երևան, 2000, նույնի՝ Չանգեզուրի հերոսամարտը 1917–1920 թթ., Երևան, 2009:

պես իրեն հայտարարում է «Հայաստանի Հանրապետություն», որին վիճակվում է մինչև հուլիսի կեսերը տարածաշրջանում լինելու վերջին ոչ խորհրդային, անկախ պետական կազմավորումը: Շնորհիվ Զանգեզուրի հերոսամարտի երկրամասը փրկվում է Ադրբեջանին բռնակցվելու թուրք-թաթարական հեռանկարից և մնում Խորհրդային Հայաստանի կազմում:

Կասկածից վեր է, որ նշելով Լեոնահայաստանի հռչակման 100-ամյա փառապանծ հոբելյանը, ստեղծված ներկա աշխարհաքաղաքական բարդ իրավիճակում մենք լիովին գիտակցում ենք պատմությունից ճիշտ դասեր քաղելու հրամայականը և մեր անկախ պետականության պահպանման համար Արցախ և Սյունիք աշխարհների կենսական անհրաժեշտությունը:

Ашот А. Мелконян, *Институт истории НАН РА, д.и.н., профессор, академик НАН РА, Сюник в контексте армянской государственности (исторический очерк).*

Каждый регион исторической Армении имеет свое уникальное место и роль в истории пятитысячелетней государственности армянского народа. На некоторых исторических этапах, особенно в условиях отсутствия общеармянской государственности, отдельным образованиям, горным общинам приходилось брать на себя важную функцию сохранения государственности на отдельных частях Армянского нагорья. Несомненно, Сюник и Арцах выделялись среди территорий, неизменно сохранявших армянскую государственность в Восточной Армении. Неслучайно, что после распада центрально-армянского царства в середине XI века эти два региона, как в позднем средневековье, так и

в новое время оставались островками армянской государственности.

С XVI века оборонительные лагеря армянских военных формирований – сигнахи, были созданы в Арцахе, Сюнике и ряде других горных районов Восточной Армении. На основе сигнахов армянские княжеские дома сформировали новые армянские полунезависимые государственные образования - меликства. В конце 17 века и в начале 18 века Исразль Ори, национальный деятель из местной знати, становится одним из лидеров этой борьбы. В 1722–1730 гг. Давид Бек и Мхитар Спарапет возглавляют освободительную борьбу в Сюнике. Иранский царь Тахмасп II в 1724 г. с целью привлечения армянских военных сил в борьбу против Османской империи официально признает Сюникское княжество Давида Бека.

В 1918 г. Андраник Озanian, в 1919 г. Арсен Шахмазян и Гарегин Нжде в Сюнике продолжают борьбу против турок-татар и большевиков. Более того, после советизации большей части Восточной Армении 25 декабря 1920 года в Татевском монастыре на первом общезангезурском съезде во главе с Г. Нжде, провозглашается независимость «Автономного Сюника» («Գրնիսիար Սյունիք»). 27 апреля 1921 г. это последнее антисоветское государственное образование Закавказья переименовывается в «Горную Армению» («Լեռնահայաստան») и продолжает свое существование до середины июля того же года. Благодаря сюникской освободительной борьбе армянскому народу удается пресвалить пантюркистский план захвата Сюника Азербайджаном и столь важный стратегический регион оставить в составе Армении.

Ashot A. Melkonyan, *Institute of History of the NAS RA, Doctor of Sciences in History, Professor, Academician of the NAS RA* Syunik in the context of the Armenian statehood (historical overview).

Each region of historical Armenia has its own unique place and played its main role in the history of the five thousand-year-old statehood of the Armenian people. At some historical stages, particularly in the absence of the pan-Armenian statehood, individual entities, mountain communities had to take on an important function of preserving statehood in certain parts of the Armenian Highland. Undoubtedly, Syunik and Artsakh stood out among the territories that invariably retained Armenian statehood in Eastern Armenia. It is no coincidence that after the collapse of the Central Armenian Kingdom in the mid 11th century, these two regions, both in the Late Middle Ages and in New Times, remained “islands” of the Armenian statehood.

Since the 16th century, defensive camps of Armenian military formations called “*the sghnakhs*” were created in Artsakh, Syunik and in few other mountainous regions of Eastern Armenia. On the basis of the sghnakhs, the Armenian princely houses formed new Armenian semi-independent state entities – the *Melikdoms*. At the end of the 17th – beginning of the 18th century, Israel Ori, a national figure from the local nobility, became one of the leaders of this struggle. In 1722–1730 David Bek and Mkhitar Sparapet lead the liberation struggle in Syunik. In 1724, in order to attract Armenian military forces in the struggle against the Ottoman Empire the Persian ruler Tahmasp II officially recognizes the Syunik principality of David Bek. In 1918 Andranik Ozanyan, and

then in 1919 Arsen Shahmazyan and Garegin Nzhdeh in Syunik continue the struggle against the Tatar Turks and the Bolsheviks. Moreover, after the Sovietization of most of Eastern Armenia on December 25, 1920, the independence of the "Autonomous Syunik" was proclaimed in Tatev Monastery on the first all-Zangezur congress headed by Garegin Nzhdeh. On April 27, 1921, this last anti-Soviet state entity of Transcaucasia was renamed "Mountainous Armenia" and continued to exist until mid July of the same year. Thanks to the Syunik liberation struggle, the Armenian people manage to fail the pan-Turkist plan to capture Syunik by Azerbaijan and leave such an important strategic region as part of Armenia.

17/08/21

ԿԱՐԵՆ Հ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԳԱՍ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՌԱԶՄԱԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՀԱՄԱՐ 1920-1921 ԹԹ.

Քանայի բառեր՝ Հայաստանի Հանրապետություն, քեմալական Թուրքիա, Անգլիա, Խորհրդային Ռուսաստան, Խորհրդային Ադրբեյջան, Խորհրդային Հայաստան, Զանգեզուր, Լեռնահայաստան, դիվանագիտական պայքար, ռազմական գործողություններ, խորհրդայնացում:

1917 թվականին Ռուսաստանյան կայսրության փլուզումից, 1918 թ. գարնանը Ռուսաստանից Անդրկովկասի անկախացումից հետո թուրք-ադրբեյջանական ոստնձգությունները հայկական մի շարք տարածքների, այդ թվում՝ Սյունիք-Զանգեզուրի նկատմամբ առավել վտանգավոր և սանձարձակ դարձան: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսները աչալուրջ էին, նրանք գտնում էին, որ տարածաշրջանից Ռուսաստանի հեռացումով նոր հեռանկարներ են բացվում «Մեծ Թուրանի» գաղափարը գործնականում իրականացնելու, դրա ճանապարհին մխրճված «հայկական սեպը» վերացնելու համար: Այդ ռազմատենչ ծրագիրը կարող էր ողբերգական իրականություն դառնալ, եթե Թուրքիան իր դաշնակիցներով հաղթանակած դուրս գար Առաջին համաշխարհային պատերազմից: Բարեբախտաբար, Քաոյակ դաշինքը պարտություն կրեց և 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարով Թուրքիան ստիպված էր հեռացնել իր

գորքերը տարածաշրջանից, այդ թվում՝ Զանգեզուր-Ղարաբաղից: Այստեղ հաստատվեց հաղթանակած Անտանտը, մասնավորապես Անգլիան: Ցավոք, անգլիական ներկայությունը որևէ դրական բան չէր խոստանում Զանգեզուր-Ղարաբաղի հայությանը: 1918 թ. նոյեմբերին անգլիացի գեներալ Թոմսոնը դարձավ Բաքվի գեներալ-նահանգապետ, և անմիջապես բացահայտվեցին տարածաշրջանում անգլիական շահերը և ադրբեջանամետ քաղաքականությունը, պայմանավորված Բաքվի նավթի շահութաբեր գործոնով¹: Շատ շուտով, 1919 թ. հունվարին, Բրիտանական զինվորական ներկայացուցչությունը Զանգեզուրի և Ղարաբաղի ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ նշանակեց իր հայաստյացությամբ հայտնի Խոսրով բեկ Սուլթանովին, ինչն ամբողջությամբ տեղավորվում է վերը նշվածի տրամաբանության մեջ: Ակնհայտ է, և այդ մասին են վկայում փաստերը, որ տարածաշրջանում անգլիական վերահսկողության ամրապնդման և երկարաժամկետ հաստատվելու դեպքում՝ Զանգեզուրը, նաև՝ Ղարաբաղը, տրվելու էին Ադրբեջանին: Բարեբախտաբար դա ևս տեղի չունեցավ և մինչև 1920 թ. զարնան կեսերը Զանգեզուրի համար հայ-ադրբեջանական պայքարում, որն ուղեկցվում էր մերթնդներթ ընթացող ռազմական թեժ գործողություններով, հաջողությունը, կարծես, հայկական կողմին էր: Դրա վկայությունն է ապրիլի 22-ին Գորիսում մեծ հանդիսավորությամբ անցկացված բանակային զորահանդեսը:

Իրադրությունը տարածաշրջանում կտրուկ փոխվեց պայմանավորված Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի առաջխաղացմամբ և 1920 թ. ապրիլի վերջերին Ադրբեջանի

¹ Տարածաշրջանում Անգլիայի վարած քաղաքականության մասին մանրամասն տե՛ս Ասրյան Ա., Մեծ Բրիտանիայի հակահայ քաղաքականությունը Ղարաբաղի

խորհրդայնացումով: Դրանից անմիջապես հետո 11-րդ բանակի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը շտապում է վերջնագրեր ներկայացնել Հայաստանի կառավարությանը՝ Ղարաբաղից և Զանգեզուրից հայկական զորամիավորումները դուրս բերելու պահանջով²: Խնդիր էր դրվում կարմիրբանակային զորամասերի սրընթաց առաջխաղացմամբ խորհրդայնացնել նաև Հայաստանը: Սակայն հարցի վերաբերյալ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյի 1920 թ. մայիսի 25-ի որոշման մեջ նշվեց տրամադծորեն հակառակի մասին. «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ, մեզ վրա չվերցնելով ռուսական զորքերի օգնությամբ (Հայաստանը - Կ.Խ.) անմիջապես խորհրդայնացնելու նախաձեռնությունը»³:

Սակայն դա բնավ չէր վերաբերվում բոլշևիկների համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Նախիջևան առանցքին: Ղարաբաղի հայությունը մայիսի 25-ին ընդունեց պարտադրված խորհրդայնացումը՝ դրանով իսկ դառնալով տարածաշրջանում հայկական տարածքներից առաջին խորհրդայնացված շրջանը: Շուտով խորհրդային զորքերը ռազմակալեցին նաև Զանգեզուրն ու Նախիջևանը: Խորհրդային զինագրավումն ուղեկցվում էր կարմիր զորամասերի և թուրք-ադրբեջանեցիների կողմից Զանգեզուրի հայ բնակչության նկատմամբ պարբերաբար գործարկվող բռնություններով և թալանով: Այսպիսով, հակառակ իր կամքին, Հայաստանը փաստացի ներքաշվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի հետ չհայտարարված պատերազմ: Եթե նկատի ունենանք, որ նման իրավիճակ էր հասունանում նաև

հարցում (1918–1920 թթ.) և արդի վիճակը, ՊՐՀ. 2021, թիվ 2, էջ 88–111:

² ՏՆՍՀԱՀ. ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 274:

քեմալական Թուրքիայի հետ, որն իր ռազմական ներխուժման սպառնալիքի տակ էր պահում Հայաստանի արևմտյան սահմանները, ապա պարզ է դառնում, որ 1920 թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր օրհասական դրության մեջ, վտանգված էին նրա անկախությունն ու անվտանգությունը:

Տարածաշրջանում խորհրդային ներկայության պայմաններում հայկական երկրամասերի խնդիրը տեղափոխվեց հայ-ռուս-ադրբեջանա-թուրքական ռազմադիվանագիտական հարաբերությունների և հսկամարտության ոլորտ:

Խորհրդային Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ Մոսկվայում 1920 թ. մայիսից սկսված հայ-ռուսական բանակցություններում խորհրդային պատվիրակությունը, հանձին ՌՍԴԽՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինի և նրա տեղակալ Լևոն Կարախանի, պատրաստակամություն է հայտնում կնքել պայմանագիր և բարեկամական ամուր հարաբերություններ հաստատել երկու պետությունների միջև: Ռուս-հայկական բանակցությունների հաջող ընթացքի և ավարտի վրա բացասական ազդեցություն էին գործում Բաքվից և Անկարայից, և դա հասկանալի էր. քննարկվում էր Զանգեզուրի, Ղարաբաղի և Նախիջևանի հարցը: Ինչպես հայկական պատվիրակության ղեկավար Լ. Շանթն է 1920 թ. հուլիսի 1-ին հաղորդում Հայաստանի կառավարությանը, բանակցությունների դժվարությունը կապված է հենց հայ-ադրբեջանական սահմանի որոշման հարցի հետ⁴:

Բանակցությունների ընթացքում Բաքվի վարած բացահայտ հակառակ թաղաքականության մասին տեղեկանում ենք Ադրբե-

⁴ ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու 1, գ. 2, թ. 43:

ջանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարություն-յանի 1920 թ. հուլիսի 31-ի՝ ՀՀ արտգործնախարարին ուղղված զեկուցագրից. «Ադրբեջանի ներկայիս քաղաքականության գլխավոր ուշադրությունն ուղղված է այն թույլ և հեռավոր հնարավորության վրա, որ հայ-ռուսական բանակցությունների արդյունքում Չանգեզուրը և Ղարաբաղը կարող են անցնել Հայաստանին: Այդ պատճառով են ուղքի հանվում ամբողջ հեղկոմը, թաթար ակտիվիստները, հայ կոմունիստների մեծ մասը, որոնք գնդակոծում են Մոսկվան հատուկ պատվիրակություններով, հայտագրերով և այլն: Այս դիվանագիտությունն էլ ստիպեց արագացնել Չանգեզուրի գրավումը (խորհրդային զորքերի կողմից – Կ.Խ.)»⁵:

1920 թ. հունիսի վերջերին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղքույրո ուղղված զեկուցագրում Բաքվի հակահայ քաղաքականության մասին անթաքույց վրդովմունքով արտահայտվում է նաև Գ. Չիչերինը. «Բաքվի ընկերներն իրենց գործողություններով խափանում են փոխզիջումները, մերժում են Հայաստանի հետ համաձայնություն կնքելու Կենտկոմի պահանջը»: Հունիսի 29-ի հերթական նամակում տեղեկացնելով ՌՍԴԽՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Վլադիմիր Լենինին, որ Բաքուն Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններից պահանջում է գրավել Չանգեզուրը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը, Շարուր-Ղարալագյազը, Օրդուբաղը և Զուլֆան՝ Ադրբեջանին «նվիրաբերելու համար», Գ. Չիչերինը ներկայացնում է իր գնահատականները. «նշված գործողությունների իրականացումը ռուսական զորամիավորումների միջոցով հնարավոր չէ», «Արևելքում մեր քաղաքականության համար ճա-

⁵ Ст'я Нагорный Карабах в 1918–1923 гг.: Сборник документов и материалов. отв. ред. В.А. Микаелян, Ереван, 1992, էջ 519:

կատագրական սխալ կլիներ, եթե մենք սկսենք հենվել մեկ ազգային տարրի վրա ընդդեմ մյուս ազգային տարրի»⁶:

Ռուս-հայկական բանակցությունները Մոսկվայում որևէ արդյունք չտալով ընդհատվեցին: Հայաստանի իշխանությունների հետ կապեր հաստատելու նպատակով տարածաշրջան է գործուղվում ՀՀ-ում Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Բորիս Լեգրանը: Բանակցությունների արդյունքում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրվում է համաձայնագիր, որով Ռուսաստանը «ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն ու լիակատար ինքնուրույնությունը», իսկ Զանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը հայտարարվում են «վիճելի տարածքներ», մնալով Խորհրդային զորքերի զինագրավման տակ⁷:

Խորհրդային ուժերի կողմից Զանգեզուրում գործադրվող բռնությունները չէին դադարում, ուստի 1920 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին երկրամասի մի շարք գյուղերում, ինչպես նաև Կապանում և Սիսիանում Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ բռնկվեցին հակախորհրդային նոր ապստամբություններ: Գարեգին Նժդեհը, որը բուլժևիկների կողմից հուլիսի սկզբին Գորիս ներխուժելուց հետո ստիպված էր իր փոքրաթիվ ուժերով քաշվել Խուստուփ, հոկտեմբերի կեսերին գլխավորեց համազանգեզուրյան ապստամբությունը: Նոյեմբերի 14-ին նա վերջնագիր է ներկայացնում Կարմիր բանակի հրամանատարությանը, պահանջում դադարեցնել բռնությունները և հե-

⁵ Նույն տեղում, էջ 557:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 509, 515–518:

ռանալ Զանգեզուրից: Ապստամբներին ճնշելու կարմիրքանակային ստորաբաժանումների վերջին փորձերը հաջողություն չունեցան և նոյեմբերի 21-ին ապստամբները ազատագրեցին Գորիս կենտրոնը: Մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը կարմիր զորքերից ազատագրվեց ամբողջ Զանգեզուրը, երկրամասը կառավարելու համար Գ. Նժդեհի անմիջական ղեկավարությամբ ստեղծվեց Զանգեզուրի գյուղացիության ժամանակավոր խորհուրդ:

Թերահավատորեն վերաբերվելով ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի և 11-րդ կարմիր բանակի ռազմհեղխորհրդի անդամ Գ. (Սերգո) Օրջոնիկիձեի նախաձեռնությամբ Խորհրդային Ադրբեջանի հեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի՝ «Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության մաս համարելու մասին» որոշմանը⁸, ինչպես նաև այն փաստին, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրի 3-րդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը նույնպես ճանաչել էր նախկին «Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը» Հայաստանի կազմում⁹, դեկտեմբերի 25-ին Սյունիքի Տաթևի վանքում հրավիրված համագանգեզուրյան համագումարում երկրամասը հռչակվում է ինքնավար՝ քանի դեռ քաղաքական իրադրությունը հնարավորություն չի ընձեռի ՀՀ-ին միանալու համար: Սյունիք-Զանգեզուրի սպարապետ նշանակվեց Գարեգին Նժդեհը:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 574–575:

⁸ Կոմունիստ, Երևան, 7 դեկտեմբերի, 1920, թիվ 2:

⁹ **Խաչատրյան Կ., Մուքիասյան Հ., Բաղասյան Գ.,** Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920–1930-ական թվականներին, Երևան, 2020, էջ 34–35:

Զանգեզուրի անկախությունը լրջորեն անհանգստացնում էր խորհրդային իշխանություններին: 1921 թ. հունվարի 23-ին Գ. Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում է Մոսկվա՝ ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմ, պատճենը՝ Վ. Լենինին, Լ. Տրոցկուն և Ի. Ստալինին, որ զանգեզուրցիներին Թավրիզից աջակցում են անգլիացիները, «որոնք պատրաստվում են հարվածել մեզ դաշնակների օգնությամբ՝ Զանգեզուրի միջոցով»: Օրջոնիկիձեն հուշում է, որ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) հետ հանգամանալից զրոյցից հետո ինքը համոզվել է, որ «եթե անգամ հաջողվի Հայաստանի համար թուրքերից կորզել 1914 թ. սահմանները (ինչը հազիվ թե հաջողվի), ապա այդ դեպքում էլ Զանգեզուրը մնալու է հակահեղափոխության հենադաշտ»: Օրջոնիկիձեն Զանգեզուրը ռազմական ճանապարհով խորհրդայնացնելու կողմնակից էր, սակայն Մոսկվային հայտնում է, որ «ճանապարհների անանցանելի լինելու պատճառով Ադրբեջանի կողմից ռազմական գործողություններ ձեռնարկել Զանգեզուրի դեմ ներկայումս անհնար է»¹⁰:

1921 թ. ձմռանը 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը փորձում է բանակցությունների միջոցով հասնել Զանգեզուրի խորհրդայնացմանը: Այդ նպատակով փետրվարի 2-ին Գ. Նժդեհի մոտ Գորիս դիվանագիտական առաքելությամբ ժամանում է 11-րդ կարմիր բանակի և խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների միացյալ պատվիրակությունը՝ Գրիգոր Վարդանյանի գլխավորությամբ: Բանակցությունները սկսելուց առաջ Վարդանյանը Նժդեհին է փոխանցում նրան հասցեագրված Դրոյի նամակը: 1921 թ. հունվարի 21-ին Բաքվում գրված այդ նամակում Դրոն նշում էր, որ հարկավոր է ընդունել խորհր-

¹⁰ ՀԱԱ, միկրոժապավենների հավաքածու 1, գ. 3, թ. 12:

դայնացման առաջարկը, նա վստահեցնում էր, որ Մոսկվայում նախատեսված խորհրդա-թուրքական կոնֆերանսը «կապացուցի, որ խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատավորության շահերը»¹¹: Ավաղ, Դրոն չէր կարող կռահել, թե ինչպիսի տարածքային կորուստներ է կրելու Հայաստանը 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ռուս-թուրքական «դավադիր գործարքով»: Մյուս կողմից՝ հարկ է փաստել նաև, որ խորհրդային կողմին հաջողվեց դիմակայել թուրք-ադրբեջանական նկրտումներին Զանգեզուրի հարցում և այն դուրս թողնել կոնֆերանսի օրակարգից: Նշենք, որ խորհրդաթուրքական կոնֆերանսին նշանակված թուրքական պատվիրակությունը դեպի Մոսկվա ճանապարհին Կարսից ժամանել էր Բաքու և այստեղ բազմաթիվ հանդիպումներ և քննարկումներ ունեցել Ադրբեջանի ղեկավարության հետ: Դրանց արդյունքում մշակվեցին թուրք-ադրբեջանական համատեղ գործողությունների ծրագրեր՝ հայկական տարածքների հարցում Մոսկվայի վրա ճնշումներ գործադրելու նպատակով:

Նժդեհը չէր կիսում Դրոյի լավատեսական հույսերը, նա մերժում է ինչպես նրա, այնպես էլ խորհրդային պատվիրակության առաջարկությունը՝ երկրամասի խորհրդայնացումն ընդունելու մասին: Բանակցությունների ընթացքում Նժդեհը շեշտում է, որ դեմ չի Զանգեզուրի խորհրդայնացմանը, եթե խորհրդային իշխանությունը ոչ թե խոսքով, այլ գործնականում ապացուցի իր արդար և բարի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հերքելով «Անտանտի հետ իր համագործակցության մասին» խորհրդային կողմի մեղադրանքները, Նժդեհը Զանգեզուրի խորհրդայնացման հետևյալ նախապայմաններն է առաջ քա-

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, թ. 29:

շում. հեռացնել քեմալական զորքերը Հայաստանի զինագրաված շրջաններից, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը փաստացի միացնել Հայաստանին, ազատել հայ մտավորականներին խորհրդային բանտերից: Այդ մասին է նշվում նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Գեկերին և Գ. Չիչերինին ուղղված Նժդեհի և Սյունիքի կառավարության նամակներում: Դրանք խորհրդային պատվիրակությանն է փոխանցում կառավարության նախագահ Գեդեոն Տեր-Մինասյանը: Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանություններից և Կարմիր բանակի հրամանատարությունից պահանջվում է հանգիստ թողնել Զանգեզուրը և զանգեզուրցիներին, քանի որ «Արևելքի Ձեր քաղաքականությամբ Հայաստան կոչված երկիրը կատարյալ դժոխքի եք վերածել»¹²:

Գիտակցելով, որ հաջողության չհասնելով բանակցություններում Կարմիր բանակի հրամանատարությունը ձգտելու է ռազմական գործողությունների միջոցով խորհրդայնացնել Զանգեզուրը, երկրամասի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով 1921 թ. փետրվարի 16-ին Նժդեհի զինակից Յապոնի (Հ. Պարոնյան) զորաջոկատը գրավում է Դարալագյազը (Վայոց ձոր): Կարմիր բանակի զորամասերը լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեցին, իսկ մոտ 400 կարմիրբանակայիններ գերի հանձնվեցին. Դարալագյազը հռչակվեց Զանգեզուրի անբաժան մաս: Զանգեզուրում մեծ ոգևորություն առաջացրեց նաև Երևանում փետրվարյան ապստամբության հաղթանակի լուրը. ակնկալվում էր խորհրդային ուժերի հետ պայքարում ազատագրել նրանց տիրապետության ներքո գտնվող տարածքները և միանալ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի զինված ուժերին: Այդ նպատակով

¹² Նույն տեղում, թ. 32–34:

մարտի 5-ին Յապոնի ջոկատը ազատագրեց Նոր-Բայազետը (Գավառ), սակայն հետագա առաջխաղացումը ձախողվեց:

Ապրիլի սկզբին հակախորհրդային ապստամբությունը ճնշելուց, Հայրենիքի փրկության կոմիտեի իշխանությունը տապալելուց և Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում խորհրդային իշխանությունը վերականգնելուց հետո Կարմիր բանակը շարունակեց ապստամբների հետապնդումը և ապրիլի 15-ին գրավեց Դարալագյազը: Մղելով համառ մարտեր, Յապոնի ջոկատը նահանջում է դեպի Գորիս:

1921 թ. ապրիլի 16-ին հրապարակվում է Կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման հրամանատար Մ. Վելիկանովի հրամանն ուղղված կարմիր զորքերի մարտիկներին: Հրամայվում է շարունակել դաշնակների հետապնդումն ու ջախջախումը և կարճ ժամանակում դուրս գալ Զանգեզուրի սահմաններին: Նշենք, որ ապրիլի կեսերին 11-րդ բանակի զորամասերին հաջողվեց ճնշել նաև Նժդեհի գինակից Թևանի (Ստեփանյան) ղեկավարած ապստամբությունը Ղարաբաղում, Թևանի ջոկատը նույնպես նահանջում է դեպի Զանգեզուր:

Այսպիսով, Վրաստանի խորհրդայնացումից և Հայաստանում փետրվարյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո 1921 թ. գարնանը Զանգեզուրը մնացել էր հակախորհրդային պայքարի և անկախության միակ կղզյակը ամբողջ Անդրկովկասում, իր վրա սևեռել բուլշևիկների ողջ ուշադրությունը և ռազմական ներուժը:

Ստեղծված նոր իրադրության հրամայականով Տաթևում հրավիրված համագանգեզուրյան 2-րդ համագումարը ապրիլի 27-ին ինքնավար Սյունիքը հռչակում է «Լեռնահայաստան» և վարչապետ նշանակում Գ. Նժդեհին, որը պարզևատրվում է

«Խուստուփյան արծիվ» երկաթե շքանշանով: Շատ չանցած, հունիսի 1-ին, Լեռնահայաստանը վերանվանվում է «Հայաստանի Հանրապետություն», վարչապետ է նշանակվում Զանգեզուր անցած Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Սիմոն Վրացյանը, Գ. Նժդեհը պահպանում է զինվորական նախարարի և սպարապետի պաշտոնները: «Ազատ Լեռնահայաստանի գոյության» անհրաժեշտությունը Գ. Նժդեհը բացատրում է հետևյալով. որոշակի ժամանակ էր պետք 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Զանգեզուր նահանջած երևանյան գաղթականներին, մտավորականներին ու զինվորներին Իրան անցնելու համար:

1921 թ. մայիսի սկզբին Կարմիր բանակը դադարեցնում է ապրիլյան հարձակումը, Զանգեզուրի խորհրդայնացման խնդիրը խաղաղ ճանապարհով հանգուցալուծելու համար որոշվում է վերստին սկսել բանակցություններ: Դա տեղի ունեցավ Հայաստան ժամանած և ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի նախագահի ու ռազմգործժողկոմի պաշտոնները ստանձնած Ալեքսանդր Մյասնիկյանի համառ ջանքերի շնորհիվ: Սակայն, մայիսի 12-ին Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղում խորհրդային (ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ՝ Արտաշես Կարինյան, Կարմիր բանակի՝ Վ. Մելնիկով) և Լեռնահայաստանի (Գ. Տեր-Մինասյան, Մ. Մինասյան և Լ. Մինասյան) պատվիրակությունների միջև բանակցությունները նույնպես ավարտվում են առանց դրական արդյունքի, այդ մասին մայիսի 23-ին Ա. Մյասնիկյանը տեղեկացնում է Ա. Գեկեդին¹³:

Հերթական բանակցությունների ձախողումը ստիպում է ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյին վճռական քայլերի դիմել Զանգեզուրը խորհրդայնացնելու նպատակով: Բյուրոյի կողմից 1921 թ.

¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1435, ց. 1, գ. 42, թ. 1:

հունիսի 3-ին ընդունված՝ «Զանգեզուրը հակահեղափոխականներից մաքրելու մասին» որոշման մեջ նշվում է. «1. Զանգեզուրը լիկվիդացնել հունիսի վերջին: 2. Անմիջապես անցնել ռազմական գործողությունների նախապատրաստմանը: 3. Դրա հետ մեկտեղ հանձնարարել Հայաստանի կառավարությանը Հռչակագիր ուղարկել Զանգեզուր: 4. Միջոցներ ձեռնարկել Մեղրին անմիջապես գրավելու համար»¹⁴: Կատարելով որոշման 3-րդ կետը, ՀՍԽՀ կառավարությունը հունիսի 13-ին ևս մեկ անգամ դիմում է Զանգեզուրի կառավարությանը՝ պայքարը դադարեցնելու և խորհրդայնացումը ընդունելու կոչով: Հռչակագրում նշվում է նաև, որ Զանգեզուրը, նաև՝ Ղարաբաղը, լինելու են Խորհրդային Հայաստանի կազմում¹⁵:

11-րդ բանակի Երևանյան զորախմբի հրամանատար Մ. Վելիկանովը 1921 թ. հունիսի 18-ին ապստամբությունը ճնշելու մասին հերթական հրամանն է արձակում: Դեռևս հունիսի 6-ին, ի կատարումն Կովկասյան բյուրոյի հունիսի 3-ի որոշումների, նման հրաման էր արձակել նաև Ադրբեջանում տեղակայված Կարմիր բանակի Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատարությունը: Այսպիսով, Կարմիր բանակը Զանգեզուրի վրա հարձակվելու էր ինչպես արևմուտքից, այնպես էլ արևելքից: Հունիսի 20-ին հարձակումը սկսվում է, Կարմիր բանակը հունիսի 30-ին մտնում է Սիսիան: Վերջինիս անկումից հետո Գ. Նժդեհը որոշում է դադարեցնել պայքարը և Գորիսից նահանջում դեպի Կապան, պատգամելով գորիսցիներին՝ չդիմադրել հայ-ռուսական կարմիր զորքերին և անխնա լինել՝ եթե հարձակում ձեռնարկեն ադրբեջանական ջոկատները:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1021, ց. 2, գ. 1187, թ. 13:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, թ. 26:

Հուլիսի 2-ին Գորիս են մտնում Կարմիր բանակի Կովկասյան առանձին բանակի և Երևանյան խմբավորման զորամասերը, հուլիսի 7-ին նրանք արդեն Կապանում էին. ապստամբական ուժերը Նժդեհի գլխավորությամբ նախօրոք նահանջել էին դեպի Մեղրի: 1921 թ. հուլիսի 13-ին Կարմիր բանակի զորամասերը մտնում են Մեղրի, Զանգեզուրի խորհրդայնացման գործընթացն այդպիսով ավարտված էր:

Հայաստանում գտնվելու վերջին օրերին Նժդեհը դիմում է հղում Հայիեղկոմին. մի շարք պահանջների և մաղթանքների հետ մեկտեղ (որպեսզի հայ ժողովուրդն այլևս չապստամբի խորհրդային իշխանության դեմ), նա շեշտում է, որ ադրբեջանցիները չպետք է մտնեն Զանգեզուր, վերջինս, նաև՝ Ղարաբաղը, մեկընդմիջտ պետք է լինեն Հայաստանի կազմում: Զգուշացնելով, որ ինքն ընդմիջտ չի հեռանում Լեռնահայաստանից, այլ կվերադառնա՝ եթե «Երևանի փոխարեն Բաքուն լինի Սյունիքի հողի վրա ուր դնողը», Նժդեհը թողնում է Հայաստանի սահմանները և փոքրաթիվ ուժերով անցնում Արաքսի իրանական ափը¹⁶:

Հայ ժողովրդի մեծ զավակ Գարեգին Նժդեհի և նրա զինակիցների գլխավորությամբ զանգեզուրցիների անհավասար, սակայն հերոսական պայքարը, ինչպես նաև ՀՍԽՀ կառավարության ղեկավար Ալեքսանդր Մյասնիկյանի վճռական դիրքորոշումը նպաստեցին, որպեսզի ռազմավարական առումով բացառիկ նշանակություն ունեցող հայկական Զանգեզուրի մեծ մասը կազմի Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը, հակա-

¹⁶ Տե՛ս Պետրոսյան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921). Երևան, 1991, էջ 173–175:

ռակ դեպքում՝ նրան կարող էր սպառնալ Նախիջևանի կամ Լեռ-
նային Ղարաբաղի ճակատագիրը:

Карен Г. Хачатрян, *Институт истории НАН РА, д.и.н., профессор, Военно-дипломатическая борьба за Зангезур в 1920–1921 гг.*

После распада Российской империи в 1917 г. и ухода России из Закавказья Турция и Азербайджан развернули захватнические действия в отношении приграничных армянских территорий, в том числе Зангезура (Сюник). В 1918–1920 гг. в острой военно-дипломатической борьбе Республике Армения удалось отстоять край в своем составе, а после советизации республики в конце 1920 г. Зангезур сохранял свою самостоятельность. Несмотря на неоднократные заверения советской власти, что после советизации край останется в составе Советской Армении, зангезурцы во главе с национальным героем Гарегином Нжде и его соратниками продолжили борьбу. С весны 1921 г. руководство Советской Армении во главе с Александром Мясникяном многократно пыталось решить вопрос советизации Зангезура мирным дипломатическим путем, однако успеха не имело. С середины июня части Красной Армии начали широкомасштабное наступление на Зангезур, которое принесло окончательный успех, край был полностью советизирован и большая ее часть осталась за Советской Арменией. В этом успехе велика роль двух выдающихся деятелей армянского народа – Гарегина Нжде и Александра Мясникяна.

Karen H. Khachatryan, *Institute of History of the NAS RA, Doctor of Sciences in History, Professor, The military-diplomatic struggle for Zangezur in 1920–1921.*

After the collapse of the Russian Empire in 1917 and Russia's withdrawal from Transcaucasia, Turkey and Azerbaijan launched aggressive actions against the Armenian border territories, including Zangezur (Syunik). In 1918–1920 in the acute military-diplomatic struggle, the Republic of Armenia managed to defend the region in its composition, and after the Sovietization of the republic at the end of 1920, Zangezur retained its independence. Despite the repeated assurances of the Soviet authorities that after Sovietization the region will remain part of Soviet Armenia, the residents of Zangezur, led by the national hero Garegin Nzhdeh and his associates, continued to fight. Since the spring of 1921, the leadership of Soviet Armenia, headed by Alexander Myasnikyan, had repeatedly tried to resolve the issue of Sovietization of Zangezur by peaceful diplomatic means, but it was not successful. Since mid-June, the Red Army units launched a large-scale offensive on Zangezur, which brought final success, the region was completely Sovietized and most of it remained within Soviet Armenia. The role of two outstanding figures of the Armenian people – Garegin Nzhdeh and Alexander Myasnikyan, is great in this success.

ՎԱՀՐԱՄ Ռ. ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱրՊՀ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԸ ԵՎ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Բանալի բառեր՝ Պետականություն, Հայաստան, Արցախ, Սյունիք, Գարեգին Նժդեհ, Դրո, Ղարաբաղ, պայքար, Թուրքիա, Ադրբեջան:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտվելով՝ Թուրքիան գրկվեց դարերի ընթացքում նվաճած բավականաչափ ընդարձակ տարածքներից: Այդ ժամանակներից սկսած առայսօր Թուրքիայի կառավարող շրջանները պանթյուրքիզմի մեջ են տեսնում երբեմնի աշխարհաձավալ կայսրության վերածննդի հնարավորությունը: Դրան հասնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ էր, որ Թուրքիան էթնիկ սահման ունենար Այսրկովկասի և Իրանի թյուրքալեզու ժողովուրդների հետ:

Վերոհիշյալ խնդիրները լուծելու համար Բարձր դուռը նպատակ էր դրել Արևելյան Այսրկովկասում ձևավորել թուրքական նոր պետություն և երկրորդ՝ վերացնել Թուրքիայի ու նոր ստեղծվելիք Ադրբեջանի միջև գոյություն ունեցած «հայկական սեպը»:

1918 թ. մայիսի 28-ին «Մուսավաթ» կուսակցությունը նախկին Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգների տարածքում հռչակում է Ադրբեջան պետության անկախությունը:

Նորահայտ այդ հանրապետությունն այսպես է բնութագրել ռուս գեներալ Անտոն Դենիկինը. «Ամեն ինչ ադրբեջանական հանրապետությունում արհեստական էր, - գրել էր ռուս գեներալը,- իսկական չէր, սկսած նրա անունից, որը վերցված էր Պարսկաստանի համանուն նահանգներից մեկի անունից: Տարածքը նույնպես արհեստական էր, կազմված լեզգիական Ջաքաթալայից, հայ-թաթարական Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներից, ռուսական Մուղանից: Այդ ամենը միավորված է թուրքական քաղաքականության արդյունքում, որը պետք է դառնա Կովկասում պանթուրքիզի և պանիսլամիզմի դրուշակակիրը»¹:

Եվ այսպես, աշխարհի քարտեզի վրա գծվում էր մի նոր պետություն, որի հիմքում դրված չէին ոչ պատմականության, ոչ էլ էթնիկական պատկանելության սկզբունքները: Նորաթուխ այդ երկիրը սկսեց հավակնել Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս հանդիսացող Արցախին ու Ջանգեզուրին:

1918-1921 թվականների ընթացքում մուսավաթական, այնուհետև խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը Թուրքիայի աջակցությամբ Արցախում և Սյունիքում իրականացրած էթնիկ գտումների միջոցով փորձում էր պանթուրքիստական ծրագրերի իրագործումը գործնական հունի մեջ դնել:

Այդ ամենի բարձրակետը դարձան Շուշիի 1920 թ. մարտի 23-ի և դրան հաջորդած մի քանի օրերի ընթացքում իրականացված ջարդերը, որոնց արդյունքում քաղաքի տաս հազարից ավելի խաղաղ բնակչությունն ամենադաժան ձևով ոչնչացվեց:

Արցախահայության հետ վերջնական հաշվեհարդար տեսնելու և ՀՀ իշխանությունների ուշադրությունը շեղելու նպատա-

¹ Բալայան Վ. Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 79-80:

կով մուսավաթական Ադրբեջանի զինված ուժերը լայնածավալ գործողություններ էին ձեռնարկել նաև Սյունիքի դեմ: Սյունիքի պաշտպանները անհավասար գոտեմարտում կանգնեցրին հակառակորդի առաջխաղացումը և մարտի 25-26-ին, անցնելով հակահարձակման, նրան հետ շարտեցին մինչև Մասխուդլի և վերականգնեցին կապը Արցախի հետ²:

Հայաստան այդ ծրագրի մասին է խոսում նաև Խոսրով Բեկ Սուլթանովի ռուսերեն և թուրքերեն լեզուներով գրված հրամանագիրը, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Հրամայում եմ հենց այժմ, գրութինս ստանալուն պես հոգալ բարձրացնելու թնդանօթները Քիրս և գրաւել Չիրխշուրի սարը, այտեղից կատարել հետախուզութին դէպի Տումի, Խծաբերտ և Չանախչի, ուսումնասիրել բոլոր անցքերը, որպէսզի մարտի 25-ին այդ հայկական գիւղերը ջնջեն աշխարհի երեսից և այդպիսով մեծ վիհ բացի Ղարաբաղի և Չանգեզուրի միջև, կտրի երկու հատվածների հայերի կապը»³:

Որոշ հանգամանքների, մասնավորապես հայ ժողովրդի տոկունության շնորհիվ Սուլթանովի հրամանը ի կատար չավելց:

1920 թ. մարտի կեսերին Մուստաֆա Քեմալը մի պատվիրակություն է ուղարկում Ադրբեջան՝ համոզելու «Մուսավաթ»-ի ղեկավարներին՝ սերտ հարաբերություններ ստեղծել բուլշևիկների հետ և, անգամ անհրաժեշտության դեպքում, խորհրդայնացնել երկիրը: Բանակցությունների արդյունքում, 1920 թ. ապրիլի 15-ին, Ադրբեջանի խորհրդայնացումից երկու շաբաթ առաջ, Ադրբեջանի զինվորական նախարարի օգնական Ալի աղա Շիխ-

² Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գլխ. առաջին, Երևան, 2010, էջ 200:

³ ՀՅԴ ԿԼԼ, թծ. 1649, գ. 3, էջ 15 p:

լինակին և թուրքական 15-րդ բանակի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան էրզրումում, ի լրումն 1919 թ. նոյեմբերի 29-ին Ստամբուլում կնքված թուրք-ադրբեջանական գաղտնի համաձայնագրի, ստորագրեցին նոր պայմանագիր:

Արձանագրության 15-րդ հոդվածում ասված էր. «Ադրբեջանի կառավարությունը խոստանում է շարունակել նպաստել խորհրդային Ռուսաստանի և «Անատոլիայի ու Ռումերիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» միջև իրականացնելու մերձեցում: Անհրաժեշտ եղած պարագայում ինքն էլ պիտի յարի այդ միութեան»⁴: Իսկ 7-րդ հոդվածում արձանագրված էր, որ Թուրքիան և Ադրբեջանը Հայաստանի դեմ պատերազմի ժամանակ գործելու են որպես միացյալ բանակ⁵:

Ինչպես մուսավաթական, այնպես էլ բոլշևիկյան Ադրբեջանի ղեկավարներին սարսափեցնում էր արցախահայության պետականության գոյության փաստը: Նրանք գիտակցում էին, որ հայոց երկու պետությունները և, մասնավորապես Լեռնային Ղարաբաղը, նախ և առաջ հնարավորություն չեն տալիս տարածաշրջանում արհեստականորեն ձևավորել թուրքական երկրորդ պետությունը և, երկրորդ՝ ապագայում անվերադարձ կթաղվի երկու թուրքական երկրների միավորման պանթուրքիստական ծրագիրը:

Վերոհիշյալ զարգացումների խորապատկերի վրա տեսանելի է ՀՀ կառավարության մտահոգությունը: Հանրապետության օրվա իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ առանց Արցախի հայկական պետականության պահպանման, ոչ միայն անհնարին էր երաշխավորել Հայոց արևելից նահանգների հա-

⁴ «Լրացյան Ս., Ինչու՞» և ինչպես խորհրդայնացավ Հայաստանը. «Հայրենիք». 1940, թիվ 2, էջ 143–144:

յության ֆիզիկական գոյությունը, այլ նաև ՀՀ անվտանգությունը:

Այդ ամենը հաշվի առնելով, չնայած ուշացումով, 1920 թ. ապրիլի 13-14-ին Զանգեզուրից Դրոյի զորաջոկատները մտան Վարանդա: Մի քանի օր անց կազմվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարությունը, որի կազմը հաստատեց Վարանդայի Թաղավարդ գյուղում 1920 թ. ապրիլի 25-ին հրավիրված Ղարաբաղի հայության 9-րդ համագումարը: Միաժամանակ համագումարը որոշեց «հռչակել Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը՝ որպես նրա անբաժան մաս»⁵:

Արցախը պաշտոնապես ընդունում է Հայաստանի Հանրապետության օրենքները, դրոշը, զինանշանը, հիմնը, դրամը:

1920 թ. ապրիլի 24-ին Դրոն հասնում է Ղարաբաղ և ապրիլի 26-ին կոչով դիմում արցախահայությանը: Կոչում մասնավորապես ասված է. «Դու պիտի ըմբռնես, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ադրբեջանի ծրագիրն է վերացնել հայ բնակչությանը, շարունակել իրականացնել տաճկական փաշաների որոշումը, տիրել Ղարաբաղին, ոտքի տակ տալ Զանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունն ու, այդպիսով, վերացնել մահմեդական աշխարհի մեջ ընկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը:

Ես եկել եմ ձեր մեջ այն խորին համոզումով և հաստատ որոշումով, որ հենված ձեր վճռականության վրա և միացած ձեր քաջարի զինվորների հետ, պետք է հաղթենք թշնամուն: Ես

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 98:

վճռել եմ մնալ ձեր մեջ, կռվել ձեր հետ միասին և ազատությունն ու հաղթանակը տոնել այստեղ»⁷:

Մինչև Դրոյի Վարանդա մտնելը Արցախի Ազգային խորհուրդը օգնության խնդրանքով բազմիցս դիմել էր Սյունիքում գտնվող զինված ուժերի հրամանատարներին՝ գեներալ Ս. Ղազարյանին և Գարեգին Նժդեհին: Խնդրագրերից մեկում նրանք հայ հրամանատարներին խնդրում են փորձված զինվորականների գործուղել Արցախ: «Այդպիսի մի առաջնորդ առայժմ փոխգնդապետ Նժդեհն է,- ասված է վերոհիշյալ դիմումի մեջ,- և որի անունը թշնամիների համար դառել է վրեժխնդրության խորհրդանշան, և որի անունից թշնամին սարսափահար փաղձում է, ինչպես ցույց տեցին մօտիկ անցեալի դեպքերը, երբ թշնամու կանոնաւոր զօրքերը լսեցին Նժդեհի Գողթանից վերադառնալու մասին, խուճապահար փախուստի դիմեցին: Գնդ. Նժդեհն ստեղծած է ժողովրդի համար և նա պիտի լինի այնտեղ, ուր նրա կարիքն աւելի է զգացում»⁸:

Անսալով արցախահայության հորդորներին Նժդեհը իր հրամանատարության տակ եղած ուժերից կազմում է մարտունակ մի զորաջոկատ, որը ստանում է «Հարավլարաբաղյան» անվանումը, ջախջախելով Բարկուշատ-Հաքարլուի տարածքում կուտակված քրդերից և թաթարներից բաղկացած ուժերին, ճանապարհ է բացում և ապրիլի 26-ին մտնում Դիզակ: Այդ ռազմագործողությամբ, փաստորեն, Նժդեհը չեզոքացրեց Դրոյի զորամասի աջ թևում գործող թշնամական ուժերին, հնարավորություն տալով ՀՀ զինված ուժերին հիմնականում ազատագրելու և հանրապետության դրոշի տակ առնելու ողջ Արցախը:

⁷ Գևորգյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում և Արցախում (1918–1920 թթ.), Երևան, 2018, էջ 814:

«Հարավդարաբաղյան» գորամասի փայլուն զորաշարժը բարձր գնահատվեց Դրոյի կողմից և նրանց հասցեագրված ուղերձում նա նշել է. «Շնորհաւորում եմ քաջարի զանգեզուրցիների մուտքը Ղարաբաղ, ուր ցանկալի թափէին նոքա օգնութեան հասան հարազատ Ղարաբաղին: Իւրաքանչիւր զանգեզուրցի թող յիշէ, որ կուելով պատմական Ղարաբաղի լեռնէրում, դորանով նա կուում է ամբողջ Հայաստանի և մասնաւորապէս Զանգեզուրի ազատութեան և խաղաղութեան համար: Վստահ եմ, սպաներ և զինւորներ, առաջնորդութեամբ ձեր արժանաւոր հրամանատար փոխգնդապետ Նժդեհի, քաջարի տեղացիների հետ, որ ահա մի ամբողջ ամիս է կուում են, ոչ միայն կթեթևացնեք Ղարաբաղի հայերի վիճակը, այլև ձեր կորովի ասպետական գործողութիւններով կը հանդիսանաք Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բախտավորութեան և ազատ գոյութեան ապագայի գրաւականը»⁹:

Այդ օրերին Թուրքիայում ծավալվող քեմալական շարժումը նոր մարտահրավեր է դառնում հայության համար: Մուսաֆա Քեմալը ծրագրում էր դեպի Այսրկովկաս ձգվող բուլշևիկների հետ դաշինք ձևավորել¹⁰ և ռազմական գործողություններ սկսել

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 138. թ. 1-2:

¹⁰ Գեորգեան Վ., Լեւոնահայաստանի գոյամարտը (1919-1921). Երևան, 1991, էջ 59:

¹⁰ Մուստաֆա Քեմալը հոգու խորքում ատում էր բուլշևիկներին և ընդհանրապես Ռուսաստանին, սակայն իր նպատակներին հասնելու համար նա ոչ մի բանի առաջ կանգ չառավ: Մի առիթով նա ասել է. «մեզ սպառնում է երկու վտանգ: Առաջինը՝ բուլշևիկյանն է, որը ապագային է վերաբերվում և մեզ համար կանխատեսելի է, որովհետև թուրքի համար սոցիալիստական հեղափոխության և կոմունիզմի գաղափարները ընկալելի չեն: Երկրորդը՝ հունական վտանգն է, որը վերաբերվում է ներկա ժամանակաշրջանին և առկախված է Թուրքիայի գլխին: Որպեսզի կարողանանք դիմակայել հունական վտանգին մենք ստիպված ենք մի առ ժամանակ տեղի տալ ռուսականին» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 221, թ. 82): Քեմալը նաև հայտարարել է, թե խորհրդային կայսրությունը կփրկվի և «Լեռքայրական Ադրբեջանը կշառնա ազատ» (տե՛ս «Посольство Турции: Турция сближаясь с Арменией, хочет ускорить»

ՀՀ նկատմամբ, նվաճել Կարսի շրջանը: Այդ թվում ՀՀ տարբեր գավառներում, մասնավորապես Զանգեզուրում, Վեդիքասարում կուտակված մահմեդական գինված ազգաբնակչությունը պետք է աաստամբի, իսկ Ադրբեջանի գինված ուժերը Ղարաբաղը և Զանգեզուրը մաքրելին հայկական զորքից և Արաքսի հովտով նոր կառուցվող Ալյաթ-Ջուլֆա երկաթգծով կապվելին էրզրումի հետ:

Սպասվող արհավիրքին դիմակայելու նպատակով Դրոն և Զանգեզուր-Արցախ գորախմբի շտաբի պետ գնդապետ Միրիմանյանը ստորագրությամբ մի նամակ-հրահանգ են ուղարկում Նժդեհին, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Ադրբեջանում բոլշևիզմի և Բաքուն գրավելու մասին լուրերը հաստատվում են: Շուշիից եկած հայուհին և թաթարները հաղորդում են, որ սպաները հանել են իրենց ուսադիրները, նետել գնեքերը, Սուլթանովը կապել է կարմիր ժապավեն և այլն: Թեև բոլշևիզմը ակնհայտ է, բայց առայժմ, ինչպես տեսնում եք, թաթարներին առաջնորդում են Սուլթանովը, Նուրի փաշան և այլոք: Ուստի մենք պետք է խիստ զգույշ լինենք...»

Մինչև բոլշևիզմի բնույթը պարզելը պետք է սպասողական դիրք գրավենք: Սպասում ենք տեղեկությունների երևանից և Ջիվանշիրից: Մի՛ ձեռնարկեք հարձակողական գործողություններ և կազմակերպե՛ք Ձեզ վստահված շրջանի համար պաշտպանությունը»¹¹:

Ստեղծված կացությունը Նժդեհը և Արցախում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը Դիզակի շրջանի գյուղերի պատվիրակների հետ 1920 թ. մայիսի 14-ին Տոդ գյու-

развязку Карабахского конфликта», Ас.ар, http://www.aze.az/news-posolstvo_turciga_27331.html, 6 ноября, 2009):

դում քննարկում են և որոշում. «... ադրբեջանական վերջնագիրը համարել ընդամենը նոր պատրվակ հայերին նոր դժբախտություններ պատճառելու և Արարատյան կառավարությունը ընդունել որպես հարազատի ու Չանգեզուրի հետ միասին մտնել Արարատյան Հանրապետության կազմը»¹²:

Սակայն հետագա իրադարձությունները զարգացան ի վնաս հայ ժողովրդի: 1920 թ. ապրիլի 28-ին բոլշևիկները խորհրդայնացրին Ադրբեջանը: «Համաշխարհային հեղափոխության» իրականացման ճանապարհին կանգնած էր քեմալականների և բոլշևիկների որակումով «իմպերիալիստական Հայաստանը»:

Ավետիս Ահարոնյանը 1920 թ. մայիսի 13-ին Ազգերի լիգայի խորհրդի նախագահին գրել է. «Ադրբեջանն իրեն հայտարարել է խորհրդային և ՀՀ կառավարությանը վերջնագիր է ներկայացրել՝ պահանջելով իրենց զիջել Ղարաբաղը և Չանգեզուրը: Օրջոնկիձեն, պաշտպանելով Ադրբեջանին, Երևանի կառավարությանը հաղորդել է, որ Հայաստանի մերժման դեպքում, Ռուսաստանը Հայաստանի Հանրապետությանը կընկալի որպես իրեն պատերազմ հայտարարած երկրի»: Թուրքական զորքերը իրենց հերթին նախապատրաստվում են Էրզրումի կողմից հարձակվելու Հայաստանի վրա: Նրանք այդ ամենը իրար հետ համաձայնեցված են իրականացնում: Թուրքիան ծավալել է պանթուրքիստական շարժում: Ադրբեջանական զորքերը գլխավորում էին Էնվեր փաշայի եղբայրները՝ Խալիլ և Նուրի փաշաները: «Պանթուրքիստական շարժումը բոլշևիկյան գաղափարա-

¹¹ Միմոնյան Ա., Չանգեզուրի գոյամարտը 1920–1921 թթ., Երևան, 2000, էջ 57:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 461, թ. 991:

խոսության քողի տակ նախապատրաստվում է ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությանը»¹³:

Ստեղծված կացությունը քննարկելու և համապատասխան որոշում կայացնելու նպատակով 1920 թ. մայիսի 24-ին Ավետարանոց գյուղում Դրոյի, Նժդեհի, Արսեն Միքայելյանի և գնդապետ Միրիմանյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցած խորհրդակցության ժամանակ արձանագրվում է. «ա/ որ Արցախի ժողովրդի տրամադրութիւնը զգալապէս փոփոխութեան ենթարկուած և աստիճանաբար կարող են վերածուել թշնամութեան: Բ/ որ մայիսի 12-ից սկսեալ Հայաստանի կառավարութենէն հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկութիւն չի ստացուել, ապա ուրեմն Հայաստանի Հանրապետութիւնը գտնուում է օրհասական վտանգի մէջ: Գ/ Որ Նժդեհի Ղափանի զօրամասը չի կարող երկար մնալ Արցախում, որովհետև բոլորն էլ գյուղացիներ են և կամաւոր ու կը կամենան վերադառնալ դաշտային աշխատանքներու լծուելու: Դ/ Որ ռուսական բանակի որոշ զօրամասեր, խճուղու վրայով, գրաւում են կարևոր դիրքեր, որով կտրուում են Արցախի հայկական զօրամասի նահանջի ճամբան»¹⁴:

Վերոհիշյալ հանգամանքները հաշվի առնելով որոշում են ՀՀ զորքերը դուրս բերել Արցախից և իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին: Խորհրդակցության ժամանակ Նժդեհը վիճում է Դրոյի հետ՝ անընդունելի համարելով նմանօրինակ որոշումը¹⁵:

Հետագայում Նժդեհը գրել է. «Ղարաբաղն առանց կովի թշնամուն թողնելը, անշուշտ, պիտի ունենար իր բարոյալքիչ

¹³ Proces-verbol of the fifth session of the Council of league of Nations, held in Rome from 14 th to 19 th May, 1920, p. 169.

¹⁴ «Հայրենիք», հմ. 12, հոկտեմբեր, 1923, էջ 126:

¹⁵ ՏՆՆ Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ 1917–1920, Երևան, 1999, էջ 681:

ազդեցությունը Զանգեզուրի վրա: Կամ թշնամին չափազանց ուժեղ է, որ երևանյան զորքերը խուսափել են չափվելու նրա հետ, կամ ինչ-ինչ քաղաքական նպատակներով չպետք էր կռվել և չեն կռվել մերոնք»¹⁶:

Նման պայմաններում Ղարաբաղի կառավարությունը արյունահեղությունից և քաղաքացիական պատերազմից խուսափելու համար, գնաց զոհաբերության՝ իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկներին: 1920 թ. մայիսի 26-ին Թաղավարդում հրավիրված Ղարաբաղի հայության տասներորդ համագումարը, երկրամասը հայտարարում է խորհրդային: Նույն օրը Դրոն և Նժդեհը հեռանում են Արցախից:

1920 թ. մայիսին խորհրդայնացումից հետո Արցախը կորցրեց պետականությունը, բայց ոչ ըմբոստ ոգին:

Երկրամասում չկար քաղաքական մի ուժ, որ կարողանար նոր ոգի ու եռանդ հաղորդեր ազատագրական պայքարին: Դաշնակցական գործիչների մի մասը հեռացել էին Արցախից, մի քանի հոգի էլ անցել էին ընդհատակ:

Իրական իշխանություն ունեցող հայ բոլշևիկներն էլ համակերպվել էին ստեղծված իրավիճակին և, համաշխարհային հեղափոխության մոլուցքով տարված, դարձել էին Նարիմանովի և մոսկովյան կենտրոնական իշխանությունների կամակատարը:

Նման բարդ և անհուսալի պայմաններում ազատագրական պայքարի կազմակերպչի դերում հանդես եկավ Գարեգին Նժդեհը: Նա կարճ ժամանակահատվածում կարմիրբանակայիններին և թուրք ասկյարներին ջախջախեց Սյունիքում և ստեղծեց ազգային մի իշխանություն, որի իրավասությունները տարածված էին նաև Լեռնային Ղարաբաղի վրա:

¹⁶ «Հայրենիք», հմ. 12, հոկտեմբեր, 1923, էջ 93:

Դեռևս 1920 թ. մայիսին, կարմիր բանակի դեմ պայքարելու արցախահայության ազատագրական շարժմանը կազմակերպված ընթացք տալու համար, Դրոն Թևան Ստեփանյանին նշանակում է Լեռնային Ղարաբաղում Նժդեհի տեղակալ¹⁷:

1920 թ. աշնանը Կապանում Թևան Ստեփանյանը հանդիպում է Գարեգին Նժդեհի հետ: Սպարապետը լուծում է Արցախում գտնվող զորամիավորումների հանդերձանքի, զենքի, զինամթերքի և ֆինանսական հարցերն ու ապստամբների առաջ, որոնց թիվն այդ ժամանակ հասել էր 1800-ի, խնդիր է դնում Լեռնային Ղարաբաղը միավորել Զանգեզուրի և Հայաստանի հետ¹⁸:

Ապստամբները կարճ ժամանակահատվածում ազատագրում են ամբողջ Դիզակը, Վարանդան, Խաչենի զգալի մասը: «Հակառակորդը Լեռնային Ղարաբաղում գրաված գյուղերը միացնում է Արարատյան հանրապետությանը».- տագնապով գրում են բոլշևիկ գործիչները¹⁹:

Գարեգին Նժդեհը, ակնառտես լինելով արցախահայության հերոսական ոգորումներին ու հաջողություններին, Արցախն ամբողջապես ազատագրելու նպատակով 1921 թ. հունվարին նոր զորամասեր է ուղարկում: 1921 թ. Երևանում փետրվարյան ապստամբության հաջողությունից հետո, Ղարաբաղում արմատական բեկում կատարվեց: Մեկը մյուսի հետևից ազատագրվում էին գյուղերը:

1921 թ. փետրվարի 15-ին Շուշիի գավառային հեղկոմի նախագահ Շամիլ Մահմուդբեկովը խուճապահար հեռագիր է ուղարկում Ն. Նարիմանովին և Ս. Օրջոնիկիձեին՝ հաղորդելով,

¹⁷ Տե՛ս «Նորր», հմ. 6, 1990, էջ 86:

¹⁸ Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 312:

որ հայկական գյուղերն առանց դիմադրության հանձնվում էին Թեանին²⁰:

Կենտրոնից աջակցություն ակնկալելով՝ ԱՍԽՀ ներկայացուցիչ Բ. Շախտախտինսկին Լենինին զեկուցում է. «Հայաստանի մի մասը, մասնավորապես Ղարաբաղը և Զանգեզուրը, մնում է դաշնակների ձեռքին, որոնք կապ ունեն Թավրիզի հետ, որտեղ ապրում են Անտանտի գործակալները: Նրանք զավթել են Ղարաբաղի համարյա ողջ լեռնային մասը: Մեր կողմից զինած կոմբեջիջների շուրջ հազար հայ մարդ անցել են դաշնակների կողմը»²¹:

Հաջողություններ է արձանագրվում նաև Խաչենագետի ձորակում: 1921 թ. փետրվարից հունիս ընկած ժամանակահատվածը այստեղ իշխանությունը գտնվում էր ապստամբների ձեռքում: Ապստամբական կենտրոնը համարվում էր Առաջածոր գյուղը: Շարժման կազմակերպիչները սերտ կապեր ունեին Թեան Ստեփանյանի հետ:

1921 թ. փետրվարի 12-ին կոմկուսի Ջևանշիրի գավառային կոմիտեն լիազորում է Թեանդրոս Միրզաբեկյանին բանակցել ապստամբների հետ: Ժամանակ շահելու նպատակով՝ ապստամբության ղեկավարները բանակցությունները ձգձգեցին մինչև հուլիսի 12-ը²²: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Վարանդայում և Դիզակում ապստամբությունը գնում էր դեպի մարում, այստեղ նույնպես որոշվեց համակերպվել իրավիճակին:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, թ. 5-6:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 203, թ. 1-2:

²¹ АВПР, ф. 04, оп. 39, п. 232, л. 53001, л. 76-77.

²² **Мирзабекян З.**, Тевадрос Мирзабекян, с. 28: Անտիպ գործը պահվում է 'Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանում:

Ռազմական հաջողություններին զուգահեռ՝ Նժդեհը փորձում է հաջողություններ արձանագրել նաև դիվանագիտական ճակատում: Գարեգին Նժդեհը, լինելով իրատես՝ քաղաքական գործիչ, գիտակցում էր, որ մի քանի ճակատով՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Խորհրդային Ռուսաստանի և հայ բոլշևիկների դեմ կռվելը անհնարին է: Եվ, օգտվելով իր ժամանակավոր հաջողություններից, փորձում է ճշգրտել Զանգեզուրի՝ և Ղարաբաղի տարածքային պատկանելության հարցը:

Այդ նպատակով 1921 թ. փետրվարի 2-ին Գորիսում Նժդեհը հանդիպում է խորհրդային Հայաստանի և 11-րդ կարմիր բանակի ներկայացուցիչների՝ Գրիգոր Վարդանյանի, Սամսոն Թունիկի, Արմենակ Օրբելյանի, Արտուշ Հովհաննիսյանի և Շմավոն Քոչարյանի հետ: Նժդեհը նրանց հորդորում է ապագա հայկական պետականության շահը վեր դասել ամեն ինչից և անխաթար պահել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի սահմանները: Բոլշևիկ գործիչներն իրենց հերթին Նժդեհին հավաստիացրին, որ Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի համար ունեն ռազմավարական նշանակություն, և այդ մարզերը հետագայում կարևոր դեր պիտի ունենան երկրի ամրապնդման և զարգացման համար²³:

1921 թ. ապրիլի 2-ին Երևանը գրավելուց հետո կարմիր բանակն իր ողջ ներուժը կենտրոնացնում է Զանգեզուրում և Ղարաբաղում հայկական ինքնավարության վերջին կղզյակները ոչնչացնելու համար:

1921 թ. ապրիլի կեսերին դաժան մարտեր էին ծավալվում Հին Թաղերի և Խժաբերդի ուղղությամբ: Ուժերն անհավասար էին: Հետագա դիմադրությունը դառնում էր անիմաստ: Ապրիլի

²³ ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, թ. 36:

18-ին սյունեցիների ջոկատը կապիտան Ամիրջանյանի գլխավորությամբ Ավադարի և Զաբուխի ուղղությամբ ճեղքում են կարմիր բանակի և տեղացի քրդերից բաղկացած զորամասերի պաշարման օղակը և Զանգեզուրում միանում Նժդեհի հիմնական ուժերին:

Գարեգին Նժդեհը ազատագրական պայքարի թափը չկոտրելու, նոր ստեղծված քաղաքական կացությունը քննարկելու ու ապագա անելիքները ճշգրտելու նպատակով 1921 թ. ապրիլի 26-ին Տաթևում հրավիրեց Սյունիքի հայության երկրորդ համագումարը:

Ինքնավար Սյունիքը վերանվանվեց «Լեռնահայաստան», որի վարչական կազմի մեջ ներառվեցին Վայոց ձորն ու Լեռնային Ղարաբաղը²⁴: Արցախից Սյունիք հասած ապստամբական ուժերը Գարեգին Նժդեհի առաջնորդությամբ մի քանի ճակատներով շարունակեցին պայքարը թուրք-թաթարական և խորհրդային մի քանի անգամ գերազանցող ուժերի դեմ: Պարզորոշ հեռանկար չտեսնելով՝ 1921 թ. հունիսի կեսերին ապստամբների մի մասը, իրենց ընտանիքներով՝ շուրջ 10.000 մարդ, որոնց թվում մեծ թվով արցախահայեր, հեռացան Պարսկաստան²⁵: Հետագա պայքարը շարունակելու և կազմակերպական հունի մեջ դնուլու նպատակով 1921 թ. հուլիսին Թավրիզում դաշնակցական գործիչները ստեղծեցին «Զանգեզուրի և Ղարաբաղի պաշտպանության և փրկության կոմիտե»²⁶:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 6:

²⁵ Տե՛ս Փանգրունի Հ., Հայաստանը 1920–21 և միջազգային դիվանագիտությունը, Պեյրուք, 1986, էջ 75:

²⁶ Хармандарян С., Ленин и становление Закавказской федерации (1921–23), Ереван, 1969, с. 177.

Վերոհիշյալ մարմինը գավառներում ուներ համապատասխան կապեր: Անհատ ականատեսն իր օրագրում նշել է. «...բոլշևիկներին գլխաբաց ընդունող Ղարաբաղն ու Չանգեզուրն արթնության նշաններ են ցույց տալիս և իրենց կաշվի վրա փորձով համոզվեցին, որ նախկին Ռուսաստանն է եկողը՝ նոր հագուստով»²⁷:

Խորհրդային ուժերը ամենադաժան մեթոդներով հաշվեհարդար էին տեսնում հայրենասեր գործիչների հետ: Հետագա տարիներին ապստամբության մասնակիցների մի մասին, «թևանական» պիտակը կպցնելով, կամ գնդակահարում, կամ էլ արգելափակում էին բանտերում:

Արցախահայության հակաադրբեջանական, հակախորհրդային շարժումը չնայած տխուր վախճան ունեցավ, բայց ազատագրական շարժման գաղափարները կենդանի մնացին ժողովրդի մեջ՝ սպասելով նոր բարենպաստ ժամանակների:

²⁷ Ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը (կազմ. հեղ.՝ Ս. Հարությունյան), Երևան, 1992, էջ 61–62:

Ваграм Р. Балаян, АргУ, д.и.н., профессор, Гарегин Нжде и вопрос сохранения армянской государственности Арцаха.

В 1918–1921 годах руководство мусаватского, затем-советского Азербайджана, при поддержке Турции путем этнической чистки в Арцахе и Сюнике пыталось ликвидировать армянскую государственность и претворить в жизнь реализацию пантюркских программ. Для организации борьбы арцахских армян 24 апреля 1920 г. Дро, а 26 апреля Нжде, во главе с армянскими войсками вошли в Арцах. Сложная ситуация в Армении и установление советской власти в Арцахе вынудили Дро и Нжде покинуть территорию армянского края.

Для сохранения армянской государственности Арцаха осенью 1920 г. Нжде отправил из Сюника в Арцах новую воинскую часть. Армянским войскам, вместе с местными силами во главе с Теваном Степаняном, удалось сохранить автономию региона до середины июня 1921 г. Но силы были неравны. Несмотря, что у антиазербайджанского движения был печальный исход, идеи освободительного движения в народе остались живы, ожидая новых благоприятных времен.

Vahram R. Balayan, ASU, Doctor of Sciences in History. Professor, Garegin Nzhdeh and the issue of preserving the Armenian statehood of Artsakh.

In 1918–1921, the leadership of Musavat, then Soviet Azerbaijan, with the support of Turkey, through ethnic cleansing in Artsakh and Syunik, tried to eliminate the Artsakh-Armenian statehood and put the implementation of pan-Turkic programs into practice.

In order to organize the struggle of the Armenians of Artsakh in 1920, on April 24, Dro, and on April 26, Nzhdeh, led by the Armenian troops, entered Artsakh. The difficult situation in Armenia and the establishment of Soviet regime in Artsakh forced Dro and Nzhdeh to leave the Armenian region.

In order to preserve the Armenian statehood of Artsakh, in the autumn of 1920 Nzhdeh sent a new military unit from Syunik to Artsakh.

Together with the local forces led by Tevan Stepanyan, the Armenian troops managed to maintain the autonomy of the region until mid-June 1921. But the forces were unequal.

Although the anti-Azerbaijani, anti-Soviet movement had a sad ending, the ideas of the liberation movement remained alive among the people, waiting for new favorable times.

ԳԵՎՈՐԳ Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ՊՈՂՈՍ ՏԵՐ-ԴԱՎԹՅԱՆ. ՄԻ ՊԱՅԾԱՌ ԱՆՈՒՆ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԵՐԿՆԱԿԱՄԱՐՈՒՄ

«Ես կատարել եմ իմ պարտականությունը,
նախ՝ որպես հայ և երկրորդ՝ որպես դաշնակցական»:

Պողոս Տեր-Դավթյան

Բանալի բառեր՝ Սյունյաց լեռնաշխարհ, Զանգեզուր, Անդրանիկ Օզանյան, Պողոս Տեր-Դավթյան, Արսեն Շահմազյան, Գարեգին Նժդեհ, հերոսամարտ:

Հայոց ազատամարտի նորագույն պատմության մեջ իր կատարած դերով առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Զանգեզուրի 1918–1921 թթ. գոյամարտը: Գոյամարտ, որը տվել է բազում հերոսներ, որոնք իրենց անմնացորդ նվիրումով և պայքարով կերտել են մեր ժողովրդի փառավոր պատմությունը: Հայ ազատամարտի առաջատար ուժի՝ ՀՅԴ մարտական գործիչների փաղանգում իր հայրենանվեր գործունեությամբ արժանի տեղ է զբաղեցնում նաև Պողոս Տեր-Դավթյանը՝ «Պորուչիկ Պողոսը», որին բնորոշ էր հերոսականությունը: Հանգամանք, որի շնորհիվ էլ ժամանակակիցների շրջանում նա վաստակեց անվիճելի հեղինակություն և հայոց հիշողության մեջ անմահացավ «Սյունյաց Քաջ» պատվանունով:

Պ. Տեր-Դավթյանի կյանքի ուրիշ եղել է մաքառումների անվերջ շղթա, նա ձգտել է իր ուժն ու կորովը գործադրել այնտեղ, որտեղ ավելի շատ օգուտ կարող էր բերել հայրենիքին: Նրա կարճ, սակայն բեղմնավոր կյանքի տարեգրությունը ցույց է տալիս, որ հայրենիքին կապված էր հոգու ամենանուրբ և ամենասուրբ թելերով՝ խորապես վերսպրելով նրա դժվարին անցյալն ու ողբերգական ներկան: Որպես գաղափարի զինվոր՝ նա ՀՅ Դաշնակցության այն նշանավոր զինվորականներից էր, որ մշտապես գտնվում էր իր ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների կիզակետում, օրհասական պահերին՝ առանց երկմտանքի, պատասխանատվության մեծ զգացումով սատար կանգնելով հարազատ ժողովրդի գոյապայքարին: Ահա այս մթնոլորտի մեջ է կերտվել հայոց ազատամարտի նվիրյալի աննկուն կամքն ու ազնվագույն նկարագիրը: Կյանքով լեցուն, բնությունից առատորեն բազում շնորհներով օժտված Պ. Տեր-Դավթյանի մտերմությունը, հավանաբար, շատերն են փնտրել: Դրա վառ վկայությունը նրա ընկերների, մտերիմների ու ծանոթների լայն շրջանակն էր, որն ապշեցնում էր նաև իր բազմազանությամբ: Դրանց թվում էին այն ժամանակ արդեն անվանի բազմաթիվ հասարակական-քաղաքական և ռազմական գործիչներ: Ընդամենը մի քանի անունների թվարկումով փորձենք պատկերացում տալ. Անդրանիկ Օզանյան, Ստեփան Զորյան (Ռոստոմ), գեներալ-մայոր Հակոբ Բագրատունի, Համազասպ Սրվանձտյանց, Սիմոն Վրացյան, Ստեփան Շահումյան, Ռուբեն Տեր-Մինասյան, Արսեն Շահմազյան, Գարեգին Տեր-Հարությունյան (Նժդեհ), Դրաստամատ Կանայան (Դրո), Եղիշե Իշխանյան և շատ ուրիշներ:

Դժվար է սահման գծել Պ. Տեր-Դավթյանի կենսագրության և ռազմաքաղաքական գործունեության միջև, քանզի հայ ժողովրդի ազատության համար անմոռաց պայքարը միաժամանակ դարձավ նաև նրա անձնական կյանքի ժամանակագրությունը: Ուստի նրա 40-ամյա հերոսական կենսագրությունը պայմանականորեն կարելի է ստորաբաժանել հինգ շրջանի. մանկություն և պատանեկու-

թյուն, ռուս-ճապոնական պատերազմի տարիներ (1904–1905 թթ.), Առաջին աշխարհա-մարտի ռուս-թուրքական (Կովկասյան) ռազմաճակատի ռազմագործողություններ (1914–1916 թթ.), Բաքվի հերոսամարտ (1918 թ.), Զանգեզուրի հերոսամարտ (1918–1920 թթ.):

Պողոս Տեր-Դավթյանը ծնվել է 1880 թ. Սյունյաց աշխարհի պատմական Բաղք Աճանան գավառի Վերին Խոտանան գյուղում, երկրագործ Սողոմոն և Նազլու Տեր-Դավթյանների լուսավոր և բազմանդամ ընտանիքում¹: Կրթություն ստանալու նպա-

¹ Սողոմոնն ունեցել է վեց որդի՝ Դավիթ, Պողոս, Գրիգոր, Հարություն, Հայրապետ, Վարդան և մեկ դուստր՝ Մայազ անունով (տե՛ս Վերին Խոտանանի Տեր-Դավթյանների տոհմաճառը: Կազմող՝ Ա. Հովհաննիսյան, Կապան, 2018: Տոհմաճառը մեզ է տրամադրել հեղինակը՝ Կապանի երկրագիտական թանգարանի ֆոնդապահ Արմինե Հովհաննիսյանը, որին հայտնում ենք մեր երախտագիտությունը: Ի դեպ, Գրիգորը 1918 թ. դաժանորեն սպանվել է Խոտանանից հյուսիս գտնվող «Խուլթի չման» հանդամասում Ավդիլազիմ բեկի հրոսակախմբի կողմից (տե՛ս Անտոնյան Ա., Վերին Խոտանան. Ամեն մի կածան՝ մի հուշապատում, «Սյունյաց երկիր», Կապան, 2017, նոյեմբերի 9, № 36):

տակով² վաղ մանկությունից տեղափոխվել է Բաքու, իր քեռու՝ ծննդյամբ՝ Շրվենանց գյուղից Բաքվում հաստատված նավթարդյունաբերող, «Արամազդ» ընկերության նախագահ, բարեգործ Գասպար Տեր-Մարգարյանի³ մոտ: 1901 թ. ավարտելով տեղի ռուսական գիմնազիան, նույն տարում զորակոչվել է ցարական բանակ և դարձել զինվորական ուսումնարանի ունկնդիր⁴:

Պ. Տեր-Դավթյանը պորուչիկի⁵ կոչումով զինվորական առաջին մկրտությունը ստացավ ռուս-ճապոնական պատերազմում: Ակտիվորեն մասնակցել է ճապոնական զորքերի դեմ մղվող մարտական գրեթե բոլոր գործողություններին: Քաջագործություններով հատկապես աչքի է ընկել Մուկդենի հայտնի ճակատամարտում (1905 թ. փետրվարի 20-ից մարտի 10-ը): Մարտական սխրագործությունների համար արժանանում է բարձրագույն պարգևի՝ Գեորգիևյան խաչի և «Պարաբեյում»

² Վերին Խոտանանում ծխական դպրոցը բացվել է 1913 թ. (տե՛ս Խոտոյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830–1920 թթ. (ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987, էջ 126):

³ Գասպար Հովհաննեսի Տեր-Մարգարյանը (1865–1943 թթ.) ծնվել է Կապանի Շրվենանց գյուղում: Երիտասարդ հասակում տեղափոխվելով Բաքու, գնում է նավթաբեր հողակտոր, որի ընդերքը մեծ հարստությունների տեր է դարձնում նրան: Նավթարդյունաբերողն առատ օգնության ձեռք է մեկնել մի շարք բարեգործական ու որբախնամ կազմակերպությունների: Մահացել է տարագրության մեջ՝ Ֆրանսիայի Նիցցա քաղաքում: Գ. Տեր-Մարգարյանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Մմբատյան Գ., Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, Երևան, 2019, էջ 450–453:

⁴ Տե՛ս Սողոմոնյան Քրիստափոր, Անմահության ճամբաներով (ձեռագիր հուշագրություն), Կապան, 1975, էջ 1–2: Ձեռագրի հեղինակը Պողոս Տեր-Դավթյանի եղբոր՝ Հայրապետի որդին է: Հուշագրության կրկնօրինակը պահվում է մեր անձնական արխիվում:

⁵ Պորուչիկը՝ լեյտենանտ քառի սլավոնական փոխառությունն է: Հայաստանի Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918–1920 թթ.) զինվորական աստիճանակարգում պորուչիկը (տեղակալ) հավասարագոր էր լեյտենանտի կոչման (տե՛ս Զորական կանոնագրքերի թարգմանություն, «Ռեզմիկ», Երևան, 1920, մայիսի 15, № 1):

մակնիշի անվանական ատրճանակի, որի կոթին մակագրված է եղել. «Քաջության համար»⁶:

1909 թ. Պ. Տեր-Դավթյանն արդեն պահեստազորի սպա էր⁷: Պ. Տեր-Դավթյանի կյանքին ու գործունեությանն անդրադարձած պատմաբան Բաղդասար Թևոսյանը գրում է, որ նա եղել է ՍԴ Հնչակյան կուսակցության անդամ⁸: Չբացառելով, որ սկզբնական շրջանում Պ. Տեր-Դավթյանը թերևս անդամակցել կամ հարել է հնչակյաններին. այդուհանդերձ, 1920 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Դարալագյազում, Զանգեզուր-Ղարաբաղի միացյալ Ազգային խորհրդի անդամ Եղիշե Իշխանյանի և Պ. Տեր-Դավթյանի միջև տեղի ունեցած գրույցում վերջինս փաստել է իր ՀՅ Դաշնակցության անդամ լինելը⁹: Որ Պ. Տեր-Դավթյանը եղել է ՀՅԴ անդամ աներկբա փաստում է նաև նրա համագյուղացի, մոտիկից ճանաչող գնդապետ Արտաշես Ղազարյանը¹⁰:

Առաջին աշխարհամարտը գործունեության նոր, ավելի լայն դաշտ բացեց Պ. Տեր-Դավթյանի համար: Արևմտահայության ազատագրման վեհ գաղափարներով տոգորված նա կամավորական շարժման ջերմ կողմնակիցներից էր և պորուչիկի կոչումով¹¹ ընդգրկվեց փառապանծ Զորավար Անդրանիկ Օզանյանի հրամանատարությամբ Սալմաստում կազմավորված կամավորական 1-ին ջոկատի կազմում: Անդրանիկի հետ ծանոթությունը

⁶ Տե՛ս նույն տեղում էջ 2, տե՛ս նաև Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պոլոս Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151, տե՛ս նաև Անտոնյան Ա., Վերին Խուռանան. Ամեն մի կածան՝ մի հուշապատում, «Այու-նյաց երկիր», Կապան, 2017, նոյեմբերի 9, № 36:

⁷ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), Երևան, 1999, էջ 673:

⁸ Տե՛ս Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պոլոս Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151:

⁹ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 673:

¹⁰ Տե՛ս Казарян А., Подковник и его время, Ереван, 2014, էջ 254:

հետագայում վերաճեց մտերմության և բեղմնավոր մարտական համագործակցության, որը հետագայում շարունակվեց նաև Զանգեզուրում: Պ. Տեր-Դավթյանն ակտիվորեն մասնակցում է Կովկասյան ռազմաճակատում թուրքերի դեմ մղված մարտական գործողություններին, Արևմտյան Հայաստանի տարածքների ազատագրմանը և աչքի ընկնում մի շարք մարտերում: Իր քաջագործություններով նա հատկապես աչքի է ընկնում 1915 թ. ապրիլի 16–18-ին Դիլմանի նշանավոր ճակատամարտում,¹² որտեղ խայտառակ պարտություն կրեց Խալիլ փաշայի 12.000-անոց բանակը, որը Ատրպատականի վրայով շրջանցելով Վանպուրականը, արևելքից պետք է հարվածեր Վանին¹³:

Առաջին աշխարհամարտի շրջանում Պ. Տեր-Դավթյանն իր ակտիվ մասնակցությունը ցուցաբերեց նաև Բաքվի հայության 1918 թ. հերոսամարտի ընթացքում: Հերոսամարտ, որն իր նշանակությամբ իրավամբ դասվում է Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի հաղթական ճակատամարտերի կողքին: Կովկասյան բանակի հրամանատար Նուրի փաշայի գլխավորությամբ Բաքվի դեմ արշավող թուրքական բանակի դեմ հայկական զինուժի 1918 թ. հունիս-սեպտեմբերյան մարտերը վճռորոշ դեր ունեցան նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության գործում¹⁴: Այս առումով տեղին է

¹² Տե՛ս Асадов Ю., 3000 армянских офицеров царской России. Историко-биографическая книга памяти (1701–1921), т. 2, Москва, 2018, էջ 276:

¹³ Տե՛ս Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պոլոս-Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151:

¹⁴ Տե՛ս Арутюнян А., Кавказский фронт. 1914–1917 гг., Ереван, 1971, էջ 300:

¹⁵ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանեան Գ., Պարտի 1918 թ. հերոսամարտի նշանակությունը Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ապահովման եւ կայացման համատեքստում: Հայաստանի Ա. Հանրապետության 100-ամեակ: Գիտաժողովի նիսթեր (21–23 մարտ, 2018), Անթիլիաս, 2021, էջ 103–118:

վկայաբերել ՀՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեության շրջանային ժողովում, Բաքվի հերոսամարտի իրական կազմակերպիչ, ՀՅԴ հիմնադիր երրորդության անդամ Ռոստոմի ելույթի հետևյալ հատվածը. «Մենք գիտենք, որ Ադրբեյջանի կառավարութեան թիկունքում կանգնած է Տաճկաստանը: Նա է, որ գծում է ադրբեյջանցիների անելիքը, իսկ Տաճկաստանի նպատակը մեր ազգային հարցի տեսակետից պարզ է: Տաճիկները ձգտում են հայ ազգի ֆիզիքական ոչնչացման եւ արդէն մէկ միլիոն սրածել են եւ մայր երկիրը աներել: ...Վաղը, հէնց որ բացուեն Բազուի դռները Ադրբեյջանի բանակի առջեւ եւ տաճիկները տեղաւորուեն Բազում, Խան-Խոյսկու ամբոխը եւ տաճկական բանակը, ձեռք ձեռքի տուած, պիտի սրբեն նաեւ Բազուի ու Գանձակի հայութիւնը, ապա պիտի բարձրանան Ղարաբաղ, պիտի իջնեն Զանգեզուր եւ Երեւանը ոտնատակ պիտի տան»¹⁵:

Ահա վերոնշյալ հանգամանքներից ելնելով, արևելահայությանը սպասվող ցեղասպանությունից փրկելու և հայության գոյությունը պաշտպանելու գերխնդիրը լուծելու նպատակով հերոսամարտին մասնակցում էր քաղաքի ողջ հայությունը՝ անկախ կուսակցական պատկանելությունից և քաղաքական համոզմունքներից: Բանակի կազմում ստեղծվել էին հայրենակցական սկզբունքով կազմավորված «Զանգեզուրյան» և «Երևանյան» գումարտակները¹⁶: Հերոսամարտի կազմակերպման գործում իր հարուստ փորձով մեծ դերակատարություն ունեցավ նաև Պ. Տեր-Դավթյանը, որպես վաշտապետ ընդգրկված լինելով ազատագրական շարժման գործիչների փայլուն համամտեղու-

¹⁵ Ալլուշեան Ա., Ռոստոմը Բազում (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի. յուլիս, № 7, էջ 6:

¹⁶ Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2010, էջ 360–436:

թյան մեջ պատվավոր տեղ զբաղեցնող Համազասպ Սրվանձտյանցի հրամանատարությամբ գործող 3-րդ բրիգադի «Ջանգեզուրյան» անունը կրող գումարտակի կազմում¹⁷: Պ. Տեր-Դավթյանը լավ էր հասկանում ռազմական գործը, ուներ կազմակերպչական հիանալի ընդունակություններ: Նրա գլխավորած վաշտը¹⁸, իր իսկ խոսքերով «Բազմի բոլոր կոններում»¹⁹ դրսևորեց բարձր մարտական ոգի, հիանալի կարգապահություն և անդրդվելի տոկունություն: Հիրավի, «Ջանգեզուրյան» գումարտակը, և մասնավորապես Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորած վաշտն իր մարտական հմտությամբ և սխրանքներով արժանի ավանդ է ներդրել Բաքվի հերոսամարտում՝ մեծապես նպաստելով քաղաքի պաշտպանությանը: Բաքվի համար օրհասական այդ օրերին Հյուսիսային Կովկասից Աստրախանի վրայով Բաքվի պաշտպաններին օգնության է հասնում ազատագրական պայքարի բովով անցած դաշնակցական նշանավոր հայդուկ Սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմյան)²⁰: Հին հայդուկապետի ժամանումը Բաքու մեծ ոգևորություն առաջ բերեց քաղաքի պաշտպանների շարքերում: Օգոստոսի 3-ին Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը մեկնում են ռազմաճակատի ամենադժվարին շրջանը՝ Բալաջար, որը պաշտպանում էր Համազասպը²¹: Թեժ

¹⁷ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Համազասպ Սրվանձտյանց, Երևան, 2016, էջ 496–656:

¹⁸ Այդ վաշտի զինվորներից էր նաև Պ. Տեր-Դավթյանի հորաքյոռը որդին՝ Երևմ Գրիգորի Բաղդասյուկյանը, որը զոհվեց մարտերից մեկի ժամանակ (տե՛ս Անտոնյան Ա., Վերին Խոտանան. Ամեն մի կաճան՝ մի հուշապատում, «Սյունյաց երկիր», Կապան, 2017, նոյեմբերի 9, № 36):

¹⁹ Իշխանեան Ե., Լեոնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 673:

²⁰ Տե՛ս Պետրոսյան Հ., Սեբաստացի Մուրադ, Երևան, 2003, էջ 356. տե՛ս նաև «Յառաջ», Փարիզ, 21-րդ տարի. 1949, դեկտեմբերի 11, № 1434:

²¹ Տե՛ս Մեղուկ, Էջեր իմ յուշերէն, հ. Բ, Պոստոն, 1929, էջ 171:

մարտերի բռնություն ձևավորվեց Սեբաստացի Մուրադի և Պ. Տեր-Դավթյանի ընկերությունը²²:

Թուրքական զորամասերի և հայ դիմադրական ուժերի միջև մարտերը վերսկսվում են օգոստոսի 2-ին: Թեժ մարտեր ծավալվեցին հատկապես Բալաջար կայարանի և Սալյանի գորանոցների շրջանում: Բաքվի պաշտպանները կռվում էին անօրինակ քաջությամբ: Համախմբելով իրենց ուժերը և գործի դնելով մարտական ողջ կարողությունները՝ նրանք արիաբար պաշտպանվում էին՝ ծախողելով հակառակորդի բոլոր ձեռնարկումները: Համազասպի զորամասը անընդմեջ ենթարկվելով հակառակորդի հարձակումներին, աննկուն պաշտպանում էր դիրքերը: Ռազմաճակատի աջ թևում անօրինակ քաջությամբ կողք կողքի կռվում էին Սեբաստացի Մուրադի և Պ. Տեր-Դավթյանի ջոկատները²³:

Հակառակորդի հերթական գրոհներից մեկի ժամանակ, բարձունքը գրավելու ժամանակ հերոսի մահով զոհվում է Սեբաստացի Մուրադը: Նրա գինակից ընկեր Սեպուհն (Արշակ Ներսիսյան) իր հուշերում, վերհիշելով այդ դրվագը, գրում է. «...չարագուշակ եւ աղետաբեր գնդակ մը եկաւ դպաւ անոր ճակատին, եւ ան, թաւալգլոր, գնաց բլուրի զառիվարէն դէպի թշնամիին կողմը»²⁴: Մուրադի մահը մեծ վիշտ էր պատճառել Բաքվի ողջ հայությանը և հատկապես գինակից ընկերներին,

²² Տե՛ս Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 4, տե՛ս նաև Kazarian A., նշվ. աշխ., c. 254.

²³ Տե՛ս Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 4:

²⁴ Սեպուհ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 176: «Հորիզոնի» հաղորդած մի տեղեկության համաձայն, Մուրադը վիրավորված է եղել յոթ տեղից (տե՛ս «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, դեկտեմբերի 7, № 15): Հետագայում Մուրադի մարմինը տեղափոխվում է Թիֆլիս և ամփոփվում Խոջիվանքի գերեզմանատանը: Ի դեպ, Մուրադից մնացած միակ մասունքը՝ Շուշիում նվեր ստացած արծաթե ծխատուփը, պահվել է Փարիզի ՀՅԴ թանգարանում (տե՛ս Վրացեան Ս., ՀՅԴ. տունը, «Վեմ», Փարիզ, 1938, 2 տարի. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4, էջ 97):

այդ թվում նաև Պ. Տեր-Դավթյանին, ով նույնպես մասնակցել է քաջ հայդուկի թաղման արարողությանը²⁵:

Բաքվի 4-ամսյա հերոսամարտի ընթացքում հայկական զորքի աներևակայելի քաջագործություններով առլեցուն ինքնապաշտպանական կռիւների արդյունքում մեծաթիվ զոհերի գնով թուրքական զորամասերը մինչև սեպտեմբերի 15-ը գամված մնացին Բաքվի շրջանում, երբ Օսմանյան կայսրության անձնատւությանը հաշված օրեր էին մնացել: Դրանով իսկ թուրքական զորքերը չկարողացան օղակել Հայաստանի Հանրապետությունը և իրագործել հայությանը իսպառ բնաջնջելու համաթուրքական ծրագրերը: Այսպիսով՝ կանխելով Արցախի, Չանգեզուրի ու Երևանի հանդեպ ծրագրավող թուրքական ագրեսիան՝ Բաքվի հերոսամարտը վճռական դեր խաղաց նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետության պաշտպանության գործում²⁶:

Բաքվի անկումից հետո Համազասպի գլխավորած զորամասը մյուս զորամիավորումների հետ (շուրջ 800 մարդ), որոնց թվում նաև Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորած 40 հոգանոց ջոկատը,²⁷ պետք է մեկնեին Պարսկաստան, իսկ այնտեղից՝ Հայաստան: Սակայն դավաճանության հետևանքով շոգենալն ուղարկվում է Պետրովսկ, որտեղ գեներալ-մայոր Լ. Բիչեր-ախովի հրամանով հայկական զորամասը բռնի կերպով մոբիլիզացվում և ներգրավվում է բուլնիկների դեմ պայքարում²⁸: Բուլնիկների և թուրքերի դեմ Ղզլարում և Դերբենդում կարճատև կռիւներից հետո, երբ Հյուսիսային Պարսկաստանում տեղակայված բրի-

²⁵ Տե՛ս Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 4, տե՛ս նաև Կաթարյո Ա., նշվ. աշխ., էջ 254:

²⁶ Տե՛ս Ստեփանյան Պ., Համազասպ Սրվանձույանց, էջ 443:

²⁷ Տե՛ս Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 5:

²⁸ Տե՛ս Ստեփանյան Պ., Համազասպ Սրվանձույանց, էջ 445:

տանական զորքերը Ու. Թոմսոնի գլխավորությամբ 1918 թ. նոյեմբերի 17-ին Էնզելիից ժամանեցին Բաքու, նույն օրը Լ.Բիչերախովի հետ միասին Բաքու է վերադառնում նաև Համազասպի գորամասը²⁹:

Պ. Տեր-Դավթյանի գորավարական հմտություններն առավել դրսևորվեցին Զանգեզուրում 1918–1920 թթ. մղած հերոսական կռիվների ժամանակ: Սյունիքի նվիրական ու բարձրաբերձ լեռներից հնչող մարտի ու պայքարի ձայները փոթորկեցնում ու ակեղծում էին Պ. Տեր-Դավթյանի անբասիր հոգին. նա անսրձագանք չթողեց իր հայրենակիցների մարտակոչերը, որով հետևեց ՀՅԴ-ին զինվորագրված Պողոսների նման անձնուրաց տղաները զենքի ու դրոշի վրա ուխտել էին հայրենի հողի պաշտպանության համար գնալ գերագույն զոհողությունների: Ուստի 1918 թ. նոյեմբերի վերջերին վերադառնալով հայրենի եզերք, Պ. Տեր-Դավթյանն անմիջապես ներգրավվում է մարտնչող Սյունիքի ազատագրական պայքարին և անձնուրաց օրինակներով իմաստավորում այն: Հիրավի, Զանգեզուրի գոյամարտի օրհասական պահերին Պ. Տեր-Դավթյանը ցուցաբերեց ազգային-քաղաքական գործչին բնորոշ կազմակերպչական տաղանդ, երկաթյա կամք և բացառիկ հետևողականություն:

Հերոսական դրվագներով հարուստ այդ գոյամարտն, անշուշտ, բախտորոշ դեր խաղաց Սյունյաց լեռնաշխարհի հայության պատմական ճակատագրում՝ ամրապնդելով հետագա սերունդների հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ: Ընդամին, Զանգեզուրի ազատակերտ համահերոսամարտը ՄԵԿ ՈՒ ՄԻԱՅՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ օրհասական խնդիրն էր:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 650:

Ծանրագույն վիճակում էր հայտնվել ինչպես Արցախի, այնպես էլ Զանգեզուրի հայությունը: Երիտթուրքերի մտահոգամամբ ու օժանդակությամբ Արևելյան Այսրկովկասի քաղաքական քարտեզում 1918 թ. մայիսի վերջերին վաչկատուն թյուրքալեզու մահմեդական եկվորների հիմքի վրա ի հայտ եկած արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման մուսավաթական կառավարությունը ի բնե հայկական վերոնշյալ երկրամասերը զավթելու նպատակով հայ բնակչությունից պահանջում էր հպատակվել, զինաթափվել ու անվերապահ ենթարկվել Բաքվին:

Զանգեզուրի համար բախտորոշ այդ ժամանակաշրջանում, 1918 թ. հուլիսի վերջերից Նախիջևանից Հայկական Առանձին Հարվածող զորամասով Զանգեզուր անցած Անդրանիկ Օզանյանը օգոստոսի 3-ից ժամանակավորապես հաստատվում է Զանգեզուրի գավառի վարչական կենտրոն Գորիսում³⁰: Գավառի պաշտպանության հետ կապված հարցերը քննության առնելու նպատակով տեղի Ազգային խորհրդը (կոչվում էր «Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային խորհուրդ», նախագահին էր բժիշկ Միքայել (Միշա) Պարոնյանը)³¹ օգոստոսի 7-ին հրավիրում է շրջանների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որ-

³⁰ Տե՛ս Միմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 316:

³¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 42: Ե. Իշխանյանը, որ մոտիկից ճանաչում էր Միք. Պարոնյանին, իր հուշապատում-օրագրում հետաքրքրական տեղեկություններ է թողել նրա մասին: «Դոկտոր Միքայել Պարոնյանը,- գրում է Ե. Իշխանյանը,- որը ոչ միայն Գորիսի և շրջանի, այլև ամբողջ գաւառում հայերի կողմից ճանաչւած ու մեծապէս յարգւած անձնաւորութիւն էր, թէ իբրև բարեխիղճ բժիշկ և թէ իբրև լաւ մարդ, մեծ հեղինակութիւն էր վայելում: Բժիշկենց տունը յայտնի էր իր հիւրասիրութեամբ, անկախ նրանից, թէ սեղանի շուրջը ինչ ազգութեան մարդ է նստած: Մեծահարուստ չէին, բայց հոգով հարուստ մարդիկ էին տան անդամները: Հայրը վախճանւած էր, սակայն մայրը ամուսնու փոխարէն շարունակում էր պահպանել արժանացած իրենց տան մեծութիւնը, և բոլորը, որոնք մնում էին այդ տան յարկի տակ, մեծ յարգամբ էին տաժում նրա հանդէպ» (Իշխանեան Ե., Լեոնային Ղարաբաղ. (1917-1920), էջ 493):

տեղ որոշվում է՝ խորհրդին կից ստեղծել հինգ հոգուց բաղկացած ռազմական գլխավոր շտաբ: Ժողովը միահամուռ գերագույն զինվորական հրամանատար է ընտրում Անդրանիկին³²: Օգոստոսի 30-ին Հարվածող զորամասը ժամանակավորապես հաստատվում է Սիսիանի Անգեղակոթ գյուղում: Նույն գյուղում Սիսիանի 14 գյուղերի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ սեպտեմբերի 12-ին հրավիրված ժողովում միաձայն որոշվում է՝ «...ոչ մի կերպ չհամակերպվել Ադրբեջանի կամ թուրք իշխանության զինաթափության հնարավոր առաջարկին և դիմադրություն ցույց տալ մինչև վերջ: Հետևաբար, խնդրել գեներալ-մայոր Անդրանիկին, որ իր և մյուս զորամասերը մնան Սիսիան կամ այն շրջանները, որոնք զինվորական տեսակետով հարմար կը նկատվեն զինվորական իշխանությունների կողմից»³³: Անգեղակոթի ժողովից անմիջապես հետո Անդրանիկը ձեռնամուխ եղավ ինչպես զորամասի շարքերի վերակազմության, այնպես էլ տեղական զինված ուժերի թվի ավելացման ու մարտունակության բարձրացման, շրջանի պաշտպանության ամրապնդման գործին³⁴: Տեղական ռազմական ուժերի ստեղծումից հետո Սիսիանի նորաստեղծ գումարտակի հրամանատար է նշանակվում նախիջևանցի սպա, շտաբ-կապիտան Հայկ Գրիգորյանը, որն ըստ Շուշիի գնդի կոմիսար Հովակ Ստեփանյանի՝ «...բարեխիղճ եւ քաջ սպայ էր»³⁵:

³² Տե՛ս Ստեփանեան Յ., Արցախեան կամ Շուշուայ գնդի պատմությունը. «Հայրենիք», Պոսթըն, 1935, ԺԳ տարի, մարտ, № 5, էջ 86, տե՛ս նաև Սիմոնյան Ա., Չալոգեզուրի գոյամարտը 1917–1921, էջ 80:

³³ Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը: Գիրք Բ, էջ 359–360:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 362–364:

³⁵ Ստեփանեան Յ., Անդրանիկը Սիւնեաց երկրում. «Ալմ», Փարիզ, 1936, Դ տարի. թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 64:

Անդրանիկը օգոստոսի վերջերից մինչև սեպտեմբերի վերջերը Սիսիանի շրջանում համառ կռիվներ մղեց և սանձահարեց ռազմատենչ ավազակություններով ու կողոպուտներով աչքի ընկած թաթարաբնակ Ադիտու, Վաղատին, Որոտն (տարբ.՝ Ուրոտ), Շաքի, Օրթաքյուզ (հնում՝ Սապատաձոր³⁶), Ջոմարդլու (հնում՝ Թանահատ) և այլ գյուղերում տեղակայված մուսավաթական հրոսակախմբերին, ինչպես նաև արևելքից թուրք սպաների գլխավորությամբ Ջանգեզուր ներխուժող թուրք-մուսավաթական զորքերի դեմ՝ կասեցնելով նրանց մուտքը երկրամաս³⁶:

Գորիսի շրջանից թշնամու՝ սպասվելիք լայնածավալ գործողությունները հետ մղելու նպատակով Անգեղակոթում գտնվող Անդրանիկը անսալով Ջանգեզուրի կենտրոնական Ազգային խորհրդի դիմում-խնդրանքներին³⁷, որոշեց հետ դառնալ Գորիս: Մեկնելուց առաջ Անդրանիկը սեպտեմբերի 27(14)-ին հետևյալ շրջաբերական հրամանն ուղարկեց Սիսիանի շրջանային և գյուղական կոմիսարներին, շրջանի ազգաբնակչությանը. «(Բուն) Ջանգեզուրի ազգաբնակչության և թե գործի պահանջմամբ հայ[կական] առանձին հարուածող զորամասը վաղը կը շարժվի դեպի Գորիս: Զորամասի բացակայութիւնը Սիսիանի սահմաններէն ժամանակաւոր է: Շրջանի մեջ ինքնապաշտպանութեան համար սկսուած գործը պետք է շարունակել ու գլուխ հանել: Հետևաբար իմ բացակայութեան տեղի գործերը պիտի վարե

³⁶ Մանրամասն տե՛ս Մտեփանեան Յ., Անդրանիկը Սիսնեաց երկրում, «Աւմ», Փարիզ, 1936, Դ տարի, թիւ 4, յուլիս-հոկտեմբեր, էջ 62–63: Զեյնեան Ա., Չորսվար Անդրանիկ և Հայ յեղափոխական շարժումը (կենսագրական ակնարկ), Երևան, 1990, էջ 522: Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը: Գիրք Բ, էջ 334–336: Սիմոնյան Ա., Անդրանիկի ղեկավարությամբ Սիսիանում մղված կռիվներն ընդդեմ թուրքի և ադրբեջանցիների (1918 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2005, № 2, էջ 27–36:

³⁷ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, էջ 390:

Սիսիանի Ազգային խորհուրդը և աղյուստանտ Հայկ Գրիգորեանը: Հայտնում եմ, որ բոլոր անոնք, որոնք չեն ենթարկուի այդ իշխանության հրամաններուն, կենթարկուին մահապատժի»³⁸: Սեպտեմբերի 29-ին Անդրանիկն արդեն Գորիսում էր:

Ահա այս դժվարին կացությունն էր տիրում Զանգեզուրում, երբ Պ. Տեր-Դավթյանը նշանակվում է Սիսիանում տեղակայված ինքնապաշտպանական զորամասի ընդհանուր հրամանատար³⁹ (տեղակալն էր Կապանի Ագարակ գյուղից շտաբս-կապիտան Սմբատ Թորոսյանը⁴⁰, համհարզը՝ 1908 թ. ցարական բանակի սպա, Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի (1918 թ. մայիսի 23-29) մասնակից բռնակոթցի Երվանդ Աղայանը)⁴¹, փոխարինելով շտաբս-կապիտան Հ. Գրիգորյանին:

Տեղին է նշել, որ Պ. Տեր-Դավթյանին հրամանատար նշանակելու հարցում անտարակույս հաշվի է առնվել հատկապես

³⁸ Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921, էջ 135:

³⁹ Տե՛ս Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴⁰ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921, էջ 1005, տե՛ս նաև Սմբատյան Գ., Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, էջ 256: Ս. Թորոսյանը ծնվել է 1889 թ. մայիսի 20-ին երկրագործ Փիրիջանի ընտանիքում: 1909 թ. ավարտել է Գևորգյան իոզևոր ճեմարանը: Որպես ուսուցիչ աշխատել է Էջմիածնում և հայրենի Ագարակի ու Առաջածորի դպրոցներում: Ավարտելով Թիֆլիսի ռազմական դպրոցը, կապիտանի կոչումով 1915 թ. զորակոչվել է ռազմաճակատ: 1921 թ. հունիսին անցել է Պարսկաստան ու երեք ամիս անց վերադարձել: Նա միանգամից չի հանձնվել իշխանություններին. թաքնվել է անտառներում, հետո ձերբակալվել տանը՝ Պետքաղվարչության կողմից: Լուսավորության ժողկոմատի միջնորդությամբ երկու ամիս անց ազատվում է և ուուցչական աշխատանքի նշանակվում Ագարակ գյուղի դպրոցում: 1930 թ. փետրվարի 6-ին Ս. Թորոսյանը ձերբակալվում է և տեղափոխվում Երևանի բանտ: Հիմնական մեղադրանքներն էին՝ ցարական բանակի նախկին սպա և դաշնակցական բանակի հրամանատար լինելը, խորհրդային իշխանության փլուզումը հետապնդող գործողությունը: Ս. Թորոսյանը արքայազնի վերադարձել է քայքայված առողջությամբ, մահկանացուն կնքել է 1935 թ.: Հանգչում է ծննդավայրի գերեզմանատանը (տե՛ս Սմբատյան Գ., Երկաթե վարագույրից այս կողմ, Երևան, 2009, էջ 191–193, տե՛ս նաև Նույնի՝ Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, էջ 282–287):

⁴¹ Տե՛ս Առաքելյան Հ., Բռնակոթ, Երևան, 2017, էջ 92:

Անդրանիկ Օզանյանի կարծիքը: Հարկավ, Պ. Տեր-Դավթյանը, ով մեծ հարգանք էր տածում իր նախկին հրամանատարի հանդեպ, Ջանգեզուր վերադառնալուց անմիջապես հետո կապ էր հաստատել նրա հետ, և մոտիկից իրազեկվել գավառի պաշտպանության կազմակերպման խնդիրներին: Պ. Տեր-Դավթյանի եղբոր՝ Հայրապետի որդու՝ Քրիստափոր Սողոմոնյանի 1975 թ. հեղինակած «Անմահության ճամփաներով» վերտառությամբ փաստագրական հուշագրության մեջ ասվում է, որ Պ. Տեր-Դավթյանին հրամանատարի պաշտոնում նշանակմանը հավանություն էր տվել հենց Անդրանիկը: «Զորավար Անդրանիկի գլխավոր հոգսը այն էր,- գրում է Ք. Սողոմոնյանը,- թե ում պետք է հանձնվի Սիսիանի շրջանի ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը, նրա հավանությանը արժանացավ Պողոսի նշանակվելը, որին հայտնի է Դիլմանի ճակատամարտում ցուցաբերած քաջագործությունները»⁴²:

Սկզբից ևեթ նշենք, որ Պ. Տեր-Դավթյանը, երբ ստանձնեց Սիսիանի ինքնապաշտպանական զորամասի հրամանատարի խիստ պատասխանատու պաշտոնը, նոր պայմաններում երևան եկան նաև նրա՝ իրավիճակի արագ փոփոխությունների ոլորտում ճիշտ կողմնորոշվող, իրատես պետական-քաղաքական գործչին բնորոշ հատկանիշները: Իր հարուստ կենսափորձով իմաստնացած վճռականությամբ ու խիզախությամբ Պ. Տեր-Դավթյանը նվիրվում է հայրենի եզերքի պաշտպանության սրբազան գործին, ջանք ու եռանդ չխնայելով ամրապնդելու շրջանի սահմանները՝ ամուր կապ պահպանելով Անդրանիկի

⁴² Սողոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 6:

հետ: Զորամասի զորակայանը տեղակայված էր Բոնակոթ գյուղում⁴³:

Ի թիվս բազում դժվարությունների, տարաբնույթ կազմակերպչական աշխատանքներից (դասալքության դեմ պայքար, կյանքի և գույքի ապահովություն, իրավակարգի, ամուր իշխանության հաստատում և այլն), Պ. Տեր-Դավթյանին առավել մտահոգող հարցը եղել և մնում էր իրեն վստահված շրջանի սահմանների և հայ ազգաբնակչության ինքնապաշտպանության ու անվտանգության կազմակերպումը: Տասնամյակներ շարունակ, հատկապես 1905–1906 թթ., հակահայկական կեցվածք որդեգրած տեղի թաթարական գյուղերի հրոսակախմբերն ու ալազակախմբերը ավարառության նպատակով հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա: Հայ բնակչության անվտանգությունը կազմակերպելու նպատակով Պ. Տեր-Դավթյանը շարունակելով Անդրանիկի՝ ինքնապաշտպանության առումով ձեռնարկած աշխատանքները, հրավիրում է սպայական կազմի խորհրդակցություն և գոտեպնդում նրանց օրհասական պայքարի համար: Խորհրդակցությունում քննարկման են դրվում Իետևյալ հարցերը. «1) Ռազմական գործին գիտակ կադրերի առկայության, 2) հարձակման համար ելման դիրքերի և պաշտպանության համար բնագծերի ընտրություն, 3) ռազմական տեխնիկայի, զենքի ու զինամթերքի նպատակապես բաշխում, 4) ռեզերվների ստեղծում, 5) բարձր պետերի հրամաններն ու կարգադրությունները ժամանակին կատարողներին հասցնելու, կապի միջոցների ապահովում, 6) հանդերձի ու պարենի հայթայթում, 7) տրանսպորտի միջոցների մոբիլիզացում, 8) հետախու-

⁴³ Տե՛ս Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 92, 104:

զույթյան լավ կազմակերպում և այլն»⁴⁴։ Ի կատարումն խորհրդակցությունում քննարկված վերոհիշյալ հարցերի՝ Պ. Տեր-Դավթյանը ժամանակին հասցնում է ճիշտ բաշխել զինական բոլոր ուժերը, ստեղծել պահեստային ջոկատներ, կուտակել բավարար քանակությամբ զենք ու զինամթերք, կարգավորել հաղորդակցության ուղիները տարբեր գյուղերի միջև և այլն։

Պ. Տեր-Դավթյանի ժամանումով զորահավաքի ու մարտական խմբեր կազմավորելու գործընթացն ավելի է արագացվում։ Նա մշտապես շրջագայում էր գավառի բազմաթիվ բնակավայրերում և գործուն կերպով մասնակցում զորահավաքի և ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը։ Հերոսամարտը պահանջում էր նվիրվածություն, անձնագոհություն և զոհաբերություն։ Եվ սիսիանցիները սիրով էին կատարում այդ բոլորը։ Նրանք լարեցին իրենց վերջին ուժերը, գործի դրեցին մարտական ողջ կարողությունները, ամբողջ եռանդը և ցուցաբերելով գերազանց կազմակերպվածություն ու կարգապահություն, կարողացան ոչ միայն պաշտպանվել, այլև հակահարված հասցնել ու հետ շարտել հակառակորդին։ Դիմելով գործնական քայլերի՝ Պ. Տեր-Դավթյանին հաջողվում է կարճ ժամանակում զորամասը համալրել նաև հիմնականում գյուղացիներից կազմված աշխարհագորայիներով, ինչպես նաև կամավորներից կազմել 300 հոգանոց հեծելախումբ⁴⁵։ Առաջին հերթին զենք վերցրին նրանք, ովքեր մասնակցել էին Առաջին աշխարհամարտին և մարտ վարելու փորձ ունեին։ Պ. Տեր-Դավթյանն աշխատում էր լավ վարժեցնել իր զինվորներին, որպեսզի քիչ կորուստներով կարողանար լուծել շրջանի ինքնապաշտպանությունը։

⁴⁴ Մոդոմոնյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 7։

⁴⁵ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեոնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 673։

Պ. Տեր-Դավթյանն աչքի է ընկել իր համեստությամբ: Նրա մարդկային գրավչության գաղտնիքն առաջին հերթին անմիջական, դյուրագգաց, պարզ ու շիտակ բնավորության մեջ էր: Իր ողջ կյանքի ընթացքում նա դրսևորեց շատ քչերին միայն տրված այն հատկությունը, որ հմայք է կոչվում: Կենսախինդ, խոսքաշեն, առինքնող երիտասարդը և՛ ինքն էր ձգտում դեպի մարդիկ, և՛ մարդկանց էր ձգում դեպի իրեն: Ենթական գինվորների հետ վարվում էր եղբայրաբար և ընկերաբար: Նրա բնավորության գլխավոր հատկանիշներից մեկն էլ պարզությունը և համեստությունն էր: Ժողովրդի հետ իր հանդիպումների ժամանակ նրա առաջին պահանջն էր՝ լինել միաձույլ և ապա կարևորում էր ինքնապաշտպանության անհետաձգելի պահանջը: Պատահական չէ, որ Զանգեզուրի հերոսամարտի օրերին նա դարձավ բոլորի սիրելին: Նա պաշտված ու սիրված «կուռք» էր իր անունով և հմայքով: Այս առումով Պ. Տեր-Դավթյանի մարդկային նկարագրի համար խիստ բնութագրական են նրա գինակից և գաղափարական ընկեր Ե. Իշխանյանի հուշապատում-օրագրում տեղ գտած հետևյալ տողերը. «Ի դեպ, չէ թե միայն Սիսիանում, այլև Զանգեզուրի ամբողջ գաւառում Պօղոսը ճանաչած էր Պարոն Պարուչիկ անունով, մասնավորապես Սիսիանում անգամ երեխաները այդ անունով էին ճանաչում: Պարոն Պարուչիկ կասէին գիւղացիները հետը խօսելիս, և իր մասին միմեանց հետ խօսելիս՝ դարձեալ Պարոն Պարուչիկ, որի խօսքը օրէնք է իրենց համար»⁴⁶: Այսպիսինն էր Պ. Տեր-Դավթյանը:

Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակահատվածում Սիսիանում տեղակայված մարտական ուժերը կոիվներ են մղել ոչ միայն տեղի, այլև Նախիջևանի և Շարուրի ուղղություններից գավառի

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 670:

տարածք ներխուժելու փորձ անող թուրք-մուսավաթական հրոսակախմբերի դեմ: Այս առումով Սիսիանը յուրօրինակ պաշտպանական վահանի դեր էր ծառայում Սյունյաց մնացյալ բնակավայրերի համար: Պ. Տեր-Դավթյանը լավագույնս օգտագործելով իրեն վստահված շտաբի պետի պաշտոնը և գյուղերի մարտական խմբերի ուժերի կարողությունները, խիստ հետևողական պայքար է ծավալում շրջանի տարածքում հայտնված այդ հրոսակախմբերի դեմ:

Պ. Տեր-Դավթյանի առաջին լուրջ ընդհարումը թուրք-մուսավաթական հրոսակների հետ տեղի ունեցավ 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբներին, երբ վերջիններս ղեկավարվելով Նախիջևանի և Շարուրի խաների հրահանգներով փորձեցին Նախիջևանի կողմից մեծաթիվ զորամասով ներխուժել Սիսիանի տարածք: Թշնամու առաջխաղացման լուրը Պ. Տեր-Դավթյանին է հասցնում Շաղատ գյուղի ծխատեր քահանա Տեր Կարապետը: Արագ՝ կողմնորոշվելով, Պ. Տեր-Դավթյանը հեծելազորային և հետևակային ջոկատները բաժանում է երեք մասի և Սալվարդ սարի փեշերին տարբեր ուղղություններից անակնկալ ու շեշտակի հարվածներ հասցնում թշնամուն: Սկսվում է թեժ մարտ: Որոշ տեղերում թշնամու գնդակները թափվում էին կարկուտի նման և ծուխ ու վառողի հոտը լցնում հայկական դիրքերը: Բայց հայերը կանգնած էին իրենց դիրքերում կայուն ու անսասան և պատասխանում էին թշնամուն պատշաճ հակահարվածներով: Անցնելով հակազորի՝ Պ. Տեր-Դավթյանի հմուտ մարտավարության համաձայն՝ մի ջոկատը մտնում է թշնամու թիկունքը, թևերից գրոհում են հեծյալները, իսկ կենտրոնից՝ աշխարհագրայինները: Հարձակումն այնքան հանդուգն էր, որ հակառակորդը ուշքի

չգալով ընկնում է ծուղակի մեջ և մի քանի ժամ տևած մարտում մեծաթիվ զոհեր տալով, խոճապահար դիմում է փախուստի⁴⁷:

Այս հաղթական կռիվներում հյուսվեց Պողոս Տեր-Դավթյանի լեգենդը: Մուկդենից սկսած շարունակվում էր նրա մարտական փառավոր ուղին և հերոսապատումի շարքը: Պատահական չէ, որ այդ օրերին նա իր գործունեությամբ նվաճում է սիսիանցիների անհուն սերն ու հարգանքը, դառնալով նրանց ամենանվիրական անուններից մեկը: Նա առավել հայտնի դարձավ «Քաջ Պողոս» անունով, մեծ ճանաչում և հեղինակություն ձեռք բերելով ողջ Սյունիքում⁴⁸: Նրա անվան շուրջ սկսեցին պտտվել լեգենդներ: Ինչպես վկայում է Ե. Իշխանյանը, Պ. Տեր-Դավթյանը դարձավ «...Սիսիանի հերոս ղեկավարը և ժողովրդի անվերապահ յարգանքն ու սէրը վայելող անձնուէր մարդը...»⁴⁹:

Պ. Տեր-Դավթյանի ռազմական հետագա համագործակցությունը սերտորեն առնչվում է Անդրանիկի՝ Զանգեզուրից հեռանալուց հետո 1919 թ. մարտի 6-ից նրան փոխարինած Հայաստանի կառավարության կողմից Զանգեզուրի և Արցախի պետական կոմիսար նշանակված շտաբ-կապիտան Արսեն Շահմազյանի⁵⁰ հետ, որը համատեղում էր նաև զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը⁵¹:

⁴⁷ Տե՛ս Սողոմոնյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 7–8, տե՛ս նաև՝ Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պողոս-Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, Խալիխի 9, № 151, տե՛ս նաև՝ Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 96:

⁴⁸ Տե՛ս Սողոմոնյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 14:

⁴⁹ Իշխանեան Ե., Լեոնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 666:

⁵⁰ Աշխատունի Զ. [Զաքար Յոսյան], Արսեն Շահմազեան, «Ալիք», Թեհրան, 1949, օգոստոսի 23, № 185, էջ 1–2): ՀՅԴ անդամ, տաղանդաշատ զինվորական և պետական գործիչ Արսեն Պողոսի (Պավել) Շահմազյանը ծնվել է 1883 թ. Խուսկարի 7-ին՝ Ախալքալաքում: 1903 թ. սովարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը (տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914–1918 гг.). Сборник документов, глав. ред. 1 части А. Вирабян, Москва, էջ 553): Մասնագիտությամբ եղել է նկարիչ-խեցեղործ (տե՛ս Գեղարուեստ, Թիֆլիս, 1921, № 7: IV. Պատկերահանդես, Ա. Շահմազեան (Աերա-

միկա)): Ռուսական առաջին հեղափոխության շրջանում «Մինգրեղեան զեղի զինուորական կազմակերպության մանիֆեստացիայի կազմակերպման» մեղադրանքով 1905 թ. ձերբակալվում է, և տակավին բանտում գտնվելու ժամանակ, օգոստոսի 29-ին, ոտանոտ սպայական աստիճան: Հայ-թաթարական ընդհարումների շրջանում գործել է Գանձակում և Չանգեզում: Կոնվենտի ավարտից հետո գրավել է մասնակալածությամբ, ինքաշուքություն և ձեռարկման և դատավանդակ Ներսիսյան դպրոցում: 1907 թ. ձերբակալվել է ցարական իշխանությունների կողմից (տե՛ս նույն տեղում): Ազատվելուց հետո շարունակել է դատավանդակ Ներսիսյան և Հովհաննես դպրոցներում (տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 2, ց. 1, գ. 1826, թ. 12): 1909 թ. «Դաշնակցության գործով» կրկին ձերբակալվում է և 9-ամսյա բանտարկությունից հետո աքսորվում Միֆի: Աքսորից վերադարձել է 1912 թ. և ապրել համատեղ կյանքով: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եղել է Քեռիի ջուկատի 2-րդ վաշտի հրամանատարը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 50, թ. 81): Աչքի է ընկել Կանալի հարավային շրջանները թուրքական կանոնավոր զորքերից և թղթերից մարտկուռ գործողություններում: 1915 թ. մայիսին Ռուսանի շուրջ տեղի ունեցած մարտերում ցուցաբերած արիության համար պարգևատրվել է Սուրբ Գեորգիի խաչ 4-րդ աստիճանի շքանշանով (տե՛ս Армяне в Первой мировой войне (1914–1918 гг.), с. 554): 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո մասնակցել է Պետրոգրադի Չինվորական համագումարի աշխատանքներին: Վերադառնալով «Դեպուդատի» իր շուրջն է համախմբել մի շարք հայ սպաների և Թիֆլիսում հիմնել «Հայկական զինվորական միություն»-ը և ընտրվել նրա նախագահը: Միությունը Նիկոլ Աղբալյանի խմբագրությամբ հրատարակել է «Ռազմիկ» շաբաթաթերթը (տե՛ս «Ռազմիկ», Թիֆլիս, 1917, նոյեմբերի 20, № 1, տե՛ս նաև Գ. Արտ., Հայ զինուորական միության նախագահը, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, նոյեմբերի 19, № 248: Ա. Շահմազանի ակտիվորեն մասնակցել է Հայկական կորպուսի ստեղծման աշխատանքներին (տե՛ս Լուսինյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 58): Միության կողմից որպես պետգամավոր մասնակցել է 1917 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում հրավիրված Հայոց ազգային համախորհրդակցության աշխատանքներին: Եղել է «Նախատի պահպանության և վտանգված վայրերի ապահովության շուրջ» սեկցիայի անդամ (Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը: Թիֆլիս, 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր: Փաստաթղթեր ու կյուրթեր: Կազմողներ՝ Ռ. Գրիգորյան, Ա. Կիրիմյան, խմբագիր՝ Վ. Ղազարեցյան, ԲՀԱ. Սրևան, 1992, № 1-2, էջ 105, 112): ՀՀ Լառավարության կողմից 1919 թ. մարտի 6-ին շտաբ-կապիտանի աստիճանով նշանակվել է Չանգեզուր-Ղարաբաղի նահանգական կոմիսար: Այդ պաշտոնը վարել է մինչև նույն թվականի նոյեմբերի 9-ը (տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 539): ՀՀ նախարարների խորհուրդը 1919 թ. դեկտեմբերի 10-ին չեղարկել է զեղապետի աստիճան (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, թ. 122): 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ եղել է Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետը: Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո զեղապետ Ա. Շահմազանը 1921 թ. ձերբակալվել է բոլշևիկների կողմից, նստել Մետեխի բանտում, այնուհետև արտոնվել Ռուսաստան: 1935 թ. բնակվել է Օրյոլ քաղաքում և որպես բանվոր աշխատել աշուրի գործարանում: 1937 թ. կրկին ձերբակալվել է և դատապարտվել 3 տարվա ազատազրկման. նստել է Կրասնոյարսկի երկրամասի վարչական կենտրոն Տուրուխանսկի բանտում: Բանտային հալածանքների պատճառով ստացել է

Լայն իրավունքներով օժտված Շահմազյանը Գորիս հասավ մարտի 10-ին և անմիջապես ձեռնամուխ եղավ տեղական ուժերով կանոնավոր զորամասերի վերակազմավորմանը՝ մուսավաթական Ադրբեջանի հետագա ունեցվածություններից Զանգեզուրն ու Արցախը պաշտպանելու համար⁵²։ Այսպես, ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպելու համար Շրջանային խորհրդի անդամներից կազմվեց Զինվորական խորհուրդ, իսկ սպաներից՝ գլխավոր սպայակույտ, որտեղ ակտիվ դերակատարություն ստանձնեց նաև Պ. Տեր-Դավթյանը։ Շրջաններում նշանակվեցին զինվորական հրամանատարներ։ Հաշվի առնելով Զանգեզուրում՝ Սիսիանի շրջանում Պ. Տեր-Դավթյանի 1918 թ. հոկտեմբերից ռազմական գործողությունների բացառիկ նշանակությունը և ցուցաբերած քաջությունը, նրան վերանշանակում են Սիսիանի զորամասի ընդհանուր հրամանատար⁵³։ Տեղակալն էր շտաբս-կապիտան Ս. Թորոսյանը⁵⁴։ «Այս երկու հերոս զինուորականները,- գրում է ազգային գործիչ, ՀՅԴ Զանգեզուրի «Սյու-

հոգեկան խանգարում։ Գեղակախարվել է 1937 թ. (տե՛ս Ստեմել [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Զանգեզուրի հերոսամարտը և Արսեն Շահմազեան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1963, ԽԱ տարի, փետրուար, № 2, էջ 29–36), տե՛ս նաև՝ Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի զոյամարտը 1920–1921 թթ., Երևան, 2000, էջ 614, տե՛ս նաև՝ Туманян М., Дипломатическая история Республики Армения 1918–1920 гг., Ереван, 2012, с. 460, տե՛ս նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ, 1918–1920 թթ. (ժողովածու)։ Գլխավոր խմբագիր և կազմող՝ Ա. Վիրաբյան, կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Գ. Մանուկյան, Երևան, 2014, էջ 611)։

⁵¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Գ. հրատ., Թեհրան, 1982, էջ 331։

⁵² Տե՛ս Ստեմել [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Զանգեզուրի հերոսամարտը և Արսեն Շահմազեան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1963, ԽԱ տարի, փետրուար, № 2, էջ 29։

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև՝ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 331։

⁵⁴ Տե՛ս Ստեմել [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Զանգեզուրի հերոսամարտը և Արսեն Շահմազեան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1963, ԽԱ տարի, փետրուար, № 2, էջ 29։

նիք» ենթակոմիտեի, ապա Կ. Կոմիտեի անդամ Ստեփան Մե-
լիք-Փարսադանյանը (Ստեմել),- Ղափանի շրջանի՝ Վերին Խո-
տանանի և Հագարակ գիւղերի գաւակներն էին եւ իրենց կեան-
քը տուին իրենց պաշտած հայրենիքի ազատագրման գաղափա-
րին»⁵⁵: Այդ շրջանում Պ. Տեր-Դավթյանի օգնականն էր, նրա աջ
բազուկ՝ սիսիանցի աժդահա Զաքար Տեր-Զաքարյանը (Զաքո)⁵⁶:

Զանգեզուրի համար վճռական այդ օրերին, 1919 թ. մարտի
31-ին Գորիսում հրավիրված համազանգեզուրյան համագումա-
րում Զանգեզուրի Ազգային խորհուրդը ներկայացրեց իր հրա-
ժարականը և Ազգային խորհուրդը վերանվանվեց Զանգեզուր--
Ղարաբաղի միացյալ շրջանային խորհուրդ: Նախագահ ընտր-
վեց Մուշեղ Զաքարյանը (Սիսիանի շրջանից), փոխնախագահ՝
Արշակ Շիրինյան⁵⁷ (Գորիսի շրջանից)⁵⁸: 1919 թ. հունիսից խոր-
հուրդը նախագահում էր Ա. Շիրինյանը⁵⁹:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Տե՛ս Իշխանեան Է., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 673:

⁵⁷ Արշակ Հայրապետի Շիրինյանը ծնվել է 1881 թ. հունիսի 14-ին՝ Շինուհայր
գյուղում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 2, գ. 373, թ. 27–28): 1899–1900 թթ. ուս. տարում սո-
վորել է Շուշիի թեմական դպրոցում (տե՛ս Առաքելան Հ., Ղարաբաղի Հայոց հո-
գևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը, էջ 40): 1901–1903 թթ. կրթությունը շարու-
նակել է Լայպցիգի համալսարանի գյուղատնտեսական ֆակուլտետում՝ անասնա-
բույժի մասնագիտու–թյամբ: Ուսանելու տարիներին մասնագիտական բնույթի հող-
վածներով թղթակցել է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Առողջապահիկ թերթ» կիսամյա
ամսագրին (տե՛ս **Շիրինեան Ա.**, Ընտանի կենդանիների առողջապահութիւնը (Ա),
«Առողջապահիկ թերթ», Թիֆլիզ, 1903, նոյեմբերի 1, № 3, էջ 66–68: (Բ), նոյեմբերի
15, № 4, էջ 89–93: (Գ), 1904, յունուարի 1, № 7, էջ 161–164): Հայրենիք վերադառնա-
լով՝ ՀՅԴ-ին անդամագրված Ա. Շիրինյանը եղել է Զանգեզուրի ազգային-ազատա-
գրական շարժման նվիրյալներից: 1919 թ. հունիսին ընտրվել է Հայաստանի Հանրա-
պետության պառլամենտի անդամ: Եղել է Զանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային
խորհրդի անդամ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, թ. 42): 1920 թ. հուլիսի վերջերին, երբ
Դրաստամատ Կանայանի ուժերն անցան հարձակման և օգոստոսի 3-ին ազատ-
ագրեցին Գորիսը, բոլշևիկները, նահանջից առաջ, Արտակարգ հանձնաժողովի (Զե-
կա) դատախազ Արամ Մուսաբեյսյան և միլիցիապետ Մկրտիչ (Մակիչ) Մաշտոյանի
գլխավորությամբ, 10 զինվորներով Շինուհայր գյուղում դավադրաբար ձերբակա-
լում են պառլամենտի անդամներ Ա. Շիրինյանի՝ և Վահան Տեր-Գևորգյանին (Վա-
հան Խորենի) և Ա. Ղարազոյցյանի կարգադրությամբ օգոստոսի 2-ին՝ առավոտյան

Ի հակադրության Զանգեզուր-Ղարաբաղի միացյալ շրջանային խորհրդի, Բաքվից մուսավաթական Ադրբեջանի շահի՜րը սպասարկող անգլիական հրամանատրությունը, հանձին՝ Դ.Շատվիրթի, հայտնեց, որ Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի որոշումով Խոսրով-բեկ Սուլթանովը նշանակված է Ղարաբաղ-Զանգեզուրի ընդհանուր գավառապետ և վալիլում է անգլիական հրամանատարության աջակցությունը⁶⁰։ Այս հայտարարությունը հանդիպեց ինչպես Հայաստանի կառավարության, այնպես էլ զանգեզուրցիների և արցախցիների դիմադրությանը։ Անգլիացիների բացահայտ հակահայկական

ժամը 5-ին, Գորիսի բանտում անմարդկային տանջանքների ենթարկելուց հետո ապանում։ Այդ օրը գնդակահարվում են նաև՝ ՀՅԴ անդամներ Չաքար Տեր-Ղազարյանը և Միքայել Աղամյանը (տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1920, օգոստոսի 10, № 169, տե՛ս նաև՝ օգոստոսի 15, № 174, տե՛ս նաև՝ օգոստոսի 19, № 177, տե՛ս նաև՝ «Բանբեր», Թիֆլիս, 1920, Ա տարի, հոկտեմբեր, № 1, էջ 62–63)։ Բոլշևիկների բառենկի այդ արարքը բողոքի ալիք է բարձրացրել հայ հասարակության մեջ։ Դեպքերի ժամանակակից Արտեմ Խանգադյանն իր հուշերում գրում է. «Արշակ Շիրինեան իր. «Լահան Խորենուն և սիսեանցի խմբապետ Չարոյին, 1920 թվի յուլիս ամսի վերջին, Գորիսի բանտի մեջ ազգուրաց բոլշևիկացած մի քանի հայ երիտասարդներ գիշերով մտնում են բանտը, Արմենակ Ղարազոգեանի կարգադրությամբը կամերի դուռը բացում, Խորենուն և Չարոյին (իմա՝ Չարար Տեր-Ղազարյանին – Գ.Ս.) գնդակահարում, իսկ Շիրինեանին նախ սրով ծակծկում են, չարչարում, մեկ թեր սրով կտրում եւ յետոյ գնդակահարում։ Չորսին միատեղ տանում են բանտի մօտիկ ռուսական գերեզմանատան դրաղին մեկ փոսի մեջ թափում եւ հողով ծածկում։ Ապստամբություն օրերին, երբ բոլշևիկների հետքը կտրեց Զանգեզուրից, մի քանի հոգով այցի գնացինք Շիրինեանի գերեզմանին, Դրոն էր, քծ, Պարոնեանը, Նիկոլայ Յրվաֆեանը, Յակոբ Մաշուբեանը եւ այլ մարդիկ։ Հողերը գերեզմանի վրայից մաքրելով, տեսանք չորսին էլ իրար վրա թափված։ Շիրինեանի ձախ թեր կտրուած էր, նկարները վերցրին, ու՛մ մօտ մնաց ինչ եղաւ, չիմացաւ» (Զանգեզուրցի Ա. [Արտեմ Խանգադյան], Դաշնակցության մուտքն ու աշխատանքը Զանգեզուրում (Կազմակերպիչ ընկերները ինչպիսի վախճանի արժանացան), «Այիր», Թեհրան, 1979, հունիսի 10, № 118, էջ 4, տե՛ս նաև՝ Սյունիքի հայրենապաշտ զավակ Արշակ Շիրինյան։ Կազմեց՝ Ռ. Հակոբյան, Երևան, 2007)։

⁶⁰ Տե՛ս «Կրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 331, տե՛ս նաև՝ Միսոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 253–254։

⁶¹ Տե՛ս Միսոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 279։

⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 11։

դիրքորոշումը հայատյաց Սուլթանովին դարձրել էին ավելի վերի:

Չնայած բոլոր սպառնալիքներին, կանխազգալով դեպքերի հետագա ընթացքը, Ա. Շահմազյանի հրահանգով սկսվեց զինված նոր ջոկատների կազմակերպումը՝ թուրք-մուսավաթականների սպասվող հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Գալեթ արագությամբ զարգանում էին դեպքերը: 1919 թ. ապրիլից թուրք-մուսավաթական մեծաթիվ ուժերն իրենց հարձակումները վերսկսեցին Ջանգեզուրի դեմ: Շրջափակման դժվարագույն պայմաններում լեռնաշխարհի զինված ուժերը ամռան ամիսներին ինքնապաշտպանական կատաղի մարտեր մղեցին թշնամու դեմ:

Թուրք-թաթար հրոսակախմբերը հարձակումներ էին գործում նաև Վայոց ձորի հայկական գյուղերի վրա: Դարալազյազի Դուշի Բիլակ⁶¹ գյուղը գրավելու նպատակով 2000 հոգուց բաղկացած հրոսակախմբի հերթական հարձակումը տեղի ունեցավ 1919 թ. օգոստոսի 11-ի լուսաբացին⁶²: Երևան մեկնելու առիթով այրտեղ հանգրվանած Ե. Իշխանյանը սուրհանդակի միջոցով օգնության ակնկալիքով դիմում է Սիսիանի ուժերի հրամանատար Պ. Տեր-Դավթյանին: Մինչ օգնական ուժերը կհասնեին, գյուղի աշխարհագրայինները 110 հոգով դիմում են ինքնապաշտպանության: Գյուղից շուրջ 2-3 հարյուր մետր հեռավորության վրա ծավալված թեժ մարտերում թշնամին չդիմանալով ինքնապաշտպանների հուժկու գրոհներին՝ մեծաթիվ կորուստներ տալով հաջորդ օրը նահանջում է⁶³: Պ. Տեր-Դավթյանը Դուշի Բիլակ է հասնում միայն հաջորդ օրը, երբ արդեն մարտը

⁶¹ 1946 թ. Կեչուտ (տե՛ս ՀՀԾՏԲ, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 494):

⁶² Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917-1920), էջ 499:

վերջացել էր: Ուշացման պատճառն այն էր, որ սուրհանդակը շատ ուշ էր գտել Պ. Տեր-Դավթյանին: Ինչպես վկայում է Ե. Իշխանյանը. «...գալիս է տեղակալ Պողոս Տեր Դաւթեանը՝ Սիսիեանի հերոս հրամանատարը, մի տասնեակ ձիավորներով: Պողոսը ախ է քաշում և անիծում չար բախտը, որ միանգամայն երես է դարձրել մեզնից: Այո, չար բախտի պատճառով էր, յարմար առիթ էր լաւ ջարդ տալու թուրքերին, որ խելոք մնան, չեղավ: Շրջագայութեան մէջ լինելով, սուրհանդակը ուշ էր հասել ինձ, ի հարկէ, սուրհանդակը մեղք չունի, եթէ շրջագայութեան մէջ չլինէի, սուրհանդակը իր պարտականութիւնը շուտ կատարելով, կը վերադառնար: Եւ միայն վերջին ժամին, շտապ կերպով մօտ գտնուող գիւղերից՝ Բռնակոթից, Ուզից, Ղարաքիլիսէից⁶⁴, Շաղաթից հարայ տալով մարդիկ հաւաքեցինք, Անգե-

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 499–502:

⁶⁴ *Ղարաքիլիսան* Սյունյաց Շղուկ(ք) գավառի հնագույն և նշանավոր բնակավայր՝ Սյունիք-Սիսիանն է: Գտնվում է Ռոստան գետի ընդարձակ և զեղաւտելի հովտում: «Աշխարհացոյց»-ում այն հիշատակվում է Սյունիք անվամբ, որը վաղ միջնադարում բերդավան էր (տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 80, տե՛ս նաև՝ **Հասրաթյան Մ.**, Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 129): Ըստ վրաց Անանուն պատմիչի՝ բնակավայրը Սիսիան անվամբ հիշատակվում է Չաքարե Չաքարյանի գլխավորությամբ հայկական զորքերի կողմից 1207 թ. Անիից Արդաբիլ կատարած արշավանքի ժամանակ. «Հավարվեցին Անիում ու շարժվեցին դեպի Արդաբիլ. անցան Գեղարունի (իմա՝ Գեղարքունիք – Գ.Ա.) և իջան Սիսիան» (**Кикнадзе Р.**, Очерки по источниковедению истории Грузии, Тбилиси, 1980, с. 74–75): XV–XVI դդ. սկզբնաղբյուրներում, Սյունիք-Սիսիան ավանը Տաթևի վանքապատկան գյուղերի ցանկում, Սիսաջան մասկում հիշատակվում է որպես գյուղ՝ «Ղարաքիլիսա» անվամբ (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հ. Ա: Հրովարտակներ, պրակ Ա (ԺԵ–ԺԶ դդ.), կազմեց՝ **Հ. Փափազյան**, Երևան, 1956, էջ 48, տե՛ս նաև՝ Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հ. Բ: Կավածագրեր, պրակ Ա (ԺԴ–ԺԶ դդ.): Կազմեց՝ **Հ. Փափազյան**, Երևան, 1968, էջ 102, 113): Ավանին տրված օտարառունչ անունը թերևս կապված է բնակավայրի հյուսիս-արևմտյան դարավանդի վրա գտնվող Սյունի վանքի գլխավոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու հետ, որը թյուրքալեզու քոչվոր ցեղերի ամրապետության ժամանակներում կոչվել է նաև «Ղարաքիլիսա» («դարա»-սև, «քիլիսա»-եկեղեցի): Ժամանակի ընթացքում այդ

ղակորթի մարտիկների հետ ուղղեցինք դեպի Չախմախթափա, սակայն հասնելով այնտեղ, գիղացիներից մեկից տեղեկացանք, որ կռիւը վերջացել է, ուստի տղաներին վերադարձրի, իմքս եկայ: Այո, յարմար առիթը փախաւ: Եթէ պահանջած մոմէնտին պատրաստ գտնւէինք, փառաւոր գործ կը կատարէինք, ափսոս, շատ ափսոս»⁶⁵: Օգոստոսի 12-ին Պ. Տեր-Դավթյանն իր զինակից ընկերներով վերադառնում է Սիսիան:

Ահա այս ճակատագրական օրերին էր, երբ Զանգեզուր հասավ հայոց ազատամարտի մեկ այլ նվիրյալ, տաղանդաշատ գորահրամանատար Գարեգին Տեր-Հարությունյանը՝ Գարեգին Նժդեհը: Խորապես ճշմարիտ է ասված, որ հերոսները ծնվում են ժամանակի պահանջով, որում հայտնվում է տվյալ երկիրն ու ժողովուրդը: Նույնքան էլ ճշմարիտ է, որ ժողովուրդը, ապավինելով նրանց, դարեր շարունակ ամրապնդվում ու հզորանում է իր արժանի զավակների շուրջ հյուսված հերոսապատումներից: Այդպես էլ պետք է լիներ, քանզի իր պատմության բախտորոշ պահերին Գ. Նժդեհի նման ռազմիկներին ժողովուրդն է ծնում, պահպանում ու հավերժացնում նրանց անունը⁶⁶:

Հայրենաշունչ իր գործունեությամբ, ռազմագիտական հզոր մտքով, պետական քաղաքական գործչին յուրահատուկ լրջախոհությամբ, իրատես ու հեռատես մտածողությամբ Գ. Նժդեհն էլ ավելի բարձրացրեց լեռնաշխարհի դիմադրական ոգին: 1919

անվանումը տարածվելով նաև բնակավայրի վրա՝ Սյունիք-Սիսիանը փոխարինվել է «Ղարաքիլիսա»-ով: Հայր Առնոդ Ալիշանի պարզաբանմամբ՝ «Գեօղ մեծ է և Գարագիլիսէ (Սևաւ եկեղեցի). այսպէս կոչեցեալ: Վասն զունոյ քարաց ելին եկեղեցւոյն, յորմէ և հնութիւն գեղջն գուշակի...» (Ալիշան Ղ., Սիսական: Տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 213): 1935 թ. «Ղարաքիլիսան» վերանվանվել է՝ Սիսական, իսկ 1940թ.՝ Սիսիան:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 503:

⁶⁶ Գ. Նժդեհի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ա.Ս. Նժդեհ. կեանքն ու գործունեությունը. Նշխարներ, վկայություններ, Պէյրուք, 1968:

թ. օգոստոսի 10-ից ստանձնելով Կապան-Գենվազ-Գողթան միացյալ ռազմական ուժերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտոնը, նա ինքնապաշտպանական մարտերին փոխարինեց՝ հարձակողական մարտավարությունը⁶⁷: Որպես գաղափարի գինվոր, Գ. Նժդեհը ժողովրդական աշխարհագրորի կազմակերպման և հետագա գործունեության ընթացքում մարտականից զատ գլխավորապես շեշտը դրեց պայքարի գաղափարական-հոգեփոխիչ կողմերի վրա, որով Զանգեզուրի համար ազգային-ազատագրական կոիվը վերածվեց համաժողովրդական պայքարի:

Զանգեզուրը զենքի ուժով նվաճելու վճռականությամբ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը 1919 թ. աշնանը որոշեց բոլոր ուղղություններով հարձակվել լեռնաշխարհի վրա: Այդ նպատակով Զանգեզուրի սահմանագլխին կենտրոնացրեց շուրջ 15.000-անոց խոշոր բանակ, որի հրամանատարն էր ցարական բանակի հրետանու գեներալ-լեյտենանտ Ալի-աղա Շիխլինսկին⁶⁸: Զանգեզուրի մատույցներում, սահմանամերձ Կոռնիձոր, Տեղ, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Վերիշեն, Բոուն (այժմ՝ Ակներ) գյուղերի զանգեզուրյան մարտիկները ստեղծել էին պաշտպանական հզոր շղթա: Նոյեմբերի 4-ին Գորիսի շրջանի արևելյան և հյուսիսային կողմերից սկսվեց հարձակումը: Ծավալված թեժ մարտերում կասեցվում են թշնամու գրոհները: Կռվի չորրորդ օրը հակառակորդի մի խմբավորմանը հաջողվում է Խնածախ գյուղի մոտ պատռել պաշտպանական շղթան և առաջանալ Գորիսի քաղաքին մոտ

⁶⁷ Տե՛ս Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), Երևան, 1991, էջ 28–29:

⁶⁸ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի զոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 334–335:

Ճաղատ սարի (Քաջալ դաղ) բարձունքները⁶⁹: Վճռական այդ պահին օգնության են հասնում Պ. Տեր-Դավթյանի հրամանատարությամբ գործող Սիսիանի ուժերը, որոնք փակել էին դեպի Եռաբլուր տանող սարահարթի, այնտեղից էլ Սիսիան տանող ճանապարհը: Օգնության հասած ուժերը կատաղի կռիվ տալով թուրքերի դեմ՝ ստիպեցին նրանց անկանոն և խուճապահար նահանջել, թույլ չտալով օղակել Գորիսը: Ինչպես միշտ, Պ. Տեր-Դավթյանն առաջավոր դիրքերում էր և իր անձնական օրինակով ոգեշնչում էր մարտիկներին: Կռվի հետագա ընթացքի վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ նրա կազմած Սիսիանի հեծելախումբը: որի հրամանատարն էր իր օգնական Զաքար Տեր-Զաքարյանը⁷⁰: Ինչպես իր հուշերում վկայում է Ս. Մելիք-Յուլյանը. «Բայց այդ ժամանակ, Ուշթափալարի կողմից, Քեչալդաղի միս ծայրից, երեւում է Սիսեանի հեծելազօրը, ղեկավարութեամբ Պօղոս Տէր Դաւթեանի եւ Զաքար Տէր Ղազարեանի: Երեւում է եւ, ապա թրերը բարձրացած, քշում ծիաները ու գրոհ տալիս թշնամու վրայ: Սարսափահար է լինում թշնամին, խուճապի է մատնւում եւ փախչում: Բայց փախչել չի կարողանում եւ ընկնում է տասնեակներով, հարիւրներով մերոնց սրերի հարուածներից»⁷¹: Նոյեմբերի 4-7-ը կռիվներն ավարտվում են սյունեցիների կատարյալ հաղթանակով:

Նկատենք, որ նույն ժամանակ Գ. Նժդեհի ղեկավարութեամբ սյունեցիները գերմարդկային ջանքերով համառ մարտեր էին մղում նաև Կապարգողթում՝ Նախիջևանի կողմից հարձակված թուրք-թաթար զորամասերի դեմ: Օխչիճորի հաղթական

⁶⁹ Տե՛ս Մելիք-Եօջեան Ս., Բագուի հերոսամարտը (Է), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի, հոկտեմբեր, № 12, էջ 127:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 343:

⁷¹ Մելիք-Եօջեան Ս., Բագուի հերոսամարտը (Է), էջ 127-128:

կոիվներից հետո (նոյեմբերի 15) դեկտեմբերի 1-ից մինչև 7-ը մարտերը շարունակվեցին նաև Գեղի ձորի ուղղությամբ: Հարձակողական սաստիկ գրոհների արդյունքում թշնամին կռվի դաշտում թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ, մեծաքանակ գեներ ու զինամթերք, դիմում է փախուստի⁷²:

1919 թ. դեկտեմբերի 1-ից Արսեն Շահմազյանին Ջանգեզուրի պետական կոմիսարի պաշտոնում փոխարինում է ՀՅԴ անդամ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը,⁷³ իսկ Ջանգեզուրի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնում՝ գեներալ-մայոր Նիկոլայ Դազարյանը: Ս. Մելիք-Յուլյանի նախագահությամբ ստեղծվում է «Վարիչների խորհուրդ», որի ձեռքում է կենտրոնացվում գավառի ողջ իշխանությունը: Ջանգեզուրը բաժանվում է երկու գավառի. «1) Բուն Ջանգեզուր, Տաթև, Դարաբաս, Սիսիան՝ Ջանգեզուր անունով, 2) Ղափան, Բաղաբերդ-Գեղայ ձոր, Արեւիք եւ Գողթն՝ Կապար Գողթ անունով»⁷⁴: Միաժամանակ Ջանգեզուրը բաժանվում է երեք զինվորական շրջանների: Առաջին շրջանի՝ Սիսիանի հրամանատարն էր Պ. Տեր-Դավթյանը, երկրորդի՝ Կապարգողթի (Կապան, Գենեվազ (Արևիք-Մեղրի), Գողթան)՝

⁷² Տե՛ս Նժդեհ. Հայ-բոլշևիկեան կոիւները. «Հայրենիք», Դուսթըն. 1923. Բ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 111-116:

⁷³ Ս. Մելիք-Յուլյանը ծնունդով Սիսիանի Մուրց (իւստագայում՝ Մագրա, Բարձրավան) գյուղից էր: Ի դեպ, Ս. Մելիք-Յուլյանն ու Դրաստամատ Կանայանը մորաքրոջ որդիներ էին (տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեւոնային Դարաբաղ (1917-1920). էջ 538. 626:

⁷⁴ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 371:

հրամանատարն էր Գ. Նժդեհը⁷⁵, երրորդի՝ Բուն Ջանգեզուրի⁷⁶ հրամանատարն էր գնդապետ Բուղդան Մելիք-Հուսեփյանը⁷⁷:

Արցախի և Ջանգեզուրի խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով ՀՀ կառավարության հանձնարարությամբ նույն թվականի դեկտեմբեր 20-ին 600 զինվորով Գորիս է հասնում նաև Ջանգեզուր-Արցախի մարտական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Դրաստամատ Կանայանը (Դրո)⁷⁸: Արցախում ռազմական գործողություններ սկսելուց առաջ անհրաժեշտ էր վաղորդ ապահովել թիկունքի անվտանգությունը: Ուստի գեներալ-մայոր Ն. Ղազարյանը Դրոյի անունից Կապարգողթի հրամանատար Գ. Նժդեհին առաջարկեց արշավանք սկսել Շուռնուխի, Մազրայի և հարակից թաթարական գյուղերի վրա, ոչնչացնել

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁶ Բուն Ջանգեզուրը նեղ իմաստով գործածական էր Գորիսի շրջանի դեպքում: Լեոյի պարզաբանմամբ՝ «...Ջանգազուրը թեև ամբողջ գաւառի պաշտօնական անունն է, բայց Գորիսի շրջակայ գաւառակի միայն անունն է» (ԼԵՕ, Իմ յիշատակաւորներ (տեղեկութիւններ մեր սարերից ու ծորերից), Շուշի, 1890, էջ 101):

⁷⁷ Տե՛ս Ստեմէլ [Ստեփան Մելիք-Փարսաղանյան], Ջանգեզուրի՝ հերոսամարտը եւ Արսև Շահմագևան, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1963, ԽԱ տարի, փետրուար, № 2, էջ 29: ՀՅԴ անդամ, գնդապետ Բուղդան Մելիք-Հուսեփյանը Գորիսի մելիքության հիմնադիր շնորհագարդ Մելիք-Հուսեփյան տոհմի շառավիղներից է: Գորիս քաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու 1908 թ. չափաբերական մատյանում արձանագրված է. «Գուղդան ըզ Աղաբեգևան Մելիք-Յուսեփեան: Կին նորա Արուսեակ Հայրա-պետեան» (ՀԱԱ, ֆ. 47, ց. 5, գ. 444, թ. 10): Բ. Մելիք-Հուսեփյանը եղել է Գորիսում տեղակայված զորամասի՝ Բարգուշատի ճակատի հրամանատարը (տե՛ս Վանքէկ [Վազգեն Միրզաբեկյան], Մի դուռը Ջանգեզուրի հերոսամարտից (Բարգուշատի ռազմաճակատից), «Այիր», Թեհրան, 1979, յունիսի 3, № 113, տե՛ս նաև՝ Աշխատունի 2, [Զաքար Յոյան], Արսև Շահմագևան, «Այիր», Թեհրան, 1949, օգոստոսի 23, № 185, էջ 1-2): Չոհվել է 1920 թ. աշևանը: Խորհրդային իշխանությունների կողմից 1928 թ. կազմված Ջանգեզուրի գավառի («Բաղարացիական կոիվներում կամ ինպերիալիստական պատերս գնում սպանվածների, անհայտ կորածների») ցուցակում նշված է, որ Գորիս գյուղացի «Մ.[ելիք] Հուսեփյան Բաղդանը» զոհվել է 1920 թ. քաղաքացիական կոիվներում: «Սպանվածի խնամքի տակ զանվոդ անուշխատունակ գավաթ» պոնակում նշված է՝ 4 (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 184, թ. 95):

⁷⁸ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Դրո, Երևան, 2007, էջ 373, 375:

հրոսակախմբերին և Գորիս-Կապան խճուղին դարձնել անվտանգ⁷⁹։ Շուռնուխի և շրջակա գյուղերի ազատագրման ռազմական գործողության ընդհանուր ղեկավարն էր Դրոն, ով արշավանքից առաջ վերակազմավորելով մարտախմբերը, պողպորուչիկ Արիստակես Մուրադխանյանին նշանակում է Սիսիանի ջոկատի գումարտակի հրամանատար⁸⁰։ Համաձայն Զանգեզուրի մարտական ուժերի հրամանատարության մշակած ծրագրի՝ հարձակումն իրականացվելու էր համաժամանակ, սրընթաց և հակառակորդի համար անսպասելի։

1920 թ. հունվարի 19-ին Գ. Նժդեհի վաշտերն անցան հարձակման։ Միաժամանակ Հովհաննես Պարոնյանի⁸¹ (Յապոն) առաջնորդած ուժերը հարվածեցին Որոտանի ափին գտնվող թաթարական էյվազլար գյուղին։ Հարկավ, նրանց օգնության հասավ Սիսիանի ուժերի հրամանատար Պ. Տեր-Դավթյանն իր քաջակորով մարտիկներով։ Դաժան բքի պայմաններում հաղթահարելով Սիսիան-Հարժիս-Տաթև-Երիցաթումբ դժվարին ճանապարհը, ջոկատը մարտավարական հմուտ գործողությունների շնորհիվ դիրքեր գրավեց Կատար կոչվող բարձունքում՝ կրակի տակ առնելով թշնամու գրավված բարձունքները։ Զարգացնելով հարձակումը՝ Պ. Տեր-Դավթյանի զինվորները գերազանց են կատարում մարտական առաջադրանքը։ Հանկարծակի եկած հակառակորդը մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ, հունվարի 20-ին դիմում է փախուստի, իր հետ

⁷⁹ Տե՛ս **Գեորգեան Վ.**, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 43։ Շուռնուխի գյուղախմբի ազատագրման ռազմական գործողությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Սիմոնյան Ա.**, Գարեգին Նժդեհի շուռնուխյան ռազմական գործողությունը և նրա արձագանքները, ԲՀԱ, Երևան, 2005, № 2, էջ 198–204։

⁸⁰ Տե՛ս **Սիմոնյան Ա.**, Զանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 396։

⁸¹ Հովի. Պարոնյանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս **Գեորգյան Հ.**, Յապոն (Հովհաննես Պարոնյան), գործը և հուշերը, Երևան, 2011։

տանելով նաև կովկասյան թաթար խաժամուժին⁸²: Թշնամին կրում է ջախջախիչ պարտություն: Կռիվների բռնում բնատուր ռազմական տաղանդով օժտված Պ. Տեր-Դավթյանը մեծ համբավ և ժողովրդականություն վայելեց ոչ միայն իր կուսակցության՝ ՀՅԴ-ի շարքերում, այլև ժողովրդի տարբեր խավերի մեջ: Անձնական քաջության և հայրենասիրական գործերի շնորհիվ Պ. Տեր-Դավթյանն իրավամբ վաստակեց ժողովրդական հերոսի փառքը, որն արժանապատվությամբ կրեց իր ապրած հետագա կյանքի ընթացքում:

Շուտնուխի օպերացիան ավարտվեց հունվարի 20-ին՝ հայկական զինուժի փայլուն հաղթանակով: Բացելով Գորիս-Կապան խճուղին, հայերն իրենց հսկողության տակ վերցրին 30-ից ավելի գյուղ⁸³: Ռազմական այդ խոշոր պարտությունից հետո Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության ռազմական նախարար գեներալ-մայոր Սամեդբեկ Մեհմանդարովը ստիպված էր հրաժարական ներկայացնել⁸⁴:

Այսպիսով՝ սյունեցիների համառ դիմադրության շնորհիվ ձախողվեց թուրք-թաթարական զորամասերի կողմից Չանգեզուրը շրջապատելու ծրագիրը, որով վիժեցվեց մուսավաթական Ադրբեջանի՝ գեների ուժով լեռնաշխարհը զավթելու համաթուրքական ծրագիրը:

Սակայն դժվարին մարտերը դեռ առջևում էին...

⁸² Տե՛ս **Թևոսյան Բ.**, Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պոդոս Տեր-Դավթյան), «Երեկոյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151, տե՛ս նաև՝ **Միմոնյան Ա.**, Չանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 396–397:

⁸³ Տե՛ս **Նժդեհ**, Հայ-բոլշևիկեան կռիւները, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Բ տարի, նոյեմբեր, № 1, էջ 116–117, տե՛ս նաև՝ **Միքայելեան Ա.**, Ղարաբաղի վերջին դեպքերը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Ա տարի, յունիս, № 8, էջ 115:

⁸⁴ Տե՛ս **Միմոնյան Ա.**, Չանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 398:

Թուրք-մուսավաթական հրամանատարությունը Արցախի և Զանգեզուրի գրավման համար առաջիկա ռազմական գործողության համար կազմել էր ռճրագործ նոր ծրագիր: Հաշվի առնելով ստեղծված վիճակը, Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը 1920 թ. մարտի 20-ին հանդես եկավ զինվորականությանն ու գյուղացիությանը ուղղված կոչով, որում մասնավորապես ասվում էր. «Տաճկա-ադրբեջանեան միութիւնը իր դիւային ծրագիրը առաջ է տանում: ...Ղարաբաղի ազատ լեռների առիծները համարձակ կերպով մերժել են Ադրբեջանի պահանջները և դիմել ապստամբութեան: Այժմ Ադրբեջանը հաւաքելով Մուղանի և Բարգիւշաղի վայրենաբարոյ հորդաներին՝ վերջին անգամ փորձում է ճնշել Ղարաբաղը, ոչնչացնել Զանգեզուրը և մեր երկրի փլատակների վրայով միանալ Տաճկաստանի հետ

Զանգեզուրի հերոսներ, ձեզ եմ դիմում վերջին անգամ և կոչում ի զէն, պաշտպանելու մեր պատմական Զանգեզուր-Ղարաբաղը, որը ծածկւած է հայութեան դարավոր կրթողներով, ցողւած է մեր փառապանծ նախնիքների արիւնով և ոռոգւած ձեր ամենօրեայ աշխատանքի քրտինքով: ...Առանց Զանգեզուր Ղարաբաղի չը կայ Հայաստան»⁸⁵:

1920 թ. ապրիլին բոլշևիկյան Ռուսաստանի զորքերը մտան Այսրկովկաս, և Ադրբեջանն առաջինը դարձավ խորհրդային (1920 թ. ապրիլի 28): Ն.Նարիմանովի ղեկավարությամբ ստեղծված ադրբեջանական խորհրդային կառավարությունը տնտեսական, ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական լիակատար աջակցություն ստանալով ռուսական բոլշևիկյան կառավարությունից, հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակեց մուսավա-

⁸⁵ Կոչ Զանգեզուրի քաջարի զորքին և գիւղացիութեան. «Ախիլք», Գորիս, 1920, մարտի 21, № 10:

թականների՝ համաթուրքական, զավթողական հայատյաց քաղաքականությունը⁸⁶:

Զանգեզուրի համար այս ճակատագրական օրերին 1920 թ. մայիսի 12-ին խորհրդային կարգեր են հաստատվում Արցախում: Այս հանգամանքը թևավորեց Զանգեզուրի բուլշևիկներին, որոնք փորձեցին ապստամբություն բարձրացնել ՀՀ իշխանությունների դեմ նաև Զանգեզուրում: Սակայն հակապետական այս ընդվզման փորձը տեղում ճնշվեց⁸⁷:

⁸⁶ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի վրա կախված ռազմական ներխուժման սպառնալիքը Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին երկու ամիսներին, «Բաները Երևանի համալսարանի», Երևան, 1998, № 2 (95), էջ 18:

⁸⁷ Այստեղ խիստ կարևոր է հետևյալ դիտարկումը: Բանն այն է, որ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից հին բուլշևիկ Թովմաս Ադոնցն իր հուշերում անդրադառնալով 1920 թ. մայիսի կեսերին ՀՀ իշխանությունների դեմ ծավալված հակապետական խռովություններին, խիստ սուլյեկալիվ և աղավաղված ներկայացնելով իրական դեպքերը, դրանք որակելով որպես «գինված ապստամբության նախապատրաստում», պատմական իրականության խեղաթյուրմամբ գրում է. թև. իբր. «...Բոնակոթի հայրյուր հոգուց բաղկացած գինված ջոկատը ...մտավ Դարաբաղիս: ...Տեղի ունեցան ձերբակալություններ. սկզբում ձերբակալեցինք դաշնակցության տեղական իշխանության ղեկավարներին (միպետ Իսակ Բշտունցին (ճիշտ՝ Իսահակ Բուշտինցյան – Գ.Ս.), հոգրաժնի վարիչ՝ Ներսես Տեր-Միրաբյանին, շրջանի զինվորական հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանին, կոմիսար Նիկոլայ Օսիպովին (նկատի ունի Գորիս քաղաքից ՀՅԴ անդամ Նիկոլայ Հովսեփյանին – Գ.Ս.) և ուրիշներին» (Ադոնց Թ., Դեպքերը Սիսիանի շրջանում (Հին բուլշևիկների հիշողություններ, գիրք Բ, Երևան, 1961, էջ 557): Հետաքրքրական է նշել, որ ժամանակի որևէ այլ հավաստի աղբյուրով չիմնավորվող սույն տեղեկությունը տեղ է գտել նաև Ա. Լալայանի պատմահուշագրական աշխատությունում, որում հեղինակը վկայակոչելով ՀԱԱ-ում պահվող արխիվային գործերից մեկը (Ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, թ. 11), գրում է. թև. իբր. մայիսի 13-ին բուլշևիկյան զինված ջոկատները «...ձերբակալում են ...դաշնակցության շրջանի զինված ուժերի հրամանատար: Պողոս Տեր-Դավթյանին և շրջանային կոմիսար Չարսր Տեր-Ազադյանին» (Լալայան Ա., Զանգեզուրյան դրվագներ, 1917–1921 թթ. (պատմահուշագրական ակնարկ), Երևան, 1985, էջ 43): Ա. Լալայանի մատնանշած փաստաթուղթն քննարկելու համար, որի իսկություն ու հավաստիությունը էսպես կարող էր նպաստել հարցի պարզաբանմանը, ՀԱԱ-ում նույնպես ուսումնասիրեցինք վերոնշյալ գործը: Սակայն ամենից սկզբի տարիներին այն էր, որ 1919 թ. փետրվարի 27-ի թվագրմամբ «Դարաբաղի հայկական համագումար» վերտառությամբ փաստաթղթում խսկապես բացակայում էր Պողոս Տեր-Դավթյանին վերաբերող որևէ տեղեկություն: Ինչպես տեսնում ենք, մեջբերված

1920 թ. հուլիսի 4-ին 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերը մտան Զանգեզուրի սահմաններից ներս և հաջորդ օրը գրավեցին գավառի կենտրոն Գորիսը⁸⁸: Լեռնավայրում ազդարարվեցին խորհրդային կարգեր: Առաջին իսկ օրից Զանգեզուր մտած բոլշևիկյան ուժերը դաժան բռնարարքների դիմեցին գավառի հայրենասիրական ուժերի դեմ՝ հաստատելով մղձավանջային ռեժիմ: Համընդհանուր էր սպանությունները, ավերն ու թալանը: Քաղաքի ոչ մի հայ ընտանիք զերծ չմնաց բռնարարքներից ու կողոպուտից⁸⁹:

Խորհրդային զորքերը Արցախը խորհրդայնացման ճանապարհով նվաճելուց հետո, երբ մուտք են գործում Զանգեզուր, Սիսիանի մարտական ուժերը Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ նահանջելով, հանգրվանում են Դարալագյազում՝ Զուլ⁹⁰ գյուղում և մինչև նույն թվականի հոկտեմբեր, այսինքն մինչև խորհրդային իշխանության դեմ բռնկված համաժողովրդական ապստամբությունը, մնում այնտեղ: ՀՅԴ անդամ Զա-

տվյալները պարզորոշ խոսում են այն մասին, որ վերոհիշյալ հեղինակները ապատեղեկատվությամբ կեղծել են պատմական իրողությունները: Մինչդեռ փաստերը վկայում են, որ որպես զորահրամանատար Պ. Տեր-Դավթյանն իր վճռականությամբ և հաղթական ռազմագործողություններով արդեն իսկ մեծ համբավ էր վայելում Սիսիանի շրջանում, որի խոսքը օրերն իսկ ուներ ազգաբնակչության համար: Հետևաբար, դժվար թե որևէ մեկի համարձակությունը ներքև՝ «...ժողովրդի անվերապահ յարգանքն ու սերը վայելող անձնուէր մարդուն...» ձերբակալելու հրաման արձակել, քաջ գիտակցելով, որ կստանար արժանի հակառակորդ:

⁸⁸ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գլյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 530:

⁸⁹ Մանրամասն տե՛ս Ազատ Սիւնիք: Սև էջեր և փաստեր բոլշևիկների հնգամսեայ գործունեությունից, Գորիս, 1921: Ազատ Սիւնիք: Արևոտ գիրք. Պատմական համառոտ տեղություն բոլշևիկյան «սխրագործության» Զանգեզուրում, Սիսիանում և Դափանում: Ապստամբական շարժում: Փաստաթղթեր: Կազմող և խմբագիր՝ Ա. Հարությունյան, Երևան, 2007:

⁹⁰ Զուլը գտնվել է Երևանի նւսիանցի Շարուր-Դարալագյազի գավառում, Արփա գետի ձախակողմյան փոակ Արտավան գետակի ակունքի շրջանում: Ներկայիս Վայոց ձորի մարզի Վայքի շրջանի Արտավան գյուղն է (տե՛ս Հակոբյան Թ., Մելիք-

քար Յոյանի հավաստմամբ՝ «1920 թ. յուլիսի սկզբներին, Սովետական զորքերի կողմից Ջանգեզուրը բռնագրավելու հետեանքով, մեր նահանջող ուժերի եւ վտանգուած ժողովրդի համար Դարալագեազը հանդիսացաւ որպէս ապահով թիկունք եւ պատսպարան, ուր անմոռանալի եւ քաջ հայրենասէր Պօղոս Տէր-Դաւթեանը վերակազմեց իր տրամադրութեան տակ գտնուող ուժերը...»⁹¹:

Հարկ է նշել, որ չնայած ձեռնարկած պատժիչ գործողություններին, Ջանգեզուրը չհանձնվեց: Գ. Նժդեհը տեսնելով, որ Ջանգեզուրի հարցում Խորհրդային Ռուսաստանը պաշտպանում է Ադրբեջանին, շարունակեց պայքարը թուրք-բոլշևիկյան ուժերի դեմ: 1918–1920 թթ. սահմանային խնդիրների հետևանքով առաջացած հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների⁹² շրջանում Հայաստանի Հանրապետությունը մտադիր չէր հրաժարվելու բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից դիվանագիտական բազմաքայլ խարդավանքներով ու դավադրություններով «վիճելի տարածքներ» հայտարարված Հայոց հայրենիքի մի հատվածի՝ ի բնե հայկական Արցախի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ ունեցած իր իրավունքներից: Ինչպես իրավամբ գրում է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արամ Սիմոնյանը, 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Հայաստանի ու ՌԽՖՍՀ-ի միջև կնքված Թիֆլիսի համաձայնագրով ««Վիճելի» տարածքների հարցը արևմտյան տերությունների դիվանագիտական ոլորտից վերցվեց և մտցվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի և Խորհրդային

Բախչյան Սո., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՀՇՏԲ), հ. 4, Երևան, 1998, էջ 423):

⁹¹ Աշխատունի Չ. [Չաքար Յոյան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, Գ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 116:

⁹² Մանրամասն տե՛ս Դուլյան Յու., Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմությունից 1918–1920 թթ., Երևան, 2009:

Ադրբեջանի քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ոլորտը»⁹³:

Զանգեզուրի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը քաջ գիտակցում էր, որ Զանգեզուրի անկումով և այն Ադրբեջանին բռնակցելով միանալու էին թուրքական աշխարհի երկու թևերը՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը, և համաթուրքական ծրագրի իրականացման դեպքում Հայաստանի Հանրապետության գլխին կախվելու էր մահացու սպառնալիք: Ուստի, ռազմաքաղաքական սյոդ բարդ պայմաններում սյունեցուն այլ բան չէր մնում, քան մեն-մենակ՝ առանց դրսի օժանդակության, վճռականորեն շարունակել գերմարդկային մաքառումը: Ստեփան Մելիք-Փարսադանյանի (Ստեմել) դիպուկ բնորոշմամբ. «Իրաւ, որ **«Սինիքը»** յետ չի մնում Զէյթունից եւ Սասունից: Հայաստանում այդ երեք լեռնաշխարհն են կազմում մեր Մայր երկրի ողնաշարը: Բնական այդ ամրութիւններն են, որ **«սինեցիներին»** դարերից ի վեր ըմբոստութիւն են տւել»⁹⁴:

Այսպիսով՝ ստեղծված պայմաններում, ՀՀ զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը կարգադրում է Դրոյին՝ Զանգեզուրն ազատագրել խորհրդային զորքերից: Նշենք, որ նախքան այդ, 1920 թ. հուլիսի 23-ին Ռ. Տեր-Մինասյանի, Դրոյի և գեներալ-մայոր Մ. Սիլիկյանի մասնակցությամբ Դարալագյազում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում որոշվել էր, որ «...Դրոյի զօրամասը և Վայոց Ձորի Ձօր. Մելիք-Մուրադեանին ենթակայ ուժերը շարունակեն յառաջխաղացումը, գրաւեն Նախիջևանն ու շրջանը և շարժեն առաջ, ամբողջացնելով Նախիջևանի գաւա-

⁹³ Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920–1921 թթ., էջ 159:

⁹⁴ Ստեմել [Ստեփան Մելիք-Փարսադանյան], Անդրանիկը «Միւնեաց աշխարհում», «Ալիք», Թեհրան, 1961, յունուարի 18, № 13, էջ 3:

դի լրիւ գրաւումը»⁹⁵: Ի դեպ, Զանգեզուրը խորհրդային զորքերից մաքրելուց առաջ թիկունքից սպառնացող վտանգը բացառելու նախատակով Նախիջևանը ազատագրելու ծրագրին կողմնակից էր նաև Պ. Տեր-Դավթյանը: Ինչևէ, Դրոն, որպէս գինվորական կատարելով վերադասի հրամանը, ռազմական գործողությունները սկսելուց առաջ, Վայքի շրջանի Ղուշչի Բիլակ գյուղում հուլիսի 30-ին հրավիրում է ռազմական խորհրդակցություն: «Երեկոյեան ժամը 10-ին,- վկայում է խորհրդակցությանը մասնակից Ե. Իշխանյանը,- Դրոն մեզ կանչում է իր մօտ, ներկայ էին Կուռօն, խմբապետ Մարտիրոսը և Պողոս Տէր Դաւթեանը.

Դրոն հարց է դնում, ինչպէս վարել: Ես կրկնեցի առաւօտեան ասածս, որի վրայ պնդեց Պողոսը, թէ չպիտի կարողանանք պահել Զանգեզուրը, ուստի պէտք չէ յարձակում գործե՛նք:

– Սակայն արժանապատուութեան խնդիր է դարձած այժմ ինձ համար, ասում է Դրոն: Կենտրոնում, թիրիմացաբար, պիտի կարծեն, թէ վախեցայ և այդ պատճառով յարձակում չգործեցի»⁹⁶:

Դրոյի հրամանով Պ. Տեր-Դավթյանը մեկնում է Սիսիան, որպէսզի «...տեղացիներին ապստամբեցնի բոլշեիկների դէմ, լուր տայ Լեռնահայաստան գտնուող Նժդեհին՝ մօտենալ Սիսիանին եւ թիկունքից հարածել թշնամուն... մեր ուժերը Սիսիան մտնելուն պէս»⁹⁷:

Օգոստոսի 1-ին Դրոն Ղուշչի Բիլակից իր զորամասով հանկարծակի հարձակման է անցնում Սիսիան խուժած բոլշեիկների

⁹⁵ Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 635:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 639:

⁹⁷ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Քաշգառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը: Կազմեց՝ Արսէն Մամեան, Թեհրան, 1978, էջ 463:

զորամասի վրա և գրավում Բազարչայ (հնում՝ Ակունք, Բագրատական, այժմ՝ Գորայք – Գ.Ս.) գյուղը: Մինչ այդ Պ. Տեր-Դավթյանն իր զորաջոկատով (1920 թ. օգոստոսի դրությամբ Դրոն իր տրամադրության տակ ուներ 1300, իսկ Պ. Տեր-Դավթյանը՝ 120 զինվոր)⁹⁸ Սիսիանի գյուղերից դուրս էր քշել հակառակորդի հետևակ զնդերին⁹⁹: Դրոյի զորամասն ու Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորած զորաջոկատները համատեղ ուժերի սրընթաց հարվածների տակ Կարմիր բանակին ստիպում են նահանջել դեպի Գորիս¹⁰⁰: Օգոստոսի 2-ին գրավվում է նաև Գորիսը¹⁰¹: Սակայն այդ հաջողությունը կարճատև եղավ: Ստանալով օժանդակ ուժեր, Կարմիր բանակը օգոստոսի 7-ին վերագրավում է նախ Գորիսը, ապա՝ Սիսիանը¹⁰²:

Նախքան Պ. Տեր-Դավթյանի՝ հետագա գործունեության լուսաբանմանն անցնելը, միջանկյալ պատասխանենք այն հարցին, թե նա զինվորական ի՞նչ կոչում է ունեցել: Նախընթացում նշեցինք, որ զինվորական ուսումնարանն ավարտելուց հետո Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Պ. Տեր-Դավթյանն արդեն ստացել էր պորուչիկի աստիճան: Այս առումով վկայակոչենք Պ. Տեր-Դավթյանի և Ե. Իշխանյանի միջև 1920 թ. սեպտեմբերի 2-ին՝ Դարալագյազում տեղի ունեցած զրույցը, որը տեղ է գտել վերջինիս հուշերում: «Սեպտեմբերի 2-ին Պողոսը

⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 173, թ. 1, տե՛ս նաև ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 156, տե՛ս նաև՝ Հարությունյան Ա. Գարեգին Նժդեհի 1921 թ. Թավրիզի դատավարությունը (ըստ նորահայտ վավերաթղթերի), Երևան, 2001, էջ 7:

⁹⁹ Տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Քաջառնեցի, Իմ յիշելի յուշերը, էջ 463:

¹⁰⁰ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Դրո, էջ 433:

¹⁰¹ Տե՛ս Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 66:

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67–68, տե՛ս նաև՝ Ազատ Անկյախ և Միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը (Անհայտ զրույի օրագիրը): Կազմ. հեղ.՝ Ս. Հարությունյան, Երևան, 1992, էջ 71:

գալիս է Զուլիգ, հրամանատարութիւնը թողնելով դափանցի գլխապետ Սմբատ Թորոսեանին, կարճ ժամանակով Երևան գնալու տեսնելու իր նշանածին ու եղբօրը՝ Յարութիւնին: Սմբատ Թորոսեանը մեր լաւագոյն սպաներից մէկն էր:

- Ախպեր, չափազանց անյարմար վիճակում եմ գգում ինձ, ես պարուշիկ եմ (տեղակալ), իսկ Սմբատը կապիտան (գլխապետ)¹⁰³, ես զօրամասի հրամանատարն եմ, իսկ կապիտան Թորոսեանը ինձ ենթակայ իմ զօրամասում: Սմբատը մեր արժանաւոր, խիզախ և թասիբով զինուորականներից մէկը՝ կապիտան, պարուշիկի հրամանատարութեան ներքո՞յ. եղա՛ւ: Հրահանգ տալուց ճնշում եմ, ուստի հետը այնպիսի տօնով եմ խօսում, որ չվիրաւորի: Սմբատը մի քանի տարով փոքր է ինձնից և իբրև տարիքով մեծ է վերաբերում ինձ հետ: Էհ, ինչևէ, մի կերպ կանենք, եօլա կերթանք»¹⁰⁴:

Երևան հասնելուց հետո Պ. Տեր-Դավթյանը տեղեկանում է, որ Ե. Իշխանյանը գրութիւն էր ուղարկել ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին՝ իրեն գլխապետի աստիճան շնորհելու համար¹⁰⁵: Նկատենք, որ Մազրա գյուղից 1920 թ. հոկտեմբերի 13-ին Գ. Նժդեհին ուղարկած նամակում Պ. Տեր-Դավթյանն իր կոչումը դեռևս նշում էր՝ տեղակալ (պորուչիկ)¹⁰⁶: Կապիտանի կոչումը նա թերևս ստացել է հոկտեմբերի վերջերին:

¹⁰³ Հայաստանի Առաջին հանրապետության շրջանում (1918–1920 թթ.) զինվորական աստիճանակարգում կապիտանը հավասարազոր էր գլխապետի կոչմանը (տե՛ս Չորակյան կանոնագրերի թարգմանութիւն. «Ռազմիկ», Երևան, 1920, մայիսի 15, № 1):

¹⁰⁴ **Իշխանեան Ե.**, Լեռնային Ղարաբաղ (1917–1920), էջ 670:

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում էջ 673:

¹⁰⁶ Տե՛ս **Գեորգեան Վ.**, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 94:

Անշուշտ, այս փոքրիկ հուշ-ակնարկում մեկ անգամ ևս դրսևորվում է Պ. Տեր-Դավթյանի ոչ միայն պարզ ու շիտակ բնավորությունը, այլև անսահման համեստությունը:

Ինչևէ, հետևենք դեպքերի զարգացմանը: Չնայած բոլշևիկների ձեռնարկած պատժիչ գործողություններին, լեռնավայրը դիմեց ապստամբության: Ինչպես նշում է Ս. Վրացյանը. «Սոփ, բռնութեան ու թալանի վրա հիմնած իշխանութիւնն, ի հարկէ չէր կարող յարատեւել Չանգեզուրում: Գիւղացիութիւնը շատ շուտով համոզւեց, թէ ինքը խաբած է, եւ սկսեց միջոցներ որոնել ստեղծած դժոխային կացութիւնից դուրս գալու համար: Գիւղերի երիտասարդութիւնը համարեա ամէն տեղ հալածական՝ քաշւել էր լեռները կամ ապաստան գտել Դարալագեագում: Նա գլուխ բարձրացնում բոլշեիկների դէմ»¹⁰⁷:

Գ. Նժդեհի՝ հոկտեմբերի 5-ին Կապանի ժողովրդին ուղղված կոչից հետո, առաջինը խուստուփյան բարձրունքներից ապստամբության դրոշ պարզեց Կապանը: Բոլշևիկյան զորամասերին այլ բան չէր մնում, քան նահանջել Գորիս: Հոկտեմբերի 10-ին ազատագրված էր ամբողջ Կապանը¹⁰⁸: Անհաջողություն կրեցին նաև Սիսիանի ուղղությամբ կովող բոլշևիկյան ուժերը: Կապանցիների օրինակով ապստամբեցին Սիսիանի ընդհատակյա ուժերը՝ Գ. Նժդեհի անձնուրաց զինակից, նրա աջ թևը համարվող Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ: Նշենք, որ 1920 թ. սեպտեմբերին՝ թուրք-հայկական պատերազմն սկսելուն պես, Դրոն մեկնել էր ռազմաճակատ և Վայոց ձորում նրան՝ իբրև զորամասի հրամանատարի փոխարինում էր Պ. Տեր-

¹⁰⁷ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 548:

¹⁰⁸ Տե՛ս Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 88-90:

Դավթյանը¹⁰⁹: Ս. Վրացյանի վկայության համաձայն՝ «Սիսեանի շաբժման գլուխը կանգնեց Խոտանանցի սպա Պողոս Տեր-Դաւթեանը՝ մի անձնագրի ու գաղափարական երիտասարդ, որ լայն ժողովրդականութիւն էր վայելում իր շրջանում»¹¹⁰: Ապստամբությունը նախապատրաստելու նպատակով, Պ. Տեր-Դավթյանը Ջուլում հոկտեմբերի 5-ին հրավիրում է խորհրդակցություն, որտեղ որոշվում է. «...կապ հաստատել հրամանատար Գ.Նժդեհի, Սիսեանի եւ Ջանգեզուրի բնակչութեան հետ եւ բարձրացնել ապստամբութեան դրօշակը»¹¹¹: Միաժամանակ, բնակչության տրամադրությունները շոշափելու նպատակով Պ. Տեր-Դավթյանը «...քանի մը վստահելի անձեր թողուցիկներով կը դրկէ Սիսեանի գիւղերը ժողովուրդի տրամադրութեան մօտէն ծանոթանալու եւ զինուորութիւնը կազմակերպելու նպատակով»¹¹²:

Տեղեկություն ստանալով, որ Գ. Նժդեհի գլխավորությամբ Կապանն ազատագրված է, և որ Սիսիանի զինական ուժը կազմ ու պատրաստ է՝ Պ. Տեր-Դավթյանը ռազմակայան Ջուլից հոկտեմբերի 12-ին 200 մարտիկներով անցնում է Սիսիանի գյուղերը, ուր նրան են միանում ամբողջ գյուղացիությունը և տեղի զինական ուժը¹¹³: Մագրա գյուղից հոկտեմբերի 13-ին Գ. Նժդեհին ուղարկած նամակում Պ. Տեր-Դավթյանը հայտնում էր հետևյալը. «Ամսիս 11-ին ժամը 6-ին ես իմ զօրախմբով մեկնեցի Ջուլից Դալաչաղ գիւղը, նպատակ ունենալով գրաւելու Մեծամասնականների կողմից թողած գիւղերը համաձայն Սիսեանի ժողովուր-

¹⁰⁹ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի գոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 656, տե՛ս նաև՝ Գևորգյան Հ., Դրո. էջ 445:

¹¹⁰ Կրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւնը, էջ 548:

¹¹¹ Տե՛ս Գևորգեան Հ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 95–96:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 95:

¹¹³ Տե՛ս Ազատ Սիւնիք: Արնոտ գիրք: Կազմող և խմբագիր՝ Ա. Հարությունյան. Երևան, 2007, էջ 82–83:

դի ցանկութեան: Շրջակայ գիւղերը ուղարկուած մարդիկ հաղորդեցին, որ գիւղացիութիւնը գրգռուած է Մեծամասնականներու դէմ եւ սպասում է ընդհանուր ապստամբութեան:

Ղալաչաղ, Մազրա, Կարակլիս, Բելեակ արդեն գրառուած է իմ զօրքերով: Մնացած գիւղերը բացի Անգեղակոթից եւ Բազարչայից տրամադրել են ինձ իրենց զինուած ուժերը»¹¹⁴: Անպատասխան թողնելով Անգեղակոթից բոլշևիկյան հրամանատարության՝ հանձնվելու վերջնագիրը, Պ. Տեր-Դավթյանը հոկտեմբերի 14-ին հուժկու գրոհով կարողանում է շրջանի ողջ տարածքը մաքրել խորհրդային զօրքերից և վերագրավել Սիսիանը¹¹⁵: Ավելին, Սիսիանի կողմից Տաթևի տարածքներ մտած զանգեզուրյան զորամասերը Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ հոկտեմբերի 18-ին թիկունքից հարվածեցին Տաթև-Հալիժոր-Գորիս ճանապարհով խուճապահար նահանջող բոլշևիկյան զօրքերին¹¹⁶: Ինչպես ասվում է վավերագրում. «Միաժամանակ փորձառու և հմուտ սպա Տեր-Դավթյանը թշնամիներին հանկարծակիի բերելու համար առանձին ճանապարհով առաջ անցնելով՝ տաք ճակատամարտից հետո գրավում է Եայջին (այժմ՝ Հարժիս – Գ.Ս.), որտեղից անցնում է Տաթև՝ կամենալով միանալ Սպարապետ Նժդեհին»¹¹⁷: Գ. Նժդեհի հավաստմամբ՝ «Ըստ տրուած մարտագրի՝ Սիսեանի ուժերը շարժում են դէպի Ուշթափա-

¹¹⁴ Տէն Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 95:

¹¹⁵ Տէն նույն տեղում, էջ 83, տե՛ս նաև՝ Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919–1921), էջ 95: 2. Աշխատունի [Զաքար Յոյսան], Դրուագներ մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք», Պոլսքն, 1925, Գ տարի, օգոստոս, № 10, էջ 116: Զանգեզուրի հերոսամարտը, «Յառաջ», Երեւան, 1920, նոյեմբերի 27, № 261: Ազատ Սիւնիք: Արնոտ գիրք. Պատմական համառոտ տեսություն բոլշևիկյան «սխրագործության» Զանգեզուրում, Սիսիանում և Ղափանում: Ազատամարտական շարժում: Փաստաթղթեր, էջ 86:

¹¹⁶ Տէն Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի զոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 675:

¹¹⁷ Ազատ Սիւնիք: Արնոտ գիրք, էջ 86:

լար,¹¹⁸ Ղարաքլիս-Գորիս խճուղիով, եւ լուսաբացին հարուածում են թշնամուն՝ թիկունքից»¹¹⁹: Գողթանի կառավարիչ Աշոտ Մելիք-Մուսայանից ստացված հաղորդագրության հիման վրա «Մշակը» հաղթական այդ մարտերի մասին գրում էր. «Թշնամու նաատակն էր միացնել Նախիջևանը Ադրբեջանին՝ Ալիաթ ու Ջուլֆա երկաթուղագիծը գրաւելով: Հայ գիւղացիութիւնը կուռւմ էր 9000 բօլշեւիկ զինուորների դէմ: Հոկտեմբերի 19-ից մինչև նոյեմբերի 6-ը Սիսիանի, Գէնվազի, Գողթանի, և Օրդուբադի զօրաճակատների վրայ հայ քջարի գիւղացիութիւնը վանել է թշնամու 14 ուժեղ հարձակումներ: Այդ կռիւների մէջ թշնամին թողեց 1800 սպանուած, 600 գերի, 67 գնդացի, 400 ծի, շատ ուզմամբերք և ուտելիք: Թշնամին յետ է մղուել Զանգեզուրի հողաբաժնից»¹²⁰:

Ռազմական այդ հաջողություններից հետո Պ. Տեր-Դավթյանն իր զորամասով անցավ Տաթև և Գ. Նժդեհին միանալու նաւատակով շարժվեց Կապանի ուղղությամբ: Ճանապարհին՝ Մալղաշ (այժմ՝ Քաշունի – Գ.Ս.) գյուղում, հանդիպում է բոլշևիկյան մի զորամասի և կռվի բռնվում: Վերջիններիս փախուստի մատնելուց և բավական ռազմամթերք գրավելուց հետո Պ. Տեր-Դավթյանն անցնում է Խոտանան գյուղ, ուր և միանում է Գ. Նժդեհին և ստանալով նոր հրահանգներ մի քանի օր անց վե-

¹¹⁸ Ուշթափալար-Եռաբլուրը գտնվում է համանուն սարավանդի սահմանային շրջանում Գորիս քաղաքից արևմուտք, Ծինուխայր գյուղից 7 կմ հյուսիս-արևմուտք, Հարժիս գյուղից՝ 4 կմ հյուսիս-արևելք: Ամենալարձր զագաթը ճանապարհի աջ կողմում գտնվող Հարժիսի սարն է (2274 մ), այնուհետև՝ Ուղբլուրը (2216 մ), ապա՝ Քարասարը (2192 մ): Սարահարթի կենտրոն անցնում է Նախիջևան-Սիսիան-Գորիս-Շուշի-Պարտավ հնուց ի վեր հայտնի ճանապարհը (տե՛ս **Լիսիցյան Մու.** Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 44, 92):

¹¹⁹ **Նժդեհ**, էջեր Լեոնաւսիայաստանի գոյամարտէն, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, Բ տարի, ապրիլ, № 6, էջ 118:

¹²⁰ Դիւղթիւնը Զանգեզուրում, «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, դեկտեմբերի 2, № 151:

րադառնում է Սիսիան, որտեղից բուլնիկյան գորքերը նահանջել էին Գորիս¹²¹:

Այդ օրերին Պ. Տեր-Դավթյանը հրամանատար էր բառի լայն իմաստով: Գոտեպնդված վերոնշյալ հաղթանակներով, վստահ իր զորամասի մարտական ուժին, նա Գ. Նժդեհին նամակով հայտնում է՝ Գորիս քաղաքը վերագրավելու նպատակադրության մասին, ակնկալելով վերջինիս համաձայնությունը: Սակայն Նժդեհը հոկտեմբերի 27-ի պատասխան նամակում աննպատակահարմար էր գտնում տվյալ պահին վերագրավել Գորիսը: Հիմնավորելով, որ դրա համար անհրաժեշտ է՝

«1. Առանց ուշացնելու ունենալ բավականին կանոնավոր ու զգալի զինված ուժեր, այնքան, որ քաղաքը գրավելուց հետո այդ ուժերի մի մասով «կարողանանք ամրացնել և մեր ձեռքին պահել Զաքուղի մեր հին դիրքերը»,

2. Բուն Զանգեզուրի ժողովուրդը հետևի Ղափան-Սիսիանի օրինակին. «թոթափի սովետա-ադրբեջանական լուծը», իր միջից արմատախիլ անի բոլոր կոմունիստական տարրերին, վճռականորեն կանգնի իր սահմանների վրա՝ «միշտ պատրաստ՝ դիմագրավելու թշնամու բոլոր տեսակի փորձերին ու խաղերին»¹²²:

Ապստամբությունը ճնշելու և սյունեցիներին վերջնականապես ծնկի բերելու նպատակով ջախջախված բուլնիկյան զորամասերին փոխարինելու են գալիս նորերը: 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարության որոշմամբ շուրջ 6000 հետևակ և 2000 հեծյալ զորաբանակ Պյոտր Կուրիշկոյի հրամանատարությամբ

¹²¹ Տե՛ս Ազատ Սիւնիք: Արնոտ գիրք, էջ 86:

¹²² Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի զոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 683:

յամբ Ադրբեջանից ուղարկվեց Չանգեզուր¹²³: Այդ հզոր խմբավորմանն էր կցվել նաև Չավալ փաշայի գլխավորած 1200 թուրք ասկյարներից բաղկացած զորագունդը (ունեի 4 թնդանոթ, 40 գնդացիր),¹²⁴ որը Արցախ-Չանգեզուրի, այն է հայկական բնակավայրերով պետք է անցնեի Նախիջևան, այնտեղից՝ Թուրքիա՝ քեմալական շարժմանը միանալու համար¹²⁵: Սակայն խմբավորման հրամանատար Կուրիշկոն հոկտեմբերի 29-ին Գորիս ժամանելուց հետո որոշեց թուրքական գնդին ևս մասնակից դարձնել ռազմական գործողություններին: Բուլնիկները թուրքական գնդի ամենաակտիվ աջակցությամբ շարունակեցին հակահայ քաղաքականությունը. հայտնի գործիչների սպանություններն ու կոդուպուտը ոչ մի օր չդադարեցին քաղաքում¹²⁶:

Չանգեզուրյան վաշտերը հարկադրված եղան թուրք-բուլնիկյան զորամիավորումների դեմ վերսկսել ծանր մարտերը: Այդ ծանր օրերին Չանգեզուրի բոլոր շրջանների զորահրամարանատարները գտնվում էին սերտ կապի մեջ և թուրք-բուլնիկյան զորքերի դեմ մղված պայքարը ընդունել էր համաժողովրդական բնույթ: Արյունահեղ մարտերում զանգեզուրյան վաշտերին հաջողվեց բոլոր ճակատներում փայլուն հաղթանակ տանել: Արժանվույնս գնահատելով այդ ժամանակահատվածում սյունեցիների մղած համառ մարտերի դերն ու նշանակությունը, մասնավորապես Գ. Նժդեհի և Պ. Տեր-Դավթյանի անգնահատելի ծառայությունը Չանգեզուրի հերոսամարտում, Ս. Վրացյանը գրում էր. «Ամբողջ ժողովուրդը մի մարդու պես ոտքի է կանգնում իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար: Կուում են եւ ծերերը,

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 688:

¹²⁴ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1920, նոյեմբերի 10, № 246:

¹²⁵ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 549:

¹²⁶ Տե՛ս «Յառաջ», Երևան, 1920, նոյեմբերի 10, № 246:

եւ կանայք եւ երեխաները, կռում են բահերով ու քարերով: Տեղի են ունենում յամառ ու յուսահատական կռիւներ: Ժողովրդին առաջնորդում են երկու սիրած հերոսներ՝ Գ. Նժդեհն ու Պ. Տեր-Դաւթեանը եւ օգնում են՝ խստաունչ ձմեռը, մութ գիշերները ու խոր ձորերը, որոնցից այնպէս սարսափում են ռուս զինուորները»¹²⁷:

Զանգեզուրի զինյալները անօրինակ սխրանքներով համառ դիմադրություն կազմակերպեցին հատկապէս Սիսիանի տարածք ներխուժած թուրք-բուլղարական զորքերի դեմ: Թուրքական գունդը որքան առաջանում էր դեպի Նախիջևանի սահմանը, հայկական գյուղերում թալանը, նորանոր սադրիչ և սանձարձակ գործողություններն ավելի սանձարձակ էին դառնում: Ծանր վիճակ էր ստեղծվել հատկապէս Ուզ (այժմ՝ Ույծ – Գ.Ս.) և Ղարաքիլիսա գյուղերի համար:

Պ. Տեր-Դավթեանը լուր ստանալով թուրքական զորամասի ռազմարշավի մասին, իր հեծյալ ջոկատով շտապում է կասեցնել թվական գերակշռություն ունեցող թշնամու առաջխաղացումը: Նոյեմբերի 5-ին օգտվելով թանձր մառախուղից, Պ. Տեր-Դավթեանի մարտիկները, նրանց միացած գյուղերի աշխարհազորայինները սրընթաց գրոհով Ուզ գյուղի մոտակայքում հարձակվում և թևանցումով նեղն են գցում թշնամուն: Օրհասական սյոդ պահին Սիսիանի ինքնապաշտպանական ուժերին օգնության են հասնում Զիմանքենդ գյուղից (այժմ՝ Ուրցաձոր – Գ.Ս.)¹²⁸ Զանգեզուր վերադարձած գորիսեցի մարտիկները: Վերջիններս, Գորիսը Կարմիր բանակի զորքերի կողմից գրավելու օրը (1920 թ. հուլիսի 5), հեռացել էին քաղաքից և երեք ամիս

¹²⁷ Տէն Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, էջ 549:

այդտեղ մնալուց հետո վերադարձել ու Սիսիանում միացել էին Պ. Տեր-Դավթյանին զո-րամասին: Դեպքերի ժամանակակից Զաքար Յոլյանը ՀՅԴ անդամ Վանո Խանզադյանին նվիրած հուշ-ակնարկում գրում է. «-Յուլի-սին, 1920 թ., բուլժեիկների Ղարաբաղից Գորիս ներխուժման հետեանքով՝ Վանոն շատերի հետ նահանջում է Չումանքեանդ (Զուլի ծորերը): ...իր հորեղբոր (իմա՝ ՀՅԴ անդամ Արտեմ Խանզադյանի – Գ.Ս.) խմբի հետ, վերադառնում է Սիսիան եւ միանում քաջակորով Պ. Տեր-Դաւթեանի զօրամասին»¹²⁹:

Ինքնապաշտպանների համար նահանջի ճանապարհի չկար: Թշնամու վրա սկսում է կարկուտի պես գնդակներ տեղալ: Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորությամբ քաջարի մարտիկները մի քանի անգամ գրոհում են թշնամու դիրքերը: Ոմանք անգամ վիրավոր վիճակում էին շարունակում մարտը: Պ. Տեր-Դավթյանը, արհամարհելով վտանգը, ձի հեծած, դիրքից դիրք է նետվում և քաջալերում իր կտրիճներին՝ ամուր պահել դիրքերը: Ցավոք, կուլի թեժ պահին գլխից վիրավորում է Պ. Տեր-Դավթյանը,¹³⁰ որն «...առանց ուշ դարձնելու իր հավատարիմ զինվորների թախանձանքին՝ խիզախությամբ առաջ է անցնում կուլի ամենատաք վայրը»¹³¹: Գնդակը ծակել էր նրա աջ հոնքը վերևի մասում, կուտրել ոսկորը:

Պ. Տեր-Դավթյանին ժամանակավորապես փոխարինում է անգեղակոթցի քաջ խմբապետ Սարգիսը, ով մարտը հաղթական ավարտին է հասցնում: Երեքժամյա կռվում չարանենգ

¹²⁸ Գտնվում է ՀՀ Արարատի մարզում: Ուրցաձոր է վերանվանվել 1975 թ. հունվարի 1-ին (տե՛ս ՀՀԾՏԲ, հ. 5, Երևան, 2001, էջ 217):

¹²⁹ Մշխատունի Ա. [Զաքար Յոլյան], Վանո Խանզադեան (Նրա մահւան 40-օրեակի առթիւ), «Ալիք», Թեհրան, 1962, հոկտեմբեր 11, № 218:

¹³⁰ Տե՛ս Ազատ Սիւնիք: Արնոտ գիրք, էջ 86–87:

¹³¹ Ազատ Սիւնիք: Արնոտ գիրք, էջ 86:

թշնամին ցանկանում էր թեկուզ մեծ կորուստներ տալու գնով առաջանալ, բայց ինքնապաշտպանները ցուցաբերելով համախմբվածություն ու կազմակերպվածություն, հաջողությամբ հարվածում ու ջախջախում էին նրան: Բոլշևիկներն ու ասկյարները չդիմանալով արիաբար կռվող ինքնապաշտպանների անընդհատ գրոհներին, տալով 100-ի չափ սպանված ստիպված իրիկնադեմին բռնում են նահանջի ճանապարհը¹³²: «Յառաջ» օրաթերթի տեղեկացմամբ՝ «...հեռագրային տեղեկությունների համաձայն Սիսիանում Ղարաքիլիսա գիւղի մօտ, բօլշևիկները միացած տաճիկների հետ, յարձակել են տեղական ժողովրդի վրայ, Ուզ գիւղի մօտ: Տեղական ազգաբնակությունը նրանց լաւ ջարդ տալուց յետոյ քշել է մինչև Ու-Թափլար»¹³³:

Այդ օրվա կռիվների մասին փաստագրական արժեքավոր հուշեր է թողել Պ. Տեր-Դավթյանի զորաջոկատի զինվոր, մասնագիտությամբ բժիշկ գորիսեցի Սամսոն Շալունցը: Ըստ նրա՝ «Թուխալը սար ու ձոր էր բռնել. չէիր հասկանում՝ որտեղ ես, որտեղից են կրակում, որտեղ է թշնամիդ, որտեղ՝ բարեկամդ: Բայց պանիկա [խուճապ] չկար, հերոս հրամանատար ունեինք: Քիչ էինք, թշնամին՝ շատ: Դիմացներս լավ զինված ռուսներ և թուրքեր էին: Պողոս Տեր-Դավթյանը կենտրոնում էր, սիրուն, ջահել, վախ չունեւ գնդակից: Ճապոնացիների դեմ էր կռվել, Բաքուն էր պաշտպանել, ասում էր՝ տղաներ, ձեր ցավը տանեմ, դոչա՛ղ կացեք, մտքներովդ չանցնի՛ նահանջեք: Շղթա կազմեք, թող չիմանան, որ քիչ ենք: Մեր ետևում մայրեր, քույրեր, երեխաներ են: Համբերող կլինեք, ավելորդ չկրակեք, թո՛ղ մոտե-

¹³² Տե՛ս Թևոսյան Բ., Նժդեհի հետ կողք-կողքի (Պողոս Տեր-Դավթյան), «Երևելյան Երևան», Երևան, 1990, հուլիսի 9, № 151:

¹³³ «Յառաջ», Երեւան, 1920, էոյկոթերի 17, № 252:

նան, նոր կրակեք: Մեր սարերը սրանց գերեզմանը պիտի դառնան:

Ափսո՛ւ: Շատ ափսոս: Ուզի կո՛իվը վերջինն էր: Էդ ինչո՛ւ մոռացան նրան, ինչո՛ւ ուրացան: Այքերիս առաջ է հրամանատարը: Մոսինի գնդակը խոցել էր քունքոսկրը: Օրեր կո՛իվ տվեց մահվան դեմ: Դժվար փրկեհինք նրան էն ժամանակվա պայմաններում»¹³⁴:

Հիրավի, Ուզի հերոսամարտը մի գեղեցիկ էջ է հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Այն էլ ավելի բարձրացրեց սյունեցու պայքարի ոգին և ցույց տվեց, որ նա գիտի պաշտպանել իր մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը, գերադասում է մեռնել, քան հանձնվել թշնամու ողորմածությանը: Որևէ կասկած չի՛նել չէր կարող, որ եթե թուրք-բուլղարիկ զորքը Պ. Տեր-Դավթյանի գլխավորած ինքնապաշտպանական ջոկատների կողմից չստանային արժանի հակահարված, ապա սպանդի, թալանի և ավերակույտերի կվերածեին Սիսիանի շրջանը:

Պ. Տեր-Դավթյանի երիտասարդ մարմինը Բռնակոթուն տեղակայված բժշկական կայանում¹³⁵ ապրքարում էր մահվան դեմ, սակայն՝ ապարդյուն: 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին¹³⁶, 40 տարեկան հասակում կյանքից հեռանում է կապիտանի աստիճանի հասած լեռների արծիվը, սյունեցիների, մասնավորապես՝ սիսիանցիների անվերապահ հարգանքն ու սերը վայելող անձնվեր ռազմիկը, ով անմնացորդ նվիրումով ծառայեց հայրենիքին: Նրա գինակից ընկերներից ՀՅԴ անդամ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի դիպուկ քնությանգրմամբ՝ «Կապիտան Պողոս Տեր Դավթեանը Լեռ-

¹³⁴ Մմբատյան Գ., Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, էջ 311:

¹³⁵ 1920 թ. դրությամբ Սիսիանի շրջանում գործող միակ բժշկական կայանը գտնվում էր Բռնակոթուն (տե՛ս «Սիւնիք», Գորիս, 1920, յունուարի 1, № 1):

¹³⁶ Միմոնյան Ա., Չանգեզուրի զոյամարտը 1917–1921 թթ., էջ 714:

նահայաստանի Խոտանան գիւղից էր, մեր լաւագոյն սպանե-
րից. հայրենասէր, անձնագոհ, չարքաշ կեանք վարող: Խաւրալ
Ժամանակ գառ էր, իսկ կռիւի դէպքում՝ առիւծ»¹³⁷:

Ի նշան երախտագիտության, հերոսի դին գինակից ընկեր-
ները չհանձնեցին դիակառքին, այլ նոյեմբերյան դառնաշունչ
օրերին Բոնակոթ գյուղի բժշկական հենակետից մինչև հայրենի՝
Վերին Խոտանան գյուղ, ավելի քան 60 կմ իրենց ուսերի վրա
տարան դագաղը¹³⁸ և դեկտեմբերի 4-ին մեծ պատվով ամփոփե-
ցին գյուղի գերեզմանատանը¹³⁹:

Պ. Տեր-Դավթյանի մահը մեծ վիշտ է պատճառում Սյունյաց
լեռնաշխարհին: Սյունեցին միահոյգ և խուլ զսպումով արտա-
սվեց, արտասվեց իրենից հավիտենապես բաժանվող անմահա-

¹³⁷ **Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան-Քաշգառնեցի**. Իմ յիշելի յուշերը. էջ 463:

¹³⁸ Դագաղը տեղափոխող բռնակոթցի զինվորների թվում են եղել նաև Արտո Բայանը և հեծյալ հայրուրջակի հրամանատար Երվանդ Աղայանը: Ի դեպ, նվիրյալ զինվոր Արտո Բայանը մինչև կյանքի վերջին օրը իր մահճակալի գլխավերևում փակցված է պահել սիրելի հրամանատարի լուսանկարը (տե՛ս http://www.sisianmuseum.am/free.php?lng=2&parent_id=22):

¹³⁹ Տե՛ս **Սողոմոնյան Ջ.**, նշվ. աշխ., էջ 17: Նկատենք, որ 1930-ականների կեսերից երկրում տիրող համատարած բռնությունների պայմաններում պղծվել և անհետացել են ազգային գործիչների գերեզմանաքարերը: Պատմաբան Գ. Սմբա-
տյանի հավաստմամբ՝ «Վերին Խոտանանում 30-ականներին կարող էր պղծվել ու անհետանալ Սիսիանի զինված ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի գերեզմանը: Լուրեր էին պատվում, որ էնկավեղէի հերոսները գյուղ են գալու՝ ժողովրդական հերոսի շիրմին դրված լուսանկարով հուշաքարը տապալելու և անհետացնելու: Գերեզմանատուն ներխուժած չնկիտները հուշաքարը չգտան: 1953-ին՝ Ստալինի մահից հետո, մի օր՝ լուսաբացին, հուշաքարն հայտնվեց գերե-
զմանաթմբին... ամբարում, ախոռում, ցորենի մեջ, խոտի, ծղոտի դեզերում, երկար սպասելուց հետո»: 50-ականների վերջին կրկին անհետացավ: Աղբբեջանցիները բո-
ղոքել էին, որ Տեր-Դավթյանի շիրմաքարը նացիոնալիզմ է քարոզում: Մեկ ւտրի տեղաշորի ծաղբերում պահվելուց հետո կանգնեցվեց իր տեղում» (Մմբատյան Գ., Երկաթե վարագույրից այս կողմ, էջ 173–174): Պ. Տեր-Դավթյանի շիրմաքարը փր-
կողներն էին նրա եղբայրների զավակները: Հայրապետի որդի՝ Բրիստափոր Սո-
ղոմոնյանը և Գրիգորի դուստր՝ Վարինկան (տե՛ս նույն տեղում, էջ 174):

նուն զավակի համար, որ խոստացել էր, սակայն, իր ժողովրդից երբեք ու երբեք չբաժանվել...

Թաղման ժամանակ արտահայտվող բոլոր ընկերներն իրենց խոսքի մեջ անդրադարձան հանգուցյալ ընկերոջ ունեցած մարդկային, ազգային և կուսակցական բարձր նկարագրին: Արցունքն աչքերին դամբանական է ասել նաև նրա զինակից, գաղափարակից ու սրտակից ընկեր Գ. Նժդեհը: Խոսքը տանք Բ.Սողոմոնյանին, որի հուշապատում-օրագրում ասվում է. «Հանդիսավոր լուրջամբ հերոսի շիրիմի վրա խոնարհվեցին իր մարտական ընկերները: Գարեգին Նժդեհի աչքերում արցունքներ լցվեցին: Իր ելույթում ասաց. կոտորվեց իմ աջ թևի բազուկը, գնաց Զանգեզուրի արծիվը, լեգենդար հրամանատարը, ժողովրդական ինքնապաշտպանության հերոսներից հերոսը, հայ ժողովրդի հավատարիմ զավակը: Գնա անվեհեր քաջերից քաջ Պողոս: Կգա ժամանակ, որ Զանգեզուրի ժողովուրդը քո գերեզմանի վրա ուխտ կգա»¹⁴⁰: Այս խոսքերն իրենց բովանդակությամբ լավագույն բնութագրին են Պ. Տեր-Դավթյանի, որպես ինքնապաշտպանության կազմակերպչի ու հրամանատարի, ինքնին վկայում են նրա ունեցած մեծ հեղինակության և հատ-

¹⁴⁰ Սողոմոնյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 17: Անշուշտ, Գ. Նժդեհի խոսքերն իրականության դարձան: Երախտապարտ սիսիանցիները Զանգեզուրի հերոսամարտի 90-ամյակի առիթով Սիսիանի Ն. Աղոնցի անվան պատմության թանգարանի նախաձեռնությամբ (տնօրեն՝ Ծ. Պետրոսյան) 2011 թ. օգոստոսի 20-ին ուխտագնացությամբ կազմակերպեցին Վերին Խոտանան գյուղ՝ հարգանքի տուրք մատուցելու սիրելի հրամանատար Պ. Տեր-Դավթյանին: Թանգարանի էլեկտրոնային կայքէջում կարդում ենք. «Քահանայի աղոթքից հետո խունկ ծխվեց և մոմ վառվեց հրամանատարի գերեզմանին: Պողոս Տեր-Դավթյանի անունը կրող դպրոցին հանձնվեց Սիսիանից բերված հող ու ցորեն՝ որպես հայրենիքի և հարատևող կյանքի խորհրդանիշեր, նաև այն լուսանկարի կրկնօրինակը, որը պահվում էր Պողոս Տեր-Դավթյանի զինակիր, բռնակոթքի Արտո Բայանի տանը: Ուխտագնացության մասնակիցները հենց գերեզմանոցում ելույթներ ունեցան, հուշեր պատմեցին հրամանատարի մասին, բռնակոթքի դպրոցականները հայրենասիրական բանաստեղծություններ արտասանեցին» (http://www.sisianmuseum.am/frec.php?lng= 2&parent_id=22):

կապես այն կարևորագույն դերակատարման մասին, որ խաղացել է Չանգեզուրի հերոսամարտի համատեքստում:

Պ. Տեր-Դավթյանի մահը խորը կսկիծ թողեց հատկապես նրա զինակից ընկերների սրտում: Այս առումով ուշագրավ է հետևյալ դիպվածը: Վերջին օրերին նրան խնամող բժիշկ Սամսոն Շալունցը մահվանից առաջ դատերը պատվիրել էր. «Աղջի՛կս, իմ վերջին խնդրանքը քեզ. գնաս Ղափանի Վերին Խոտանան, գերեզմանատանը համեստ, սովորական մի շիրիմ կա. հայ ժողովրդի հերոս զավակ Պողոս Տեր-Դավթյանի շիրիմն է: Ծաղիկներ տա՛ր, ձեռքդ դի՛ր քարին ու ասա՝ բարևներ Շալունցից: Ասա, ասում է՝ ներիր ինձ, հրամանատար: Ես անգործ էի քեզ օգնելու, բացի վերքերդ խնամելուց և արյունդ մաքրելուց: Ների՛ր... շուտով կհանդիպեմ քեզ...»¹⁴¹:

Դեկտեմբերի 5-ին Գ. Նժդեհը Կապանի հանքերից Սիսիանի հերոսական ժողովրդին ուղղեց հետևյալ կոչը. «Դուք, հետեւելով ապստամբ Ղափանի օրինակին, թօթափեցիք բուշուխ-ադրբեջանական անարգ լուծը և ստեղծեցիք Ձեզ համար ազատ ու անկախ կեանք:

Փառք ու պարծանք Ձեզ: Յարգանք ձեր տւած զոհերին ու թափած սրբազան արիւնին: Խեղճացած, բայց չար թշնամին մինչեւ Ձեր ապստամբութիւնը անարին կոտորածով էր բնաջնջում, ոչնչացնում Ձեզ՝ խլելով Ձեզնից Ձեր զենքը, Ձեր ղեկավարներին, Ձեր արին-քրտինքով ձեռք բերած մի կտոր հացը, միացած աշխարհի ամօթն ու անեծքը հանդիսացող օսմանեան ջարդարար ասկեարներին՝ նա փորձեց նորից Ձեր վզին դնել բռնութեան լուծը:

¹⁴¹ Մմբատյան Գ., Սյունիք. Պատմություն և հիշողություն, էջ 315:

Այդ փորձի ժամանակ, որը շնորհիւ Ձեր անօրինակ քաջութեան փորձանք դարձաւ պարտաւ թշնամու համար, վիրաւորեց մեր պաշտելի Պօղոսը եւ մի քանի օր անց վախճանեց:

Փառք այդ մեծ ու հերոս նահատակին:

Այսօրանից Պօղոսի որբացած զօրամասը յանձնում եմ շտաբս կապիտան Թորոսեանին¹⁴², որին արդէն հրամայած է անցնել Սիսեան: Լիայոյս եմ, որ դուք, քաջանուն սիսիանցիներդ, թեւ ռ թիկունք կը հանդիսանաք Ձեր նոր հրամանատարին:

Աստուած եւ իմ հոգին Ձեզ հետ»¹⁴³:

Պ. Տեր-Դավթյանը թաղվեց հայկական մարտիրոսության անեղոյ գերեզմանոցում՝ անկատար ու անավարտ թողնելով շատ ու շատ երազներ: Ցավոք նա չտեսավ Ինքնավար Սյունիքն ու Լեռնահայաստանը: Սակայն նրա նահատակությունը դարձավ վերածնություն. Գողգոթայից նորից հարություն առավ և սկսվեց անմահությունը, հարատև քայքը դեպի հավերժություն... Իր ապրած հայրենանվեր կյանքով Պողոս Տեր-Դավթյանն անցավ անմահների շարքը, որ նրանց հետ մեկտեղ դարերին պատմի իր սերնդի սխրանքների մասին:

Հիրավի, նրա կյանքը դարձավ վառ օրինակ բոլոր ժամանակների հայ ազգային-ազատագրական գործիչների համար, ովքեր պատրաստ են մարտիկին վայել համարձակությամբ անմացորդ նվիրումով ծառայելու սեփական ժողովրդին: Այո՛, սա է պատգամը նահատակների, սա է պարտքը ապրողներին:

¹⁴² Նախքան այդ, զորամասի հրամանատարի պաշտոնում Պ. Տեր-Դավթյանին ժամանակավորապես փոխարինում է պորուչիկ Պարանյանը (աեւս Ղազախեցյան Վ., Նժդեհի Չանգեգություն. 1920 թ. վերջ – 1921 թ. հուլիս, Երևան, 2001, էջ 5):

¹⁴³ Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 122:

Պողոս Տեր-Դավթյանը զոհվեց իր նշանաբանը շուրթերին.
«Ես կատարել եմ իմ պարտականությունը, նախ՝ որպես հայ և
երկրորդ՝ որպես դաշնակցական»:

Պողոս Տեր-Դավթյանի գերեզմանը
Վերին Խոտանան գյուղում

Геворг С. Степанян, Институт истории НАН РА, д.и.н., профессор, Погос Тер-Давтян: одно яркое имя на небосклоне Сюника.

В новейшей истории армянской освободительной борьбы героическая самооборона Зангезура в 1918–1921 гг. занимает особое место. Самооборона дала множество героев, которые своей безоговорочной преданностью и борьбой создали славную историю нашего народа. Своей патриотической деятельностью Погос Тер-Давтян, «поручик Погос», занимает достойное место в рядах героев войны за Горную Армению.

Gevorg S. Stepanyan, Institute of History of the NAS RA, Doctor of Sciences in History, Professor, Poghos Ter-Davtyan, a bright name in the sky of Syunik.

The Zangezur survival war during the years of 1918–1921 occupies a special place in the recent history of the Armenian liberation war. This war has given several heroes, who, with their selfless dedication and struggle, created the glorious history of our people. In the line of these heroes Poghos Ter-Davtyan – “Poruchik Poghos” stands out and occupies a worthy place.

ԱՐՄԵՆ Ց. ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԳԱՐԵԳԻՆ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ (ՆԺԴԵՀ) ԴԵՐԸ ՄԵԾ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտ, թուրքական զորքեր, Գարեգին Նժդեհ, Գուրգեն Տեր-Մովսիսյան, զորավար Անդրանիկ:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը վերջինն էր մայիսյան հերոսամարտերի շարքում, որով և վերջակետ դրվեց թուրք-հայկական պատերազմին և ստորագրվեց Բաթումի հաշտության պայմանագիրը: Եթե Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերով Արարատյան դաշտավայրում ծվարած հայությունը փրկվեց անխուսափելի ոչնչացումից և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայոց պետականության վերականգնման համար, ապա Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, նշվածից բացի, ուներ նաև աշխարհաքաղաքական նշանակություն, քանզի դրա հետևանքով որոշ ժամանակով կասեցվեց թուրքական զորքերի հետագա առաջխաղաչումը դեպի Թիֆլիս ու Արևելյան Այսրկովկաս՝ խաթարելով համաթուրանական ծրագրերի շուտափույթ իրականացումը:

Սարդարապատի հերոսամարտի նախօրեին Արամ Մանուկյանը Դիլիջանում գտնվող Ալեքսանդրոպոլի Ազգային խորհրդի նախագահ Հակոբ Տեր-Հակոբյանին (Իրազեկ) տեղեկացնում է. «Պատրաստում ենք վճռական ճակատամարտ տալու Սարդարապատի մոտ: Ի սէր Աստծո, գոնե երեք օր պաշտպանեք Ղա-

րաքիլիսայի ճակատը, որ թշնամին իր այդ կողմի ուժերը չբերե մեր վրա»¹: Թուրքական զորքերին Ղարաքիլիսայում պահել, նշանակում էր թույլ չտալ նրանց շրջանցել և թիկունքից հարվածել Արարատյան դաշտավայրին, իսկ այդ դեպքում թե՛ Սարդարապատի, և թե՛ Բաշ-Ապարանի հերոսամարտերը անիմաստ էին դառնում:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին իր կենսագրականում դիպուկ գնահատական է տվել ճակատամարտին անմիջականորեն մասնակցած և մարտական գործողությունները ղեկավարած Գարեգին Տեր-Հարությունյանը (Նժդեհը). «1918 թ. մայիսի վերջերին վարել եմ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը: Վիրավորվել եմ: Ներկայացվել ամենաբարձր քաջության շքանշանի: Պիտի խոստովանել, որ առանց Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ոչ թե օրվա Խորհրդային Հայաստանը, այլև այդ երկրամասի վրա այսօր ապրող հայություն չէինք ունենա: Ղարաքիլիսայի եռօրյա հերոսականը փրկեց գլխովին ոչնչացումից Արարատյան հայությանը և հիմք դրեց Հայկական Պետության»²:

Հայկական ուժերի Դիլիջան հեռանալուց հետո Ղարաքիլիսայի և շրջակա գյուղերի հայ բնակչությունը հայտնվել էր օրիսական վիճակում՝ նրա գլխին կախված էր թուրքական զորքերի կողմից բնաջնջվելու վտանգը: Ստեղծված պայմաններում Ղարաքիլիսայի հեղինակավոր գործիչները մտածում էին թուրքա-

¹ Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից. պատմական դեպքեր եւ ապրումներ 1917-1922, Պեյրութ, 1956, էջ 32:

² Գարեգին Նժդեհ, Ինքնակենսագրություն, 1944 թ. սեպտեմբեր, Գ. Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 277:

կան հրամանատարության հետ լեզու գտնելու և նրանց մոտ պատվիրակություն ուղարկելու մասին³:

Իրազեկն իր հուշերում գրում է, որ զորքի Դիլիջան նահանջելուց հետո մայիսի 24-ի առավոտյան Գարեգին Նժդեհի հետ գնացին զորավար Նազարբեկյանի մոտ՝ խնդրելով, որ թույլ չտա զորքերը լքեն ճակատը, որովհետև ճակատը մերկացնելով վտանգվում էր Երևանը, ինչպես նաև Բաքվի հայերի դրությունը: Ծայրահեղ հուսալքված վիճակում գտնվող Նազարբեկյանը պատասխանում է, որ ինքն այլևս զորք չունի, իսկ զրույցի վերջում նրանց ասում է՝ ինչ կարող եք դուք արեք⁴:

Նազարբեկյանի հետ հանդիպումից հետո Իրազեկն ու Նժդեհը սկսում են իրականացնել Դիլիջան նահանջողների բեռների խուզարկումը, քանզի տեղեկություններ կային, որ Ղարաքիլիսայից հեռացողները մեծ քանակությամբ զենք-զինամթերք էին դուրս բերում՝ սայլերի կամ բեռների մեջ թաքցրած իրենց հետ տանելով հրացաններ, ատրճանակներ, փամփուշտներ, անգամ գնդացիր⁵:

Որոշ ժամանակ անց Արամ Մանուկյանի կողմից Իրազեկին հայտնած լուրը, որ Սարգարապատում հայերը փառահեղ հաղթանակ են ունեցել, Նժդեհին այնքան է ոգևորում, որ նա շտապում է Դիլիջանի եկեղեցու բակը և ժողովրդին ու զորքին միտինգի է հավաքում⁶: Նժդեհի ճառը ոգևորիչ մեծ ազդեցություն

³ Տե՛ս Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ Դավթյան Վ., Մարության Ա., Երևան, 2008, էջ 103-105: Տե՛ս նաև՝ Մ.Դ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (ակնանտեսի հիշողություններ), Թիֆլիս, 1920:

⁴ Տե՛ս Իրազեկ Յ., նշվ. աշխ., էջ 27-33:

⁵ Նույն տեղում, էջ 30:

⁶ Նույն տեղում:

է ունենում այնտեղ հավաքված զորքի և բնակչության վրա, և դրանից հետո որոշվում է վերադառնալ Ղարաքիլիսա, դուրս գալ թշնամու դեմ և կրկին աշխարհին ցույց տալ, որ հայը հերոսաբար կռվել և հայրենիքի համար մեռնել գիտի⁷:

Մայիսի 24-ի գիշերվանից Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի փաստացի ղեկավարությունը ստանձնած Գարեգին Նժդեհը մոտ հազար զինվորներով վերադառնում է Ղարաքիլիսիա: Մայիսի 24-ի գիշերվա ժամը 2-ին հասնում են Վարդանլու գյուղը, որտեղ թողնելով հիմնական ուժերը, 50 հոգանոց հեծյալ ջոկատով Նժդեհը մտնում է Ղարաքիլիսա, որտեղ մեռելային լռություն էր տիրում, սակայն լույսերի բացակայությունը վկայում էր այն մասին, որ թուրքերը դեռ չէին մտել բնակավայր: Տուն չկար, որ սպիտակ դրոշ պարզած չլիներ: Իր ջոկատի մեկ տասնյակին Նժդեհն ուղարկում է Ղլաղ՝ հետախուզության, իսկ ինքը մոտենում է այն տանը, ուր հինգ օր առաջ էր գիշերել: Թակում է դուռը, սակայն ներսից վախենում են դուռը բացել՝ կարծելով, թե թուրքերն են: Սկսում է տալ տանտիրոջ և նրա երեխաների անունները, ինչից հետո դուռը բացում են, և Նժդեհին տեսնելով՝ ուրախություն է գալիս մարդկանց դեմքերին:

Տեղեկանալով, որ թշնամին գտնվում է Արջուտ գյուղում և սպասում է, որ լուսաբացին աղ ու հաց պետք է մատուցվի թուրք զորահրամանատարներին, Նժդեհը կտրուկ կանխում է այդ անպատվությունը, իր մոտ եկած բնակավայրի ազդեցիկ դեմքերն էլ խոստանում են ամեն ինչ տրամադրել հայոց զորքին⁸:

⁷ Տե՛ս Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 105: Տե՛ս նաև՝ Մ. Դ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը (ականատեսի հիշողություններ), Թիֆլիս, 1920:

⁸ Նժդեհ Գ., Երկեր, հ. 2, Երևան, 2012, էջ 272:

Նժդեհը լավ էր հասկանում, որ անգամ փոքր հաղթանակը կարող էր ոգևորել ինչպես զորքին, այնպես էլ Լոռի-Փամբակի բնակչությանը, քանի որ Էրզրումից միջև Գուգարք տխուր պարտություններն էին ու նահանջ, մյուս կողմից քաջ գիտակցում էր, որ չնչին անհաջողությունն անկարելի էր դարձնելու հետագա դիմադրությունը: Այս հանգամանքից ելնելով էր, որ իրեն ներկայացած քահանաներին և ուսուցիչներին խնդրում էր ամեն կերպ բարձրացնել զորքի և ժողովրդի ոգին⁹:

Շրջակա գյուղեր սուրհանդակներ են ուղարկվում՝ հորդորելով զենք կրելու ընդունակ գյուղացիներին մի քանի օրվա պաշարով և ունեցած ռազմամթերքով ներկայանալ Նժդեհին Ղշաղում, ուր վերջինս մեկնել էր, որպեսզի դեռ լույսը չբացված կարողանար նպաստավոր դիրքեր գրավել՝ հակառակորդին առավոտյան դիմավորելու համար: Պահեստային ուժերի և զինամթերքի սակավության պատճառով թշնամու զորքերի առաջխաղացման ճանապարհին Նժդեհը հարկադրված ցանցածն է դասավորում սակավաթիվ ուժերը¹⁰:

Դարանակալող խմբեր են տեղեկայվում վանքի ավերակների (ներկայումս՝ «Կոտրած եկեղեցի»)՝ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի հուշարձան) և երկաթգծի կամրջի մոտ, որոնք առանց իրենց մատնելու, խաչածն կրակով պետք է փորձեն խուճապի մատնել թուրքերի առաջապահ ուժերին՝ այդ կերպ նաև ազդանշան տալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին: Մինչև լույսը բացվելը Նժդեհն անձամբ շրջում է բոլոր առաջապահ դիրքերով, գոտեպնդում զինվորներին և հիշեցնում, որ Երևա-

⁹ Տե՛ս Համբարձումեան Ռ., Ղարաքիլիսայի համատարած խուճապը յաղթանակի վերածող ոգին, Երևան, 2005, էջ 56:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

նից իրենց հրահանգել են գոնե երեք օր թշնամու հիմնական ուժերը պահել Ղարաքիլիսայի տակ¹¹:

Մայիսի 25-ի առավոտյան ժամը 10-ին, այդպես էլ աղուհացի չարժանանալով, թշնամու ուժերը շարժվեցին առաջ և հայտնվեցին դարանակալող խմբերի խաչածև կրակի տակ: Նժդեհի՝ անտառապատ բարձունքները հսկող դարան մտած խմբերի կատաղի կրակից թուրքերի առաջապահ զորքերը ծանր կորուստներ տվեցին և, չկարողանալով անգամ տանել իրենց վիրավորներին, խուճապահար փախան դեպի Արջուտ¹²:

Ճակատամարտի մասնակից Բենիամին Նավոյանն իր հուշերում գրում է, որ Նժդեհի հեծյալ ջոկատը Կամակատարի բարձունքի ետևի թաքստոցից այգիների և ձորերի միջով մոտեցավ թուրքերի պաշտպանական դիրքերին և մարտի բռնվեց: Չնայած այն հանգամանքին, որ թշնամին մեծաթիվ օժանդակ ուժեր ուղարկեց այդ դիրքերը պահելու համար, սակայն չկարողացան դիմանալ հայկական զորքերի ճնշմանը, ինչի հետևանքով թուրքական 11-րդ դիվիզիայի աջ թևի առաջապահ զորամասերը լիովին ջախջախվեցին և ետ շարտվեցին: Չնայած ծանր կորուստներին, Նժդեհն իր հեծյալ ջոկատով թուրքական զորքերին հալածելով կարողացավ հասնել մինչև Արջուտի մատույցները, ինչից հետո հեծելագորդ հետ ուղարկեց, իսկ հետևակին հրամայեց հրանոթային կրակի պաշտպանության տակ խրամատավորվել նվաճված դիրքերում¹³: Ականատեսների վկայությամբ Նժդեհի առաջապահ հեծելաջոկատը Հաջիդարա (ներկայիս

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹² Տե՛ս Ահարոնեան Ա., Ավարայրի ոգեկոչումը. Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1932, թիւ 3 (յունուար):

¹³ Տե՛ս Համբարձումյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 49-53: Տե՛ս նաև՝ Багратян К., Годы, подвиги, судьбы, Киев., 1998.

Լեոնապատ) գյուղի մոտ առասպելական քաջագործություններ կատարեց:

Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի անմահ հերոսներից է նաև հրետանային մարտկոցի երիտասարդ հրամանատար, կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանն, ով Ղարաքիլիսա առաջին վերադարձողներից էր: Նրա հրետանային մարտկոցը տեղակայված էր կարևոր ռազմավարական դիրք ունեցող Դարբաս գյուղի մոտ գտնվող 750 բարձունքում: Տեր-Մովսիսյանի մարտկոցն իր համազարկերով հաջողությամբ հետ էր մղում հակառակորդի գրոհները՝ մեծ կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

Մեծ թվով զոհերից ու վիրավորներից կատաղած՝ թուրքերը զգալի ուժեր կենտրոնացրին 750 բարձունքի ուղղությամբ և հետևակային գրոհով գրեթե հասան մարտկոցին: Ստեղծված ծանր իրավիճակում Տեր-Մովսիսյանը չկորցրեց սառնասրտությունը, հրետանավորներին և հետախուզական խումբը արագ վերածեց հետևակի և համարձակ հակագրոհով թշնամուն ստիպեց նահանջել: Մարտկոցի թնդանոթները փրկված էին, սակայն դրա համար չափազանց թանկ գին վճարվեց՝ մահացու վիրավորում ստացավ ինքը՝ մարտկոցի հրամանատարը¹⁴: Կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը մահվանից առաջ զինակից ընկերներին հասցրեց ասել վերջին խոսքերը. «Մի՛ թողեք դիակս թշնամու ձեռքին»¹⁵:

Հատկանշական է, որ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի շուրջ հետազայում հեռակա բանսլվեճ ծավալվեց Գարեգին Նժդեհի և զորավար Անդրանիկի միջև, որն իր արձագանքը գտավ Ավե-

¹⁴ Տե՛ս Թորոսյան Ա., Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1951, թիւ 9 (308):

¹⁵ Տե՛ս Ղարաքիլիսայի 1918 թ. հերոսամարտը, էջ 181-182:

տիս Ահարոնյանի կողմից Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում հրատարակած հոդվածներում: Մեջբերելով Նժդեհի հուշերը, Ահարոնյանը նշում է, որ իզուր սպասեցին Անդրանիկին, որն իր գինվորներով, եթե երկաթուղու գիծը կտրելով գար և դիրքավորվեր Ղարաքիլիսայի արևելյան բարձունքներին, ապա այդպիսով կծախողվեր Ղարաքիլիսան շրջապատելու թշնամու ծրագիրը¹⁶:

Զորավար Անդրանիկն իր հրատարակած գրքույկում որոշ պարզաբանումներ է ներկայացնում Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին իր չմասնակցելու պատճառների վերաբերյալ: Նա նշում է, որ գեներալ Նազարբեկյանի կողմից իրեն հրաման էր տրվել պաշտպանել երկաթգիծը, իսկ երբ վերջինիս օգնական զորավար Մանասյանն իրեն հաղորդել է Ղարաքիլիսայի տակ հայկական ուժերի հաղթանակի մասին՝ խորհուրդ է տվել կենտրոնով չառաջանալ, այլ ամուր պահել երկու թևերը, որովհետև թշնամու նահանջը կեղծ է¹⁷:

Նժդեհը հանդիմանում է Անդրանիկին, որ եթե գար և զբաղեցներ նշված բարձունքը, ապա երկաթուղին կմնար իր ուժերի թիկունքում՝ թուրքերից պաշտպանված, բայց գիտենալով հանդերձ, որ թշնամին պետք է փորձեր մեր թևերից շրջանցել և հաջողության հասնել, նա այդ ժամանակ իր հրամանատարության տակ եղած ուժերը կրավորական վիճակում պահեց¹⁸:

Ճակատամարտին չմասնակցելու Անդրանիկի փաստարկներից մեկն էլ այն է, որ առաջին օրվա չորս ժամվա կռիվներից հետո հաջորդ առավոտ կռիվը վերսկսվել է և երեք ժամ հետո իրեն տեղեկացրել են, որ Ղարաքիլիսան հանձնված է, և զորքե-

¹⁶ Տե՛ս Ահարոնեան Ա., նշվ. աշխ., թիւ 4 (փետրուար):

¹⁷ Զորավար Անդրանիկ կպատասխանէ իր հակառակորդներուն, Փարիզ, 1945, էջ 25-27:

րը նահանջել են Դիլիջան¹⁹: Այս փաստարկին Նժդեհը պատասխանում է, որ Ղարաքիլիսայում անմահացող հայկական զորքը նահանջել է ոչ թե հաջորդ առավոտյան, այլ ճակատամարտի չորրորդ օրը երեկոյան: Նա տարակուսանք է հայտնում, թե ո՞վ և ինչպե՞ս պետք է Անդրանիկին այդ ստահող լուրը հաղորդեր՝ այն էլ մեր ամենամեծ հաղթության օրը:

Նժդեհին, անշուշտ, փորձում է հասկանալ Անդրանիկին, որ նա այդ կերպ փորձել է արդարացնել Ղարաքիլիսայի և Սարդարապատի օրերին իր անգործությունը, սակայն խորապես ցավում է այն արտահայտության համար, որ նա թույլ է տվել այն անմահ բանակի մասին, որն իր հերոսական խոյանքով հիացումի խոսքերի է արժանացել անգամ թուրք հրամանատարներից՝ Վեհիբ և Խալիլ փաշաներից²⁰:

Ավետիս Ահարոնյանը Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը համարում է 20-րդ դարի Ավարայր, երբ գերակշիռ ուժերով հարձակված թշնամին հարկադրված եղավ գնահատել հայերի անձնագրի հերոսությունը Ղարաքիլիսայում: Բաթումի խաղաղության բանակցությունների ժամանակ թուրքական պատվիրակությունը Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը հատուկ շեշտեց որպես գործոն, որն իրենց ստիպեց ճանաչել Հայոց պետությունը²¹:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի հերոսներն իրենց անձնուրաց հերոսությամբ կատարեցին Արամ Մանուկյանի պատգամը՝ թուրքական գերակշիռ ուժերին Ղարաքիլիսայում պահելով ոչ թե երեք, այլ չորս օր՝ մինչև մայիսի 28-ը: Այդ գործում իրենց ժո-

¹⁹ Տե՛ս Ահարոնեան Ա., նշվ. աշխ., թիւ 4 (փետրուար):

¹⁹ Զօրավար Անդրանիկ, նշվ. աշխ., էջ 27:

²⁰ Տե՛ս Ահարոնեան Ա., նշվ. աշխ., թիւ 4 (փետրուար):

ղովլղին մեծագույն ծառայություն մատուցեցին Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի ռազմական գործողությունների անզուգական փաստացի հրամանատար Գարեգին Նժդեհը և ճակատամարտում հերոսաբար անմահացած երիտասարդ կապիտան Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը:

Армен Ц. Марукян, *Институт истории НАН РА, д.и.н., профессор, Роль Гарегина Тер-Арутюняна (Нжде) в Каракилесском героическом сражении.*

Караклисское сражение было последним в череде Майских героических сражений, которым завершилась турецко-армянская война, после чего и был подписан Батумский договор. Если сражениями при Сардарапате и Баш-Апаране ставилась задача предотвращения продолжения политики Геноцида армян и истребления армянского населения Араратской долины, то Караклисское сражение, помимо недопущения ликвидации армянского населения Лори-Памбака, имело также важное геополитическое значение. Караклиским сражением временно приостановилось продвижение турецких войск на Тифлис и в Восточное Закавказье, чем приостановилась скорейшая реализация пантюркистских планов турецких властей.

Герои Караклисского сражения своим самоотверженным героизмом исполнили послание Арама Манукяна, удержав превосходящие турецкие войска под Каракилисой не три, а четыре дня – до 28 мая. Своему народу в Караклисском сражении оказали неоценимую службу фактический командующий сражением

²¹ ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, թթ. 55–63:

Гарегин Нжде и героический погибший на поле боя молодой капитан Гурген Тер-Мовсисян.

Armen Tz. Marukyan, *Institute of History of the NAS RA, Doctor of Sciences in History, Professor, The role of Garegin Ter-Harutyunyan (Nzhdeh) in the heroic battle of Karakilisa.*

Karakilisa battle was the last in May heroic battles to which the Turkish-Armenian war was ended and then the Batumi contract was signed. If Sardarapat and Bash-Aparan battles set a task of prevention of continuation of the Armenian Genocide and destructions of the Armenian population of the Ararat valley, that Karakilisa battle, besides prevention of elimination of the Armenian population of Lori and Parnbak, had also important geopolitical value. The Karakilisa battle temporarily suspended the advance of Turkish troops to Tiflis and Eastern Transcaucasia, which suspended the early implementation of the pan-Turkist plans of the Turkish authorities.

The heroes of the Battle of Karakilisa, with their selfless heroism, fulfilled the message of Aram Manukyan, holding the superior Turkish troops near Karakilisa not three, but four days – until May 28. The actual battle commander Garegin Nzhdeh and the heroic young captain Gurgен Ter-Movsisyan who died on the battlefield rendered invaluable service to their people in the Karakilisa battle.

ԼԻԼԻԹ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ԱՄՆ ՊԵՏԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ (1919–1920 ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ ԱՄՆ պետդեպարտամենտ, Մեծ Բրիտանիա, Հայաստանի Հանրապետություն, Զանգեզուր, Դաշնակիցներ, հայ-ադրբեջանական համաձայնագիր, Գարեգին Նժդեհ, Վիլյամ Հասկեյ, Ջեյմս Հարբորդ, կովկասյան թաթար:

ԱՄՆ պետական դեպարտամենտի՝ արտաքին գործերի գերատեսչության փաստաթղթերը, ի թիվս 1919–1920 թթ. հայոց պատմության մի շարք հիմնահարցերի, ուշագրավ սկզբնաղբյուր են Զանգեզուրի գոյամարտի պատմությունը համակողմանի ուսումնասիրելու համար: Վաշինգտոնի Ազգային արխիվում պահպանվող այդ փաստաթղթերի առավել կարևոր մասն ընդգրկված է 1931–1947 թթ. ԱՄՆ կառավարության կողմից պաշտոնապես հրատարակված հատորներում, իսկ մի մասի պատճեններն էլ պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) միկրոժապավենների հավաքածուներում: Նշենք, որ 2011 և 2020 թթ. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտը ուսերեն, ապա անգլերեն լեզուներով լույս է ընծայել պատմագիտության դոկտոր Գ. Մախմուրյանի կազմած «Հայաստանը ԱՄՆ պետական դեպարտամենտի 1917–1920 թթ. փաստաթղթերում» վերնագրով ծավալուն ժողովածուն, որում ամփոփված է ՀԱԱ տարբեր ֆոնդերում ու միկրոժապավենների հավաքածուներում

հայտնաբերված, ինչպես նաև ԱՄՆ կառավարության հրատարակած հատորներից քաղված Հայաստանին ու հայ ժողովրդին վերաբերող 330 ամերիկյան դիվանագիտական փաստաթուղթ¹: Մենք նպատակ ունենք ներկայացնել 6 պաշտոնական փաստաթուղթ, որոնք ընդգրկում են 1919 թ. հուլիսի վերջից մինչև 1920 թ. հունվարի վերջն ընկած ժամանակահատվածը և ուղղակիորեն ու անուղղակիորեն լույս են սփռում 1919–1920 թթ. Ջանգեզուրի ներքին դրության, երկրամասի նկատմամբ թուրք-ադրբեջանական նկրտումների, դրանց վտանգավորության հարցերի վրա:

1918 թ. աշնանը թուրքական բանակի հեռանալուց հետո Անդրկովկասում հաստատվել էր անգլիացիների գերակայությունը: Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը Անդրկովկասում խաղաղություն հաստատելու ձգտման քողի տակ երկրամասում իր աշխարհաքաղաքական շահերը ապահովելու խնդիր ուներ: Պատմաբան Համլետ Հարությունյանի գնահատմամբ, մի կողմից՝ Բաքվի «սև ոսկու» շլացնող ցուլը, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանը որպես պատվար ընդդեմ Ռուսաստանի օգտագործելու հավակնությունը անգլիացիներին դարձրել էին մուսավաթականների դաշնակիցը: Ադրբեջանի կառավարության 1919 թ. հունվարի 15-ի որոշմամբ Արևելյան Հայաստանի Շուշիի, Ջանգեզուրի, Զեբրայիլի և Զիվանշիլի գավառների գեներալ նահանգապետ հռչակված Խոսրով բեկ Սուլթանովը Բաքվում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Վիլյամ Թոմսոնի, այնուհետև նրան փոխարինած գնդապետ Դիգբի Շատելվորդի աջակցու-

¹ *Slus Armenia in documents of Gosudarstvennogo departamenta CHIA 1917–1920* րդ. сост. и пер. с англ. Г. Г. Махмурия. Ереван, 2011, Armenia in documents of the U.S. Department of State 1917–1920. Compiled and translated by Gayane G. Makhmourian. Yerevan, 2020:

թյամբ փորձում էր դիվանագիտական ճնշումներով, սպառնալիքներով, զինված ուժի գործադրմամբ հայերից կորզել Ադրբեյջանին հպատակվելու համաձայնություն: Զանգեզուրի և Արցախի հայ բնակչության պատասխանը անփոփոխ էր ու հստակ. ո՛չ Ադրբեյջանի իշխանությանը: Որքան ուժեղանում էին Ադրբեյջանի իշխանությունների ճնշումներն ու բռնությունները, այնքան ավելի անկոտրում էր դառնում հայության անկախ ու ազատ ապրելու և իր պատմությունն ինքնուրույն կերտելու կորովն ու կամքը²: Եվ սա այն դեպքում, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը գտնվում էր անասելի ծանր դրության մեջ, իսկ 1919 թ. հուլիսի 1-ին Զանգեզուր-Ղարաբաղի մարզային խորհուրդը երկրամասում ռազմական դրություն էր հայտարարել՝ ռազմական ողջ ուժերը կենտրոնացնելով երկրամասի պետական կոմիսար և գերագույն հրամանատար Արսեն Շահմազյանի տրամադրության ներքո³: Թիֆլիսում ԱՄՆ փոխիյուպատոս Հուքեր Դուլիթլի, զինվորական առաքելության պետ Բենջամին Մուրի, Թուրքիայում ԱՄՆ զինվորական դիտորդ, մայոր Հայկ Շեքերջյանի (նստավայրը՝ Թիֆլիս), Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեի (Ամերկոմ) ղեկավար Էռնեստ Յարրոուի, Ռումինիայի գծով ամերիկյան օգնության պատասխանատու, մայոր Ջոզեֆ Գրինի (նստավայրը՝ Թիֆլիս) կողմից հուլիսի 23-ին Փարիզում ամերիկյան առաքելության ղեկավար Ֆրենկ Փոլկին, Ռազմական հետախուզության վարչության տնօրեն, մայոր Ռոյալ Թայլերին, Պետքարտուղար Ռոբերտ Լանսինգին, Օգնության ամերիկյան վարչության ղեկավար Հերբերտ Հուվերին,

² Տե՛ս Հարությունյան Հ., Շուշիի հայության կոտորածները (1919 թ. հունիս և 1920 թ. մարտ), «Բանբեր հայագիտության», 2015, № 1, էջ 50–51:

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV. գիրք I [Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.)], Երևան, 2010, էջ 206:

ԼՍՄԵՐԿՈՄԻ գործկոմի անդամ և հոգաբարձու Հենրի Մորգան-
 թաուին ուղղված շտապ հեռագրում ՀՀ դրությունը բնութագր-
 վում էր որպես «ճգնաժամային»։ «... Եթե քաղաքական ու սահ-
 մանային հարցերը ողջամտորեն չկարգավորվեն և եթե անհա-
 պաղ չձեռնարկվեն ռազմական միջոցներ ու լայնամասշտաբ
 օժանդակություն, ապա նախկին ռուսական և թուրքական կայս-
 րությունների հայերի լոկ մի մասին ներկայացնող ռուսաստան-
 յան Հայկական հանրապետությունը կկործանվի սովից ու հար-
 ևան ժողովուրդների ներխուժումից, իսկ հայկական պետության
 կազմակերպումը կդառնա անհնար,- նշում էին ամերիկյան
 պաշտոնյաներն ու հավելում,- Հայաստանը շրջապատված է
 թշնամի թուրքերով՝ արևմուտքում, թուրքական հրամանատա-
 րության ներքո գործող թաթարական զորքերով՝ հարավում, թա-
 թարների գործունեությունն ուղղորդող և թուրքերի հետ գոր-
 ծակցող թշնամական ադրբեջանական կազմակերպությամբ՝
 արևելքում, իսկ հյուսիսում նրա հետ մրցակցում է ոչ բարեկամ
 վրացական հանրապետությունը»⁴։ Այնուհետև, անդրադառնա-
 լով թուրքերի ու կովկասյան թաթարների օրեցօր սանձարձա-
 կացող վարքագծին, տարբեր բնակավայրերում տեղի ունեցած
 հայերի կոտորածներին՝ հեռագրի հեղինակները շեշտում էին
 բրիտանացիների կողմից պաշտոնապես ադրբեջանական կա-
 ուավարությանը ենթարկեցված Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի
 շրջաններում, ինչպես նաև հայկական իշխանությանը ենթակա,
 բայց թուրք-թաթարական ուժերի կողմից գրավված Նախիջևա-
 նում, Կաղզվանում ու Սարիղամիշում տեղի ունեցած և շարու-
 նակվող խոշոր զինված ընդհարումները, Երևան-Նախիջևան,

⁴ Армения в документах Государственного департамента США 1917-1920 гг.,
 док. № 158, с. 166.

Երևան–Կարս երկաթուղագծերը կտրելու իրողությունը⁵: Նաև նշվում էր, որ թուրքերն ու կովկասյան թաթարները խոչընդոտում էին Օգնության ամերիկյան կոմիտեի աշխատանքին հատկապես այն շրջաններում, որտեղ հայերը տառապում էին սովից: Վրացիներն էլ, իրենց հերթին, չէին թույլատրում բեռների փոխադրումը դեպի Հայաստան: Փաստաթղթում շեշտվում էր թվարկված խնդիրներն անհապաղ լուծելու անհրաժեշտությունը որպես միակ միջոցն՝ ապահովելու համակողմանի օգնության տրամադրումը հայ բնակչությանը⁶: Նշենք, որ Զանգեզուրի դեմ Ադրբեջանի հարձակումները տեղի էին ունենում և՛ արևելքից, և՛ արևմուտքից: Դրանց ընթացքին աչալըջորեն հետևող Զ. Գրինը հուլիսի 24-ին Օգնության ամերիկյան վարչության տնօրեն Հերբերտ Հուվերի միջոցով տեղեկացնում է պետքարտուղար Ռ.Լանսինգին և ամերիկյան զինվորական առաքելության ղեկավար Ջեյմս Հարբորդին, որ թուրքերն ու կովկասյան թաթարները թուրքական գեներալ Հալիլ-բեյի հրամանատարությամբ գրոհ են սկսել Ղարաբաղ–Զանգեզուրի ուղղությամբ և գրավում են հայկական տարածքները: Նա նաև նշում է, որ հայկական կանոնավոր բանակի պահեստները և հայ բնակչությանն օգնելու համար նախատեսված բեռներով լի գնացքները շրջապատված են ու, հավանաբար, գրավված, իսկ իրենք չեն կարող միջամտել դեպքերին, քանի որ կաշկանդված են բրիտանական կառավարության հրամաններով: Զ. Գրինի համոզմամբ, հայ բնակչությանը հուսահատ դրությունից կարող էր հանել միայն բրիտանական զորքերի կողմից ՀՀ տարածքի, մասնավորապես՝ Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի մաքրումը թուրք-թաթարական

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 167:

ուժերից⁷: Բայց բրիտանական կառավարությունը ոչ միայն մտադիր չէր նման «բեռ» վերցնել, այլև պատրաստվում էր դուրս բերել իր գործերն Անդրկովկասից: Նշենք, որ Նախիջևանի կողմից հարվածի տակ էր հատկապես Ջանգեզուրին սահմանակից Գողթան գավառը, որի պաշտպանության կազմակերպումը ՀՅԴ բյուրոյի առաջարկով ստանձնեց Գարեգին Նժդեհը: Օգոստոսի 10-ին նա արձակեց առաջին հրամանը՝ Ղափան-Գենվագ-Գողթանի միացյալ ուժերի հրամանատարությունը ստանձնելու մասին⁸:

Քանի որ 1919 թ. օգոստոսի 12–22-ը տեղի ունեցած Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարը ժամանակավորապես ճանաչել էր Ադրբեջանի իշխանությունը, Ա. Շահմազյանը, գիտակցելով և հաշվի առնելով, որ այդ որոշումն է՛լ ավելի կծանրացնի Ջանգեզուրի վիճակը, օգոստոսի 17-ին զեկուցագիր է ուղարկում ՀՀ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանին՝ խնդրելով ուղարկել ռազմամթերք, հակառակ դեպքում, Ջանգեզուրում իր մնալը համարում էր անիմաստ⁹:

Օգոստոսի երկրորդ կեսին Ջանգեզուրի սահմանները համեմատաբար խաղաղ էին: Ադրբեջանի իշխող շրջանակներում գնալով ամրապնդվում էր այն կարծիքը, որ Ղարաբաղից հետո Ջանգեզուրին կարելի էր տիրել առանց ուժի, առավել ևս, որ Նախիջևանում տեղի ունեցած հայերի ջարդերից հետո «մերկացել» էր Ջանգեզուրի թիկունքը: Սեպտեմբերի կեսերին սկսեցին շրջել լուրեր Ադրբեջանի կողմից նախապատրաստվող նոր հարձակման մասին: Այդ օրերին իրադրությունը Ջանգեզուրում գտնվում էր ՀՀ-ում գործող Զ. Հարբորդի պատվիրակության

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 160, էջ 169:

⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն, էջ 206:

ուշադրության կենտրոնում: Այդ պատմիրակությունը Փարիզի հաշտության միջազգային վեհաժողովի «Չորսի խորհրդի»¹⁰ 1919 թ. մարտի 20-ի որոշմամբ նույն թվականի օգոստոսին գործուվել էր տարածաշրջան՝ համակողմանիորեն ուսումնասիրելու Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի, անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունների մարդկային և բնական ռեսուրսները, միջպետական ու ազգամիջյան հարաբերությունները, տնտեսական հնարավորությունները, ռազմական կարողությունները և նախապատրաստելու զեկուցագիր Կոստանդնուպոլիս-Թուրքիա-Արևմտյան Հայաստան-Անդրկովկաս ընդարձակ տարածքի նկատմամբ ամերիկյան միասնական մանդատ սահմանելու նպատակահարմարության վերաբերյալ: Հայաստանի կառավարությունը չէր առարկում ՀՀ նկատմամբ մանդատն ԱՄՆ-ին հանձնելուն, ուստի Ջ. Հարբորդի պատմիրակությանը տրամադրում էր անհրաժեշտ տեղեկություններ: Այսպես, 1919 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՀՀ կառավարության կողմից պատմիրակությանն է փոխանցվում 19 պաշտոնական փաստաթղթերի ցուցակ, որում, ի թիվս ընդհանուր բնույթի և Նախիջևանի ու Կարսի հարցերի, առանձին բաժնով ներկայացված էր Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի հարցը¹¹: Ցուցակի այդ բաժնում ընդգրկված է 8 փաստաթուղթ, որոնցից երեքը վերաբերում են Ջանգեզուրին: Դրանք են՝ «Վերջին վիճակագրական տեղեկություններ Ղարա-

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 76, թ. 239–240:

¹⁰ «Չորսի խորհուրդը» կամ «Մեծ քառյակը» Փարիզի վեհաժողովի օրակարգում ընդգրկված որոշիչ, սկզբունքային նշանակություն ունեցող հարցերի քննարկման նպատակով ձևավորված խորհուրդ էր, որում ընդգրկված էին՝ հակագերմանական դաշինքի առաջատար պետությունների առաջնորդները՝ Վուդրո Վիլսոնը (ԱՄՆ), Դեյվիդ Լոյդ Ջորջը (Մեծ Բրիտանիա), Վիտորիո Օռլանդոն (Իտալիա) և Ժորժ Կլեմանսոն (Ֆրանսիա):

¹¹ Տե՛ս Armenia в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., док. № 223, էջ 246–247:

բաղի և Զանգեզուրի հայ բնակչության վերաբերյալ, ըստ առանձին քաղաքների և գյուղերի», «1919 թ. ապրիլի 3-ի բրիտանական հրամանատարության պաշտոնական հրամանը՝ ուղղված Ղարաբաղի, Զանգեզուրի, Զիվանշիրի և Զեբրայիլի շրջանների բնակիչներին», «Գեներալ Զ. Կորիի¹² հունիսի 1-ի № 13/12 նամակը՝ Զանգեզուրում իր իշխանությունը տարածելու փորձերից ձեռնպահ մնալու վերաբերյալ Ադրբեջանին արված առաջարկության հղմամբ» վերնագրերով փաստաթղթերը: Վերջիններս ուսումնասիրվել են Զ. Հարբորդի պատվիրակության կողմից ու հաշվի առնվել 1919 թ. հոկտեմբերի 16-ին Պետդեպարտամենտ ներկայացված նրա զեկուցագիրը ձևակերպելիս, իսկ վերջինս էլ, ինչպես գիտենք, առանցքային նշանակություն ունեցավ 1920 թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ Սենատի կողմից միայն Հայաստանի նկատմամբ ամերիկյան մանդատն ընդունելու մասին Վ. Վիլսոնի մայիսի 25-ի ուղերձը մերժելու գործում:

Ամերիկյան պետդեպարտամենտի հաջորդ ուշագրավ փաստաթուղթը 1919 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում Դաշնակից պետությունների Գերագույն կոմիսար, Ամերիկյան բանակի գնդապետ Վիլյամ Հասկելի՝ Թիֆլիսից Փարիզի վեհաժողովի նախագահ, Ֆրանսիայի վարչապետ և Պատերազմի նախարար Ժ. Կլեմանսոյին ուղարկված հեռագիրն է: Նրանում նախ թվարկված են նոյեմբերի 23-ին Թիֆլիսում ստորագրված հայ-ադրբեջանական համաձայնագրի 5 կետերը, որոնցով նոյեմբերի 5-ին Շուշիի, Կարյազինոյի և Նախիջևանի կողմերից Զանգեզուրի դեմ հարձակումը ձախողված Ադրբեջանը պարտավորվում էր

¹² Գեներալ Ջորջ Կորին 1919 թ. մայիսի 10-ից մինչև սեպտեմբերի 6-ը՝ ընդհուպ Անդրկովկասից բրիտանական զորքերի դուրսբերումը, 27-րդ դիվիզիայի և երկրամասում բրիտանական զորքերի կրամանատարի պաշտոնում փոխարինել է Գեներալ Վ. Թոմսոնին:

դադարեցնել ռազմական գործողությունները երկրամասի դեմ և բացել նրա ճանապարհները՝ առանց ռազմական գործողությունները չվերսկսելու իրական երաշխիքներ տալու¹³։ Այնուհետև վստահություն էր հայտնվում, որ այդ համաձայնագրի իրագործման, հետևաբար, Անդրկովկասում խաղաղության պահպանման երաշխիքը երկրամասի՝ մասնավորապես Ադրբեջանի դեմ Ա. Դենիկինի բանակի հնարավոր ռազմական գործողությունների կանխումն էր, քանի որ դրանց վտանգի դեպքում Ադրբեջանը «հարկադրված էր» ստանալ թուրքական աջակցությունը։ Վ. Հասկելն առաջարկում էր, որպեսզի Փարիզի վեհաժողովը թեկուզ ժամանակավորապես՝ մինչև Անդրկովկասի հարցի վերջնական լուծումը, սահմանափակեր Ա. Դենիկինի ակտիվության շրջանակները երկրամասում՝ հիմք ընդունելով դրա վերաբերյալ բրիտանական առաջարկները¹⁴։ Այս փաստաթուղթը լրացնելու է գալիս ԱՄՆ Գերագույն կոմիսար Մարկ Բրիստոլի 1919 թ. դեկտեմբերի 4-ի հեռագիրը պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին, որում նույն տարվա կեսերին 600 հայերի կոտորածը Շուշիում և 5.000-ինը՝ Նախիջևանում ներկայացված են որպես վերջիններիս կողմից կովկասյան թաթարներին գրգռելու հետևանք, մասնավորապես՝ Գորիսի մոտ թաթար հովիվների վրա հայերի հարձակման արդյունքում վերջիններիս հասցված վնասների հատուցման նպատակով և Նախիջևանից թաթարնե-

¹³ Տե՛ս նույն տեղում. փաստ. № 272, էջ 352–353։ Համաձայնագիրը ստորագրել են՝ Հայաստանի ու Ադրբեջանի վարչապետերը՝ Ալ. Նատիսյանն ու Ն. Ռուսթյեյկովը, և Դաշնակիցների Գլխավոր կոմիսարին փոխարինող ԱՄՆ բանակի Գլխավոր շտաբի գնդապետ Ջ. Ռեան՝ Կրաստանի արտգործերի նախապար ու ժամանակավոր նախագահ Նվգ. Դեզլեյորին (Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. Երևան, 2000. փաստ. № 130, էջ 140–141)։

¹⁴ Տե՛ս Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., док. № 272, էջ 353։

րին վնդեցիւն ի պատասխան ձեռնարկված գործողութիւններ¹⁵։ Մ. Բրիստոլի կարծիքով, երկրամասում իրադրության անկայունացմանը նպաստեց բրիտանական զորքերի դուրսբերումը Անդրկովկասից, ինչին զուգահեռ ոչ միայն նոր թափ առան կովկասյան թաթարների հակահայկական նկրտումները, այլև փոխվեց բրիտանացիների վերաբերմունքը «բրիտանական քաղաքականությանը ենթակա» Զանգեզուրի հայերի նկատմամբ. տեղի ազգային խորհրդին թույլատրվեց կառավարել երկրամասը, իսկ Զանգեզուրի պատկանելության հարցը մնաց չլուծված։ Ամերիկյան դիվանագետը չէր սխալվում. Անդրկովկասից բրիտանական զորքերի դուրսբերումից ոգևորված՝ Երևանում Աւրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին ջանք չէր խնայում Հայաստանը «ներսից պայթեցնելու» համար։ Սյսպես, 1919 թ. օգոստոսի 3-ին նա իր կառավարությանը կոչ արեց «օգտագործել պահն» ու «վերջ տալ Զանգեզուրին»¹⁵։ Մ. Բրիստոլը սխալ էր միայն Զանգեզուրի իրավական կարգավիճակի հարցում. նրա կողմից Զանգեզուրը «բրիտանական քաղաքականությանը ենթակա» համարելը կրկնությունն էր 1919 թ. հուլիսի 23-ի վերոնշյալ հեռագրում տրված ձևակերպման, որը չէր համապատասխանում իրականությանը։ Թե՛ Վաշինգտոնի և թե՛ Երևանի արխիվային ֆոնդերում պահպանվող դիվանագիտական վավերագրերը, մասնավորապես՝ 1919 թ. մարտի 28-ին 27-րդ դիվիզիայի հրամանատար Վ. Թոմսոնի՝ Երևան կատարած այցը և դրան հաջորդած իրադարձությունները ներկայացնող փաստաթղթերը վկայում են, որ բրիտանացիներին չի հա-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 273, էջ 353–354։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 273, էջ 354։ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1, թ. 210։

ջողվել Զանգեզուրը ենթարկել Բաքվի իշխանությանը¹⁷։ Նույն հեռագրում ԱՄՆ Գերագույն կոմիսարը նաև նշում էր, որ իր տպավորությամբ հայկական տարածքների վրա կովկասյան թաթարների հարձակումների նպատակը Ա. Դենիկինի դեմ Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ համատեղ գործողությունների վերաբերյալ համաձայնագրի ստորագրման հարցում Հայաստանի համաձայնության կորզումն էր, մանավանդ, որ դա բխում էր Դաշնակիցների շահերից։ Այդ առիթով նա մատնանշում էր Վ. Հասկելի կողմից Փարիզի վեհաժողովին արված առաջարկը Կովկասում Ա. Դենիկինի ակտիվության շրջանակները սահմանափակելու վերաբերյալ՝ հավելելով, որ ինքը վերջինիս հետ միասին անելու է հնարավոր ամեն ինչ՝ դենիկինյան զորքերի դեմ անդրկովկասյան հանրապետությունների համատեղ պայքարը կազմակերպելու համար¹⁸։

ԱՄՆ պետդեպարտամենտի փաստաթղթերում ակնհայտ է Զանգեզուրի հայերին կովկասյան թաթարների նկատմամբ բռնությունների մեջ մեղադրելու, նրանց իբրև մարդասպաններ, ավազակներ ներկայացնելու միտում՝ առանց խորամուխ լինելու իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապերի մեջ կամ էլ դիտավորյալ խեղաթյուրելով փաստերը, ինչի դրսևորումներից է 1920 թ. հունվարի 22-ին Վ. Հասկելի հեռագիրը Ռ. Լանսինեին¹⁹։ Հեռագրի հիմքում ամերիկյան մի սպայի կողմից Գեղվաձորի և Օխչի ձորի թաթարների շրջանում անցկացված հարցման արդյունքներն են։ Դրանցում միակողմանիորեն՝ կով-

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 244, թ. 4։ Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., док. № 273, էջ 357։

¹⁸ Տե՛ս Армения в документах Государственного департамента США 1917–1920 гг., док. № 273, էջ 354։

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. № 293, էջ 383–384։

կայսյան թաթարների տեսանկյունից, նկարագրված են 1919 թ. նոյեմբերի 18-ին ՀՀ կառավարության որոշմամբ Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) հրամանատարությամբ ստեղծված ռազմարշավային ջոկատի և գեներալ-մայոր Ղազարյանի հրամանատարության տակ դրված Զանգեզուրի զինված ուժերի կողմից ղեկ-տեմբերի սկզբներին ձեռնարկված քայլերը նշված բնակավայրերի թաթարներին հնազանդեցնելու ուղղությամբ: Փաստաթղթի բովանդակությունը վկայում է՝ կովկասյան թաթարները համոզել էին ամերիկյան սպային, որ իրենք հարձակվել էին ու թալանել Օրդուբադին մերձակա հայկական Գեղվաձոր և Օխչի ձոր բնակավայրերը, որոնք նախկինում «զավթված» էին եղել հայերի կողմից: Այնուհետև, առանց դիմադրության ձյունապատ լեռները փախած հայերը, Գորիսում հրետանային համալրում ստանալով, հարձակվել էին թաթարների վրա, շրջապատել ու դուրս մղել նրանց: Ողջ մնացածները փախել էին Օրդուբադ ու Նախիջևան, որտեղ նրանց հարցուփորձ էր արել ամերիկյան սպան: Թաթարները հաստատել էին, որ «Հայաստանի նպատակը բոլոր թաթարների դուրսմղումն է Զանգեզուրից, Օրդուբադի ու Զուլֆայի գրավումը և այդ կերպ Նախիջևանի հարկադրական մաքրումը»²⁰: Վ. Հասկելն իր հեռագրում Պետդեպարտամենտի ուշադրությունը հրավիրում էր այն փաստի վրա, որ ՀՀ կառավարության կողմից կովկասյան թաթարների զինաթափումից հետո ընդլայնվել էր վերջիններիս նկատմամբ հայերի զինված բռնությունների աշխարհագրությունն ու հաճախականությունը: Ուստի նա պնդում էր, որ ՀՀ կառավարությունը ձեռք առներ անհետաձգելի միջոցներ՝ կանխելու նմանատիպ գործողությունների կրկնությունը: Դաշնակից պետությունների Գերա-

²⁰ Նույն տեղում, փաստ. № 293, էջ 384:

գույն կոմիսարի կարծիքով, «ՀՀ գործող կառավարությունը հետևողականորեն ապացուցում էր իր անհուսալիությունն ու անկարողությունը՝ անթաքույց դրսևորելով իր տարածքն ու քաղաքացւոյան նյութն ընդլայնելու ձգտում»²¹։ Ինչպես ասում են՝ մեկնաբանություններն ավելորդ են։

Այսպիսով, ներկայացված ամերիկյան արխիվային վավերագրերը փոխլրացնում են միմյանց։ Դրանք ամբողջացնում են 1919-1920 թթ. Զանգեզուրում առկա իրադրության պատկերը՝ մերկացնելով Դաշնակից պետությունների շահամոլ քաղաքականությունը ՀՀ նկատմամբ, Ադրբեջանի ու Թուրքիայի զավթողական նկրտումները հայկական տարածքների, մասնավորապես՝ Զանգեզուրի նկատմամբ։ Ժամանակաշրջանի պատմական իրողություններն առավել քան հասկանալի են 2020 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին Արցախի Հանրապետության դեմ տեղի ունեցած թուրք-ադրբեջանական ագրեսիայից հետո Զանգեզուրի վերաբերյալ Անկարայից ու Բաքվից անթաքույց հնչող հավակնությունների համատեքստում։

**Лилит Г. Оганисян, Институт истории НАН РА, к.и.н.,
доцент, Зангезур в документах госдепартамента США (1919–1920 гг.).**

Документы Государственного департамента США являются достойным внимания источником для всестороннего изучения истории борьбы Зангезура за выживание. Среди них особенно важны: срочная телеграмма вице-консула США в Тифлисе Х. Дулитла, начальника военной миссии Б. Мура, военного наблюдателя в Турции Г. Шекерджяна, начальника АКПБВ Э. Ярроу,

²¹ Նույն տեղում, էջ 384։

начальника ААП на Кавказе майора Дж. Грина – начальнику американской миссии в Париже Ф. Полку, директору управления военной разведки майору Р. Тайлеру, госсекретарю Р. Лансингу, директору АПА Г. Гуверу, Г. Моргентав (23 июля 1919 г.), телеграмма Дж. Грина – Г. Гуверу, для Р. Лансинга (24 июля 1919 г.), список 19 документов, переданных правительством Республики Армения начальнику военной миссии в Армению Дж. Харборду (1 октября 1919 г.), телеграмма Верховного комиссара Союзников в Армении полковника армии США В. Гаскеля – председателю Парижской мирной конференции, премьер министру и военному министру Франции Ж. Клемансо (1 декабря 1919 г.), телеграмма Верховного комиссара США М. Бристоля – Р. Лансингу (4 декабря 1919 г.), телеграмма В. Гаскеля – Р. Лансингу (22 января 1920 г.). Документы раскрывают внутреннее положение Зангезура, турецко-азербайджанские устремления в отношении региона, их опасность и продажную политику союзных держав по отношению к Армении в 1919–1920 годах. Исторические реалии того периода более чем понятны в контексте заявлений о Зангезуре, откровенно звучащих из Анкары и Баку после турецко-азербайджанской агрессии против Республики Арцах в сентябре – ноябре 2020 г.

Lilit G. Hovhannisyan, *Institute of History of the NAS RA, Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Zangezur in U.S. State department documents (1919–1920).*

The documents of the U.S. State Department are a remarkable source for a comprehensive study of the history of Zangezur's struggle for survival. Among them are especially important the

urgent telegram from the U.S. vice-consul at Tiflis H. Doolittle, chief of the military mission B. Moore, military observer in Turkey H. Shekerjian, chief of the ACRNE E. Yarrow, chief of the ARA Mission in the Caucasus Major J. Green – to the chief of American Mission in Paris F. Polk, Director of Military Intelligence Bureau Major R. Tyler, Secretary of State R. Lansing, director of the ARA H. Hoover, H. Morgenthau (July 23, 1919), the telegram from the Major J. Green – to the H. Hoover, for the R. Lansing (July 24, 1919), the list of 19 documents, submitted by the Government of the Republic of Armenia – to the chief of the military mission to Armenia J. Harbord (October 1, 1919), the telegram from the Allied High Commissioner in Armenia, Colonel of the U.S. Army W. Haskell – to chairman of Paris Peace Conference, Prime Minister of France and its Minister for War G. Clemenceau (December 1, 1919), the telegram from the U.S. High Commissioner M. Bristol – to the R. Lansing (December 4, 1919), the telegram from W. Haskell – to the R. Lansing (January 22, 1920). These documents reveal the internal situation of Zangezur, the Turkish-Azerbaijani aspirations towards the region, their danger and the venal policy of the Allied powers towards Armenia in 1919–1920. The historical realities of that period are more than understandable in the context of the claims about Zangezur, undisguisedly sounded from Ankara and Baku after the Turkish-Azerbaijani aggression against the Artsakh Republic in September–November 2020.

ԷԴԳԱՐ Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՊՄՀ, պ. գ. թ., դոցենտ

**ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՇՈՒՐՋ**

Բանալի բառեր՝ Գարեգին Նժդեհ, Աշոտ Մելիք-Մուսյան, Սյունիք, Զանգեզուր, կարմիր 11-րդ բանակ, բոլշևիկներ, ազատագրական պայքար:

1920 թ. ապրիլին Ադրբեջանը խորհրդայնացնելուց հետո բոլշևիկներն իրենց խնդիրը համարեցին ձեռնամուխ լինել նաև Հայաստանի խորհրդայնացմանը: Խորհրդային դարձած Ադրբեջանի սպառնալիքը Հայաստանի Հանրապետության և հատկապես Արցախի ու Սյունիքի նկատմամբ ավելի ահագնացավ, քանի որ այն արդեն վայելում էր Խորհրդային Ռուսաստանի անմիջական աջակցությունը: 11-րդ կարմիր բանակը նախատեսել էր Հայաստանի խորհրդայնացումը սկսել Արցախից ու Սյունիքից: Ադրբեջանը նպատակ էր հետապնդում խորհրդայնացնելու անվան տակ իրեն կցել Արցախն ու Սյունիքը, որով փաստորեն կիրականանար թուրքերի պանթուրքիստական ծրագրերի հերթական փուլը:

Այդ ծրագրերի իրականացման դեմ էր ուղղված զանգեզուրցիների հերոսական մաքառումը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ 1919–1921 թթ, որով ի չիք դարձավ ադրբեջանաթուրքական վաղնջական երազանքը: Գարեգին Նժդեհի զանգեզուր-

յան գործունեության վերաբերյալ գոյություն ունի առատ փաստական նյութ: Այդ թեմային անդրադարձել են տարբեր պատմաբաններ: Պատմաբան Արամ Սիմոնյանը 1920–1921 թթ. Ջանգեզուրի գոյամարտը ամփոփել է առանձին մեծածավալ մենագրության մեջ¹:

1920 թ. հուլիսին Լեոնային Ղարաբաղից ներթափանցած 11-րդ Կարմիր բանակին հաջողվել էր գրավել Ջանգեզուրի մեծ մասը: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Նժդեհից պահանջում էր թողնել Ջանգեզուրը²: Սակայն վերջինս ոչ միայն հրաժարվեց հեռանալ Ջանգեզուրից, այլև ձեռնամուխ եղավ Ջանգեզուրի ազատագրման գործին: Նույն թվականի օգոստոսի 25-ին Ղափանի Կավարտ գյուղում Գարեգին Նժդեհը օծվեց որպես Կապարգողթի հրամանատար-գլխատուր³: Բոլշևիկները փորձեցին համոզել Նժդեհին կամավոր հանձնել Ջանգեզուրի մնացած մասը, սակայն ապարդյուն: Դրանից հետո կարմիրբանակայինները 1920 թ. օգոստոսի վերջին անցան հարձակման և արդեն սեպտեմբերի առաջին տասնօրյակում գրավեցին Ջանգեզուրի մեծ մասը՝ բացառությամբ Մեղրիի շրջանի և մի քանի այլ գյուղերի: Սակայն սեպտեմբերի կեսերից Նժդեհի հրամանատարությամբ սկսվում է զանգեզուրցիների մաքառումը և գերմարդկային ճիգերի արդյունքում արդեն հոկտեմբերի 10-ին վերագրավվում է Ղափանը, իսկ մեկ տասնօրյակ անց արդեն ազատագրված էր ողջ Սյունիքը:

¹ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի հերոսամարտը 1920–1921 թթ., Երևան, 2000:

² Նույն տեղում, էջ 183–184:

³ Տե՛ս Համբարձումեան Ռ., Գարեգին Նժդեհ, Երևան, 2008, էջ 196:

Այս իրադարձություններն են նկարագրված հրատարակության ներկայացվող փաստաթղթում: Այն պահպանվում է Հայաստանի ազգային արխիվի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմին կից կուսակցության պատմության ինստիտուտի ֆոնդում⁴: Փաստաթղթում նկարագրվող իրադարձությունները ժամանակագրական առումով ընդգրկում են 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև նույն թվականի նոյեմբերի 7-ն ընկած շրջանը: Փաստաթղթի ստեղծման տարեթիվն ու ամսաթիվը հստակ չէ: Սակայն, ելնելով շարադրանքի բնույթից, կարելի է ենթադրել, որ փաստաթղթի հեղինակը իրադարձությունները նկարագրել է դեպքերից տարիներ անց:

Նշենք, որ փաստաթուղթը ձեռագիր և անստորագիր է: Ակնհայտ է, որ փաստաթղթի հեղինակն անմիջական մասնակցություն է ունեցել նկարագրվող իրադարձություններին, եղել է Նժդեհի մտերիմ զինակիցներից մեկը և ներկայացնում է ականատեսի աչքերով իրադարձությունները: Նկարագրվող իրադարձությունների ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև ձեռագրերի համեմատությունը թույլ է տալիս պնդել, որ փաստաթղթի հեղինակն է Աշոտ Մելիք-Մուսյանը՝ Գարեգին Նժդեհի հավատարիմ զինակիցներից մեկը: Նման հետևության համար հիմք է հանդիսացել նաև այն փաստը, որ սեպտեմբերի 6-ին Կալերում տեղի ունեցած ժողովից հետո Նժդեհը, Գենվազի հրամանատարը և Աշոտ Մելիք-Մուսյանը միասին մեկնում են Շիվանիձոր, այնուհետև Մեղրի⁵: Այդ դեպքերը սույն փաստաթղթում հեղինակը նկարագրում է որպես անմիջական մասնակից:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 162, թթ. 1-6, շրջերես:

⁵ Տե՛ս Նժդեհ Գ., Հայ-բոլշևիկեան կոիւները, «Հայրենիք», հոկտեմբեր, թիվ 12, 1923, էջ 101:

Փաստաթղթում ոչ միայն նկարագրվում է Նժդեհի կողմնակիցների հաջողությունները և Զանգեզուրի ազատագրման ընթացքը, այլև ցույց է տրվում, որ շատ վայրերում տեղացիները, եթե նախկինում բարյացակամ էին տրամադրված բոլշևիկների հանդեպ, ապա վերջիններիս կողմից Զանգեզուրի մեծ մասի գրավելուց հետո կարճ ժամանակ անց հիասթափվում են: «.. Ժողովրդի միակ ցանկությունը դա է (ազատագրել Ղափանը և ողջ Զանգեզուրը – Է.Հ.), որովհետև մի ամսւայ ընթացքում շատ թոյն ընդունեցին բոլշևիկներից, այլևս հանդուրժել չենք կարող նրանց արարքներին...»⁶, - ասված է փաստաթղթում: Դրա պատճառը կարմիրբանակայինների հալածանքներն էին տեղացիների նկատմամբ և երբեմն անմարդկային ու դաժան գործելաոճը, որի մասին խոսում է փաստաթղթի հեղինակը: «Թշնամին, մտնելով յիշեալ գիւղերը (Արծվանիկ, Ըրկենանց, Չափնի – Է.Հ.), որտեղ մնացել են քիչ կին և երեխայ, հաւաքում ուղարկում են Գորիս մի քանիսին, իսկ մնացեալին անխնայ կոտորում են, մեր զինւորները այդ դէպքից գոգուած լինելով գերի չեն վերցնում-ընկածներին կոտորում են»⁷, - նշված է փաստաթղթում:

Փաստաթղթի հեղինակը հիացմունքով է խոսում Գարեգին Նժդեհի՝ հրամանատարին և առաջնորդին բնորոշ հատկությունների մասին՝ նրան անվանելով «երկրորդ Դավիթ Բեկ», «Աժդահա փաշա», որի ներկայությամբ և առաջնորդությամբ էլ պայմանավորված էր Զանգեզուրում տարված հաղթանակները:

Խոսվում է նաև Նժդեհի զինակիցների և վաշտապետերի մասին, որոնք անմիջական դերակատարություն են ունեցել Ղա-

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 162, թ. 1, շրջերես:

⁷ Նույն տեղում:

փանի և Ջանգեզուրի մնացած հատվածների ազատագրման գործում⁸:

Փաստաթուղթը բաղկացած է երկու մասից՝ գրված նույն հեղինակի կողմից: Այն հրատարակվում է լեզվական և ոճային առանձնահատկությունների պահպանմամբ: Կատարվել են որոշակի կետադրական շտկումներ:

ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԶԷՅՎԱՅԻ՞ ԴԵՄ

Սեպտ[եմբերի] 1-ին բոլշևիկները յարձակեցին Ջեյվայի վերայ: 2 սուտկա¹⁰ կատաղի կռիւ մղելուց յետոյ նոքա մտան Ջեյվա գիւղը և ձեռք բերելով Ղզլտաշ անուանեալ տեղի ամենակա րևոր դիրքերը, որտեղ խփեց և հրամանատարի¹¹ ձին, նոքա ւէր ու տիրական դարձան այդ Ղզլտաշին, միննոյն օրը, այն է՝ 3-ին սեպտ. թշնամին միաժամանակ յարձակեց և՛ Գեղայ ձորից, և՛ Թափասարից: Թափասարից եկած խումբը Ջալին-կեօլ¹² կոչւած տեղը հանդիպում է հրամանատարին իր 5 ձիաւորների հետ, որտեղ կռիւ են բռնում և թշնամին տալիս է 11 սպանած և բաւականին վիրաւորներ: Այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով, որ չորս կողմից շրջապատւած ենք, միննոյն ժամանակ նկատելով Ղափանի ժողովրդի մէջ եղած սրիկաների¹³ վերաբերմունքը և չորս գիւղի, այն է՝ Երիցվանիկի, Սևաքարի, Չափնիի, Ըրկինանցի ժողովրդի վերաբերմունքը, նաև ժողովրդի գրաւոր դիմումը, որ կուելու միջոցներ չունին, ստիպւած եղանք սեպտ. 4-ին առա-

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Գյուղ Կապանի տարածաշրջանում, ներկայումս՝ Դավիթ Բեկ:

¹⁰ Երկու օր:

¹¹ Նկատի ունի Գարեգին Նժդեհին:

¹² Լիճ:

¹³ Նկատի ունի բոլշևիկներին:

ԼՍԽՄ-ի նախնադրյալ դեպի ԽՍՀՄ-ում¹⁴ լեռները: Առաջին գիշերը մնացինք Շիռոտում, որտեղից 5-ին անցանք Կալեր, 6-ին Կալերում ընդհանուր ժողով ունեցանք, իմանալու արդե՞օք Գինուազի ժողովուրդը գրկաբաց ընդունելու է թշնամուն, թե ոչ: Ժողովականները համոզեցին մեզ, որ մինչև վերջին շունչը պիտի դիմադրեն թշնամուն: Այդ հիման վրայ էլ սկսեցինք պատրաստություններ տեսնելու, որպեսզի յարձակման դեպքում կարողանանք մեզ պաշտպանել և միևնույն ժամանակ չմոռացանք Ղափանը, որտեղ անվերջ մարդիկ էինք ուղարկում ստուգելու դրությւնը և պարզելու թշնամու ուժերը և այլն: Ամսի 12-ին լուր հասաւ, թէ յարձակւել են Շիվանիձորի վրայ: Մենք գնում էինք Մեղրի, որտեղ հասնելով ստացանք գրութիւն, որ Շիվանիձորում կռիւը սաստկանում է, իսկոյն վերադարձանք Շիվանիձոր, ամրացրինք դիրքերը, անցանք Շիշկերտ և Մազրա գիւղերը ու այնտեղի ուժերը հանեցինք թշնամու թիկունքը (Շահբազ-Իւրդի կողմով): Վերադարձանք Շիրվանի ձոր, որտեղ ստացանք գրութիւն, թէ թշնամին Ալանգեազի¹⁵ կողմից էլ է յարձակւել: Առանց ուշանալու հրամանատարի հետ ճանապարհուեցինք դեպի Կարճեան: 15-ին ամրացրուեց Կարճեանի դիրքերը և անցանք դեպի Կաքաւաբերդի դիրքերը, որտեղ հրամանատարը կարգադրեց մեր վաշտապետներից Նաասարդին, Աղալոին և Անդրէասին և պատպրապորչիկ Արտեմին աբխազ¹⁶ կատարելու՝ տալով նրանց 25 զինւոր Լիճք-Դաշտունից: Այդ ամսի 17-ին էր ժամը 16-ին: Միւս օրը ժամը 11-ին թշնամուն ջարդեցին, փախուստի

¹⁴ ԽՍՀՄ-ի լեռնային Սյունիքում, Ղափանից 10 կմ հարավ-արևմուտք, ունի 3021 մ բարձրություն:

¹⁵ Ալանգազ կամ Ալանգյալ, լեռներ Զանգեզուրի լեռնահամակարգի հարավային կողմում, ձգվում է Արաքս գետին գրգռահետ:

¹⁶ Զինվորական շրջայց:

մատնեցին՝ վերցնելով մի քանի գերիներ, ռազմամթերք, 2 պուլեմիտ¹⁷ և այլն:

18-ի գիշերը վերադարձանք Մեղրի, որտեղ 19-ին խորհրդակցություն ունեցանք: Ի միջի այլոց հարց ծագեց Ղափանի ապստամբության մասին, որ ինչ գնով էլ ուզում է լինի, պիտի վերագրաւենք և այդ միայն կփրկէ մեր հայրենիքը¹⁸:

Նամանաւանդ մեր ստացած տեղեկություններից պարզ էր, որ ժողովուրդը շատ դժգոհ է եկտրներից-բուլնիկներից: Այդ դիտաւորութիւնը իրագործելու համար ճանապարհեցինք Կալեր գիւղը, որտեղից մարդիկ ուղարկեցինք դէպի Ղափան, որպէսզի ժողովրդի տրամադրութիւնը, միտքը իմանան և զինւորներ սլաւտրաստին:

Կալերում տեղեկութիւն ստացանք Ղափանից, որ թշնամին մեծ ուժերով շարժւել է դէպի Բաղաբերդի շրջանի Փիրմագրայ¹⁹ գիւղը: Հանեցինք բոլոր զինւորներին դիրքերը և ուլտիմատումի²⁰ ձևով յայտնեցինք Քիւրդիքէնդ²¹ գիւղը հասած բուլնիկներին, որ 24 ժամի ընթացքում հեռանան: Միւս օրը՝ ամսի 22-ին, նորանք հեռացան: Վերադարձանք Լիճք գիւղը, որտեղ տեղեկութիւն ստացւեց, թէ թշնամին նորից յարձակւել է Շիվանիծորի վերայ, միաժամանակ տեղեկութիւն ստացւեց, որ Ալանգեազի ճակատից ևս թշնամին յարձակում է գործել: Երկու ճակատում էլ կռիւր տևեց մինչև ամսի 29-ը: Երկու ճակատումն էլ թշնամին

¹⁷ Գնդացիր:

¹⁸ Մեղրիի ժողովի ժամանակ Ղափանում ապստամբության կազմակերպման պատասխանատվությունը դրվեց Գերասիմ Աթաջանյանի և Սամսոն Մեկիք-Փարսադանյանի վրա:

¹⁹ Գյուղ Սյունիքում, այժմ կոչվում է Կաթնառատ:

²⁰ Վերջնագիր:

²¹ Գյուղ Սյունիքում, այժմ՝ Լեռնաձոր:

յետ շարունակ: Ամսի 30-ին եկանք Կալեր, որոշեց մեր տղաներից մի քանիսին ուղարկել Ղափան՝ ժողովրդի տրամադրութիւնը իմանալու:

Հոկտեմբերի 1-ին ստացեց մի գրութիւն Ճակատէն գիւղից, ուղղած հրամանատարին, որով գիւղի ամբողջ զինուորութիւնը վաշտապետ Արմենակ Դաթեանի հետ միասին խնդրում են անցնել Ղափանը, գրաւել ու տէր դառնալ: Միաժամանակ շեշտում են, որ ժողովրդի միակ ցանկութիւնը դա է, որովհետև մի ամսւայ ընթացքում շատ թոյն ընդունեցին բուշնիկներից, այլևս հանդուրժել չենք կարող նրանց արարքներին, այն է հասարակութեան մէջ եղած ձեռնհաս մարդկանց երկրից հեռացնելուն, պարէնի հաւաքելուն և այլն:

Որոշեցինք նամակին պատասխանել, պահանջելով տալ աւելի մանրամասն, պարզ տեղեկութիւններ ու պատրաստեցինք երկու օրից յետոյ անցնել Ղափանը:

Ամսի 4-ին թշնամին հանգստութիւն չուեց մեզ, նորից յարձակեցին Շիվանիձորի վրայ ու մենք գնացինք այդ ֆրոնտը²² թշնամու գործողութիւնները չեզօքացնելու: Ամսի 6-ին մեր տղաներից վաշտապետ Գերասիմին, Կարապետին, Աստուածատուրին, Սաշին, Գրիգորին, Անդրէասին և պարույիկ Բ. Մէլիք-Ղարափեօգեանին կարգադրեց, որ անցնեն Ղափան, իւրաքանչիւրը իւր շրջանի ապստամբական ուժերը պատրաստելու նպատակով:

Հոկտեմբեր 8-ին ժամադիր եղանք Ղարա-Եօխու²³ անտառները, որտեղ պիտի որոշէր մեր անելիքը, նրանց զեկուցումը լսելուց յետոյ:

²² Ռազմաճակատ:

²³ Լեռնագագաթ Ջանգեզուրի լեռնաշղթայում:

Մենք նշանակած՝ օրը 8-ին, հասանք այնտեղ, բայց տղոր-
ցից և ոչ մէկը չկար նշանակած վայրում, 4 ժամ սպասելուց յետոյ
վերադարձանք Ղազըղ-Բաթմազ²⁴ վայրը: Լուսաբացին եկաւ
մեզ մօտ վաշտապետ Գերասիմը²⁵, ասաց, որ իրեն շփոթեցրել է
մեր սուրհանդակը, սխալ տեղեկութիւն տալով ու աւելացրեց, որ
Ճակատէն, Կիւրկիւմ, Հանքերը ինչպէս մի սիրտ, մի հոգի պատ-
րաստ են զոհելու և խնդրում են հրամանատարին չուշացնել վե-
րագրաման գործը, որքան հնարաւոր է շուտ սկսել:

Մեր հարցին, թէ ո՞րտեղ մնացին միւս ընկերներդ, պատաս-
խանեց, թէ չգիտէ, միայն աւելացրեց, որ իրեն հասած հաստատ
տեղեկութեան համաձայն բօլշևիկները մեծ ուժով դարձեալ
շարժել են դէպի Բաղաբերդի շրջանը: Գերասիմին յետ ուղար-
կեցինք, որպէսզի միւս ընկերներին էլ վերցնելով գայ մեզ մօտ,
որ խորհրդակցելով մեր անելիքը որոշի: Ժամադիր եղանք ժա-
մը 4-ին կէսօրից յետոյ: Նորա գնալուց յետոյ Բաղաբերդի շրջա-
նի Փիրմագրայ գիւղից գրութիւն ստացեց, որ թշնամին ամսի
8-ին յարձակել է իրենց վերայ, բայց յետ են շարտել, միաժա-
մանակ օգնութիւն էին խնդրում՝ աւելացնելով, որ էլի սպասում է
թշնամու կողմից նոր յարձակում, իսկ հարևան Հանդ և Փուխ-
րութ²⁶ գիւղերը տատանւում են իրենց օգնելու: Իսկոյն Գողթանի
գորամասի պետ Ղազարը իր տղաներով և թնդանօթով ուղար-
կեցինք այնտեղ օգնութեան: Մեզ մօտ մնաց 7 հոգի: Սպասում
ենք որոշած ժամին Գերասիմին, բայց չկան: Գալիս են մեզ մօտ
Ճակատէնից 2 հոգի՝ Աղաբէկը ու Արամը, յետոյ գալիս են դար-
ձեալ 2 հոգի, որոնք յայտնում են, թէ իրենց ասել են, որ լոյս 9-ի

²⁴ Բարձունքը գտնվում է Կապանի Ներքին Մագրա և Մեղրիի Կալեր գյու-
ղերի միջև:

²⁵ Աթաջանյան:

գիշերը հրամանատարը գալու է, որ յարձակումն սկսէ, այդ առթիւ իրենք էլ ամբողջ օրը իրենց սահմանով անցուդարձ անողներին, թէ՛ մեծամասնական պաշտօնեաներին և թէ՛ միլիցիօսներին²⁷ և թէ՛ ռեվկոմներին²⁸, բոլորին բռնել բանտարկել են, նոյնպէս բանտարկել են իրենց սահմանով անցնող խաղաղ բնակիչներին (որպէսզի այսու այն կողմը լուր չտանին) համոզած լինելով, որ լուսաբացին ամէն կողմից յարձակումն կ'սկսւի, այժմ լուսաբացին ոչ մի գործողութիւն չկան: Նրանց արած յայտարարութիւնը չափազանց ազդում է մեզ վրայ, բայց ի՞նչ արած ոչ թնդանօթ կայ, ոչ ոյժ, բոլորը ուղարկել ենք Բաղաբերդի շրջանը: Մի խոսքով, շատ կրիտիքական²⁹ թուէ էր, էլ յետ կենալու հնարատրութիւն չկար: Ճանապարհեցինք դէպի Ղարաեօխուշ կոչող վայրը, տեսակցելու մերոնցից մէկի հետ ու մեր անելիքը որոշել և սկսել:

Սուրհանդակը վերադառնում է գիշերայ ժամը 10-ին ու հաղորդում է մեզ ցանկալի տեղեկութիւնները, որից յետոյ պատրաստում ենք անցնել դէպի Ղափան, վերագրաւելու համար մեր քաղցր հայրենիքը:

Կէս գիշերին մեր ձախ թևը՝ ղեկավարութեամբ Ս-ի (Սամսոն Մելիք-Փարսադանյան – Է.Հ.) և վաշտապետ Կարապետի, կալերցի 6 տղաների և պօղարապորչիկ Բ. Մելիք – Քարամեանցի հետ, ընդամենը ութ հոգի, ճանապարհում է, իրագործելու իրենց յանձնած խնդիրը, իսկ հրամանատարը գնում է աջ թևի Կիրկիւմի (Գուտկում – Է.Հ.) և Ճակատէնի ուղղութեամբ: Որոշում է, որ ամէնքը պիտի ժամը 3-ին լուսաբացը իրենց դիրքերը

²⁶ Փխրոտ-գյուղ Սյունիքում:

²⁷ Ոստիկաններին:

²⁸ Նկատի ունի հեղափոխական կոմիտեների անդամներին:

հասնին, որպեսզի նշան տալուց միանգամից, ամեն կողմից սկսի յարձակումը: Հրամանատարը գիշերայ ժամը 2-ին հասնում է Կիրկիւմ գիւղը, իսկ ձախ թւը միայն ժամը 4-ին է հասնում Վաչագան գիւղը: Հաւաքած տեղեկութիւններից երևում է, որ գիւղի ռաւոմնարանի շէնքում գտնւում են բազմաթիւ ռուսներ, իսկոյն մօտենում ենք դպրոցական շէնքին ու առաջարկում այնտեղ լինող զինւորներին անձնատուր լինել, բայց բազմաթիւները պատաւիխանում են, որ անձնատուր չենք լինում ու սկսեցին պատուհաններից կրակել մեզ վրայ: Կռիւղ սկսեց, տեսնելով շէնքում փակաձների յամառութիւնը, դիմեցինք դինամիտի օգնութեանը, պայթեցնելով շէնքի մի մասը, գերեցինք այնտեղ լինողներին բոլորին: Չանցած 10 րոպէ, կռիւղ սկսեց նաև հանքերում ու երկու ժամից յետոյ նշանակած բոլոր վայրերից գալիս են կեդրոնը (Ղափանի հանքերը) գրաւում: Վերցրած է 300-չափ գերիներ, մօտ 100 ձի, 12 պուլիմետ, փամփուշտ, սայլեր և այլն:

Հոկտեմբերի 10-ին թշնամին փախուստի դիմեց Ղափանի սահմաններից դուրս: Ամսի 11-12-ին սկսում ենք ամրացնել դիրքերը: Գալիս են զանազան գիւղերից զինւորութիւն, ժողովուրդ ու պատգամաւորներ աղուհացով, մատաղով հրամանատարի մոտ, ուրախ, ուրախ, երգերով ու դափ ու զուռնայով: 12-ին երեկոյեան ստանում ենք Մեղրու շրջանից մի գրութիւն, որ թշնամին նորից երկու ֆրօնտով Ալանգեագով և Շիրւանի ձորով յարձակում է գործել, խնդրում ու աղաչում են, որ վերադառնայ այդ ֆրօնտը:

13-ին հրամանատարը գնում է դէպի Գինուազ՝ թողնելով այստեղ Ս-ին (Սամսոն Մելիք-Փարսադանյան – Է.Հ.) և վաշտա-

²⁹ Ճգնաժամային, տագնապալից, ճակատագրական, անելանելի:

պետներին տալով նրանց կարևոր հրահանգներ երկրում իշխանությանը ամրացնելու նկատմամբ:

16-ին առաւօտեան Խոտանանի ճակատից և Երիցվանիկի ճակատից հաղորդում են, որ թշնամին մեծ ուժերով յարձակւել է այդ ուղղութիւններով: 4 օր ու գիշեր երկու ճակատում էլ ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալով թշնամուն թոյլ չենք տւել մի քայլ անգամ առաջանալու իրենց գրաւած դիրքերից: Հրամանատարը ամսի 20-ին վերադառնում է Գինուազից ու այդ օրը թշնամուն յետ ենք շարտում Խոտանանի դիրքերից, վերցնելով 8 պուլիմետու, 60 գերի և բաւականաչափ կոտորում նրանցից: Երիցվանիկի շրջանում թշնամուն յաջողում է գրաւել մեր դիրքերը և մտնում է Երիցվանիկ, Չափնի, Ըրկինանց և Սևաքար գիւղերը: Լոյս 22-ին Խոտանանի կողմից անցնում ենք թշնամու թիկունքը և փառաւոր ջարդ տալիս թշնամուն, վերցնելով գերիներ մոտ 100 հոգի, պուլիմետու 20 հատ: Թշնամու կողմից թէ Խոտանանի և թէ Երիցվանիկի մօտ սպանւած է մօտ 255³⁰ հոգի:

28-ին մի գրութիւն է ստացւում, որ թշնամին յարձակւել է Գողթանի վրայ: Իսկոյն հրամանատարի կարգադրութեամբ Ղազարը, որը անցել էր Գինուազի շրջանը, պիտի անցնէր Գողթան՝ իւր մօտ լինող Գողթանի ուժերով և օժանդակ ոյժեր վերցնելով Բաղաբերդի շրջանից:

30-ին հրամանատարը ճանապարհւում է դէպի Գինուազ՝ Ալանգեազի ուղղութեամբ դեմօսստրացիա անելու Օրդուբատի վրայ, որպէսզի թշնամուն ստիպի իր ուժերը յետ քաշելու Գողթանից:

³⁰ 255 թիվը տեքստում ավելացված է կարմիր գույնի մատիտով:

Բարեբախտաբար նոյեմբեր 1-ին լուր է ստացվել Գողթան ից, որ թշնամին այնտեղ ևս ՅՆԱԿԻ տակ երկու սպանած թողնելով կորագլուխ յետ է նահանջել:

Հրամանատարի գնալուց յետոյ՝ նոյեմբեր 1-ին, անամօթ թշնամին երկու թնդանօթով և պուլիմետոներով յարձակեց մեր արևելեան ֆրոնտի Ագարակ գիւղի վրայ, ամբողջ օրը ռմբակոծութեան ենթարկեցին այդ գիւղը՝ արձակելով 80 ռումբ, հետևանքը՝ սպանած է մի կին և փլեցրած է մի երկու տան մասերը (պատերը կամ կտուրը):

Նոյն օրը երեկոյեան դէմ մերոնք հակազրոհ տին թշնամու վրայ, որը, թողելով մի քանի դիակներ, յետ նահանջեց: Նոյեմ. 2-ին նոյն ուղղութեամբ մեր կատարած խոր հետախուզութիւնը մինչև Իգդալու թուրք գիւղը երևան չհանեց թշնամու ներկայութիւնը, այդ օրը անցաւ խաղաղ:

Նոյեմբ[երի] 3-ին թշնամին յարձակում է Ճակատէն հայ գիւղի վերայ, բայց հանդիպելով մերոնց դիմադրութեանը, տալով սպանածներ ու թողնելով սպանածների մօտ դօկումէնտներ³¹, փախչում է Ղարազեօլ թուրք գիւղի ուղղութեամբ: Միւս օրը կատարած խոր հետախուզութիւնը երևան հանեց, որ Ղարազեօլից էլ է փախել թշնամին:

Նոյեմբ[երի] 3-ին թշնամին յարձակում է նաև Ղզլտաշի ուղղութեամբ Երեցվանիկի վրայ և 4-ի առաւօտեան յաջողում է նրան գրաւել Երեցվանիկի գլխի բարձունքը՝ Կարմիր-վանք կոչւած տեղը: Թշնամին ունէր 3 թնդանօթ, 10-ից ավելի պուլիմետոներ:

6-ի առաւօտեան մերոնք շրջապատեցին թշնամուն, խլեցին 7 պուլիմետ, փամփուշտներ և այլ աւարներ:

³¹ Փաստաթղթեր:

7-ի առաւօտեան խոր հետախուզութիւնը ցոյց տւեց, որ թշնամին այլևս մեր սահմաններում չի երևում: Պէտք է աւելացնել, որ թշնամին երկու ֆրօնտում էլ ունէր ոչ պակաս քան 600-ական ոյժ:

Ղափանի վերագրաւման գործում մեծ դեր են խաղացել և օգտակար եղել մեծ չափով հետևյալ անձինք.

1. Արմենակ Մանասեան Դալթեանց-Ճակատէն գիւղացի, վաշտապետ, առաջինն է մտել հանքերը և գերիների առաջը կտրողը եղել:

2. Գերասիմ Թեւանեան Աթաջանեանց-կիրկիւմեցի, շրջանային վարչութեան պետ, առաջինն է եղել, որ Բազաբուրջ գիւղի վրայով մտել է հանքերը և իսկոյն գրաւելով իր ընկերների՝ Արմենակի, Սաշա Սողոմոնեան Մարտիրոսեանի հետ հետամուտ է եղել թշնամուն: Առաջնակարգ կուռղ է:

3. Գրիգոր Թադէոսեան Պօղոսեան-կաւարդեցի վաշտապետ, մինակ դիմադրել է թշնամուն նրա վրայ գնդացիրային խիստ կրակ է բացել:

4. Սաշա Սողոմոնեան Մարտիրոսեան-բարաբաթումցի վաշտապետ, օժանդակել է հանքերի գրաւման գործում:

5. Աստուծատուր Սահակեանց Տէր-Պետրոսեանց-խոտանանցի վաշտապետ, փակել է Ինջաբիլի անցքը:

6. Յարութիւն Ավանեսեան Գրիգորեան-խըղրանցի, վաշտապետ, անվեհեր և աննման քաջութիւններ է ցոյց տւել Ղափանում տեղի ունեցած բոլոր կռիւներում:

7. Տիգրան Գրիգորեան Ղազարեանց-խըղրանցի վաշտապետ, Յարութիւնի զինւորը, միշտ խիզախ յարձակող թշնամու վրայ:

8. Նաասարդ Ավակիմեան Վեգիրեան-վաչագանցի անվե-
հեր քաջութիւններ է ցոյց տուել Ղափանում տեղի ունեցած թուրք
կոռններում:

9. Կարապետ Աղաջանեան Նուրիջանեան-վաչագանցի
նախկին շրջանային վաշտապետ, Գեղայ ձորի կոռններում և
Ղափանի վերագրաման գործում մեծ գործ է կատարել, նոյն-
պէս Վաչագանի ուսումնարանի շէնքը պայթեցնելու և այնտեղ
գտնուող ռուսների գերի վերցնելու գործում:

10. Անդրիաս Բախշեան Տէր-Յարութիւնեան-եղավարդցի,
Ագարակի շրջանային վաշտապետ, արևելեան ճակատում տեղի
ունեցած կոռններում մեծ քաջագործութիւններ է արել, նոյնպէս և
Երիցավանի կի շրջանում տեղի ունեցած կոռններում և Ղափանի
վերագրաման ժամանակ:

11. Բոգդան Մովսէսեան Տէր Մովսէսեան-գէյվեցի վաշտա-
պետ, Ջէյլի ճակատում տեղի ունեցած կոռններում քաջութիւն է
ցոյց տուել:

12. Թադէոս Անտոնեան Բաղաբորջեցի-նախկին վաշտա-
պետ Բաղաբորջ գիւղի, Ղափանում տեղի ունեցախ վերջին
յարձակումների ժամանակ աչքի էր ընկնում իր քաջութեամբ:

13. Խաչանի Թումանեան-Ճակատէնցի փոխվաշտապետ,
Ճակատէն գիւղի, Ղափանի վերագրաման գործում և նոյեմբերի
3-ին Ճակատէնի վրայ թշնամու յարձակման ժամանակ մեծ քա-
ջութիւն է արել:

14. Պատական Տէր Գրիգորեան Սիակեանց-շիշկերտցի
վաշտապետ, մեծ դեր է խաղացել Ղափան-Գենուգի շրջաննե-
րում տեղի ունեցած կոռններում: Ամենանեղ ժամանակ կենդանի
հաղորդակցութիւն պաշտպանելով հրամանատարութեան հետ
և թոյլ չտալով, որ իրենց գիւղը խմորի «բօլնիկեան» ախտով:

15. Պողպրապօրչիկ Բագրատ Մկրտիչբէկեան Մէլիք-Քարամեանց-ղարաբաբեցի, աչքի է ընկնում Ղափանի վերագրավման ժամանակ Վաչագանի ուսումնարանի վրայ յարձակելու և այնտեղ գտնած ռուսներին գերելու գործում և միա տեղերում տեղի ունեցած կոիւներում:

16. Պողպրապօրչիկ Արամ Մնացականեան-ճակատէնցի, աչքի էր ընկնում Ղափանի վերագրավման գործում իր ունեցած եռանդագին գործունէութեամբ և նոյեմբեր 3-ին Ճակատէնի վրայ տեղի ունեցած յարձակման յետ մղելու գործում, նոյնպէս Խոռանանի ճակատում տեղի ունեցած կռում:

17. Պարուչիկ Բագրատ Աւետիս-Բէկեան Մէլիք-Ղարաբեղեանց-եղավարդցի, հիւսիսարևելեան ճակատի պետ, աչքի է ընկնում Ղափանի վերագրավման գործում, նամանաւանդ փայլուն քաջութեան օրինակներ ցոյց տուց հոկտեմ. 22-ին և նոյեմբեր 6-ին Երիցվանիկի վրայ տեղի ունեցած յարձակումների ժամանակ, իր քաջերով անցնելով թշնամու թիկունքը յաղթութեան նժարը թեքել է դէպի մեր կողմ, երկու դէպքում էլ թշնամուն մեծ ջարդ է տւել, խլել է պոլիմիստներ և վերցրել գերիներ:

18. Սամսոն Աթայեան Մարտիրոսեան-խըղդրանցի, թիկնապահ հրամանատարի, Ղափանի վերագրավման գործում և այլ պարագաներում ցոյց է տւել քաջութիւն, եղել է իր սիրելի հրամանատար Նժդեհին միշտ հաւատարիմ և արթուն իր պաշտօնում:

19. Բեխի վաշտապետ՝ Արշակ Մարտիրոսբէկեան Մէլիք-Փարսադանեանը, Առաջածորի վաշտապետ Ստեփան Ղազարեանը, Խլաթաղի վաշտապետ Դաիթ Աւետիսեան Մինասեանը, շրվինանցի վաշտապետ Վարդազար Գասպարեան Պետրոսեանցը, Նորաշէնցի վաշտապետ Արշակ Մարտիրոսեանը

միշտ գտնել են իրենց կոչման բարձրության վրայ և փայլուն կերպով կատարել են իրենց յանձնած գործերը:

20. Բաղաբերդի շրջանի Փիրմազրայ գիւղի վաշտապետ Տիգրանը անվեհեր քաջութիւն է ցոյց տւել բոլշևիկների իրենց գիւղի վրայ յարձակման ժամանակ, թշնամուն փախուստի է մատնել, բացի այդ նրա ղեկավարութեամբ գիւղի ամբողջ հասարակութիւնը ծառացել է թշնամու դէմ ու չի ենթարկւել գայթակղութեան:

21. Պոդարապօրչիկ Արտեմ Սարգսեան-ղարաբաղցի (Գիւնէյ-Ճարտար գիւղից), քաջ, անվեհեր և կտրիչ է եղել բոլոր կոռււներում, վեր է ամէն գովասանքից:

Մեր գրիչը անգոր է նկարագրել Կափգեն-Գողթի³² (Ղափանի, Գենուագի և Գողթանի) սիրելի հերոս Նժդեհի՝ «երկրորդ Դաւիթ-Բէկի», «Աժդահա փաշայի» մի տարուց ի վեր այս շրջանում կատարած քաջագործութիւնները: Տեղի ունեցած բոլոր կռիւներում, որ ճակատում էլ նա յայտնւել է, իր օրինակով ոգևորել է զինուորութեանը ու միշտ գտնւելով առաջին շարքերում, տարել է թշնամու վրայ փայլուն յաղթանակներ: Չնայած այն հանգամանքին, որ կռիւ տաք ժամանակը խփւել է իր տակի ձին և մի ուրիշ տեղ էլ վիրատուել է ոտքից, բայց և այնպէս ոչ մի ժամանակ կռիւ առաջին շարքերից չի հեռացել ու իւր բարոյական օրինակով շատերին է մղել հերոսական գործեր կատարելու:

Բաւական է, որ թշնամին իմանար, թէ իւր դէմ կռուողը «Աժդահա փաշան» է, այնուհետև նա՝ թշնամին, միշտ բռնում էր փախուստի ճամբան իրեն գլուխը ազատելու համար:

Նժդեհը որպէս Դաւիթ Բէկեան ուխտի հաւատարիմ զինուոր, միայն մի առ ժամանակ ստիպւած եղաւ շնորհիւ Ղափանի

³² Կապարգողթի:

Երիցվանիկ, Չափնի, Ըրկենանց և Սևաքար գիւղերի դաւաճանութեան (որոնք մոլորած էին բօլշեկական ագէնտների խուստումներով) և ժողովրդի գրաւոր դիմումին (որ զինամթերքի պակասութեան և այլ պատճառներով իրենք այլևս հնարաւորութիւն (չունեն – Է.Հ.) կուելու թշնամու դէմ) բարձրանալ Խուստուփի սարը և այնտեղից սրատես արծի աչքերով դիտել ներքևում կատարող բօլշեկական էպօպէան: Նա այդ սարի գագաթին էլ երբեք մտքից չէր հանում Ղափանի վերագրաւման գործը: Սեպտեմբերի 1-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ը նա ջարդ ու փշուր անելով Ալանգեագից, Շիրվանի-ձորից, Բաղաբերդից և արևելեան ֆրօնտից իրեն օղակող թշնամուն, իրեն հաատարիմ ընկերների հետ վերագրաւեց Ղափանը ու հոկտեմ. 10-ին թշնամուն դուրս քշեց Ղափանի սահմաններից: Հոկտեմ. 16–21-ին և նոյեմ. 1-6-ին տեղի ունեցած թշնամու յարձակումները Ղափանի վրայ նոր փառք են աւելացնում մեր սիրելի հերոսի անանը: Թշնամին (ոռու և թուրք) երկու նազում էլ ջարդված կորագլուխ ետ է նահանջում մեր սահմաններից՝ զարդարելով մեր լեռները ու անտառները, տափարակները և ձորակները իրենց դիակներով: Սեպտեմբերի 1-ից մինչև նոյեմբերի 7-ը թշնամին տուել է սպանւածներ մօտ 600, գերիներ – 500 հոգի, խլված է մօտ 45 պուլիմետոներ, փամփուշտներ, հեռախոսական պարագաներ, սայլեր, մօտ 100 ձի, հրացաններ և այլն:

Բոլշեկների պարբերաբար հարձակումները...

Մոռացա գրելու, որ Ղափանի գրաւման ժամանակ Խլաթաղից առաջացող զորամասը Չափ Գէօլ կոչված տեղում պատահում է հրամանատարին մի քանի հոգով, որտեղ սկսող կռում

թշնամին թողնում է իր կամանդիրին³³ 10-ից անելի դիակների հետ վիրավորները և մնացած ոյժը, յետ է փախչում: Իսկ Ղափանը վերագրավման ժամանակ խլում է 15 պուլիմետո, 500 հարիր հրացան, 100-անելի ձիեր, 100 հազար փամփուշտ և զանազան ռազմական աւար:

Անցնելով 6 օր, ամսի 16-ին հրամանատարի բացակայութեան ժամանակ թշնամին միաժամանակ Ինժաբեից մինչև Մոդես³⁴ սկսում է իր յարձակումները 5 օր տևող կռիւ որտեղ ստանում է կատաղի բնոյթ, վերջանում է թշնամու կատարեալ պարտութեամբ: Պարտելով Ինջաբեիւմ՝ Գերասիմի, Ասատուրի, Տաթևից հասնող պարուիչիկ Պողոսի հարձակումներից, թշնամին տալով 60 անելի գերիներ և ահագին դիակներ 8 պուլիմետոի հետ անկարգ փախչում է մինչև Գորիս: Միա օրը հրամանատարից հրամայված լինելով վաշտապետեր՝ Արմենակին, Նավասարդին, Կարապետին, Անդրեաս Մէլիք-Գարագեօգեանին պաշարել Արծվանիկ, Սևքար, Չափնի, Ըրկենանց մոտող պօլկերին³⁵ և ոչնչացնել: Առաւօտեան ժամը 5-ին միաժամանակ սկսում է յարձակումները 8 ժամ տևող: Կատաղի կռիւ վերջանում է բօլշևիկների խայտառակ պարտութեամբ, կուադսաշտի ամբողջ տարածութիւնը թշնամու դիակներով լիքն է լինում: Վաշտապետ Անդրեասը և վաշտապետ Յարութիւնը, կտրելով Կրենա ձորի դիրքերը, փառաւոր կերպով ջարդում են՝ խլելով ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք: Ամսոյս 16-ին սկսած կռիւ, որ վերջանում է 21-ին, թշնամու 4 պօլկերից հազիւ է հաջողում մի չնչին մասն ազատել: Արծվանիկի ֆրօնտում նրանք

³³ Հրամանատար:

³⁴ Գյուղ Սյունիքում, այժմ՝ Կաղնուտ:

³⁵ Գնդերին:

տալիս են հարիւրի չափ գերիներ, 10 հատ պուլիմէտ, հսկայական փամփուշտ, ձիաներ և այլ ռազմամթերք:

Նոյեմբերի 1-ին նրանց մի պուլը 2 թնդանօթի հետ յարձակում է Ագարակ գիւղի վերայ: Ռմբակոծելով գիւղը՝ սկսում է մի քանի պուլիմետոնների հետ առաջանալ, բայց հանդիպելով ուժեղ դիմադրութեան և զգալով, որ մերոնց առաջանալը վտանգ է սպառնում թնդանօթներին, նահանջում է մինչև Խօջահան: Ամսի երեքին իրենց յարձակումը սկսում են Ճակատէն գիւղի վերայ, այդտեղ 2 ժամ ձգող կում սպանում է ըստ երևոյթին պուլի կամանդիրը և 8 հատ էլ զինւոր անկարգ փախչում է մինչև Ղարազեօլ՝ գիշերով անցնելով Չանգելան: Իսկ Արծվանիկի ֆրօնտում, որտեղ ունէին 3 թնդանօթ և 10 աւելի պուլիմետոններ, 2 օր կռուլուց յետոյ նրանց յաջողում է մտնել Արծվանիկ, Չափնի, Ըրկենանց գիւղերը: Երեք գիւղերի ժողովուրդն էլ գաղթած է լինում: Ամսի 5-ին Գենվագից գալիս է հրամանատար Նժդեհը, իջնելով ձիուց հրամայում է օֆիցերներին³⁶ և վաշտապետներին անմիջապէս պաշարել և վերագրաւել վերոյիշեալ գիւղերը: 6-ին սկսում է պ. Նժդեհի յարձակումները, ամբողջ օրը տևող կատաղի կռվում չնայած նրանց երեք թնդանօթը գործի են հանել, բայց կատարեալ պարտութիւն են կրում: Մեծ դեր է խաղում այդ կռվում Մելիք Ղարազեօգեանը, շ.կապ.³⁷ Թորոսեանը, կապիտան Նարինյանը, վաշտապետ Անդրեասը և այլն: Թշնամին թողնում է 7 հատ պուլիմէտ և հսկայական քանակութեամբ փամփուշտ և այլ աւարներ: Թշնամին մտնելով յիշեալ գիւղերը, որտեղ մնացել քիչ կին և երեխայ, հաւաքում ուղարկում են Գորիս, մի քանիսին, իսկ մնացեալին անխնայ կոտորում են: Մեր

³⁶ Սպաներին:

³⁷ Շտապս կապիտան:

զինուորները այդ դեպքից գոգուած լինելով գերի չեն վերցնում - ընկածներին կոտորում են:

Գրիչս չի ուզում նկարագրել, որ անցեալ անգամ, երբ նրանք մտան Արծվանիկ, բռնաբարեցին 35 չափ կանանց, թալանելով բոլոր տները:

Эдгар Г. Оганнесян, АГПУ, к.и.н., доцент, Документ о деятельности Гарегина Нжде в Зангезуре.

В документе, который хранится в Национальном Архиве Армении описывается деятельность главнокомандующего Гарегина Нжде и освобождение им Зангезура от красноармейцев с 1-ого сентября по 7-ого ноября 1920 г.

По нашему мнению, автором этого документа является Ашот Мелик-Мусян, который не только имел непосредственное участие в этих событиях, но и являлся близким соратником Нжде.

Интересно, что здесь описаны не только боевые успехи Нжде в борьбе против красноармейцев, а также разочарование местных жителей жестокой деятельностью большевиков.

Edgar G. Hovhannisyan, ASPU, Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Document on Garegin Nzhdeh's activity in Zangezur.

In the following document, stored in the National Archives of Armenia, the liberation activities of Zangezur with the effort of Garegin Nzhdeh from the 11th Red Army soldiers, during 1 September – 7 November 1920 are presented.

We believe, Ashot Melik-Musyan – G. Nzhdeh's companion-in-arms to be the author of the document. Apart from being one of

Nzhdeh's close companions-in-arms, he also directly took part in the described events. It is especially important, that here not only Nzhdeh's military successes against the Red Army, but also the local Armenian population's disappointment to the Bolsheviks, which was the result of their violence and inhumanity are described.

The document is being fully published for the first time.

ՀԱՄՈ Կ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ԳԱՍ պարմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., դոցենտ

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ
ԳԱՎԱՌԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(1921 Թ.)**

Բանալի բառեր՝ Խորհրդային Հայաստան, Զանգեզուր, Գարեգին Նժդեհ, սահման, գավառ, գյուղ, տարածք, որոշում, բաժանում, իշխանություն:

1919 թ. ամռանը Հայաստանի Հանրապետությունը վարչական տեսակետից բաժանվել էր 9 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Նոր Բայազետի, Դիլիջանի, Սուրմալուի, Դարալագյազի և Զանգեզուրի: 1920 թ. մայիսյան հակապետական ապստամբությունից հետո երկրի կառավարումն առավել կենտրոնացնելու նպատակով հանրապետությունը բաժանվեց 4 նահանգի՝ Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի և Սյունյաց՝: Ինչպես տեսնում ենք, երկու դեպքում էլ Սյունիք-Զանգեզուրը ներառված էր ՀՀ կազմում՝ առանց հատուկ վարչատարածքային սահմանագծման: Այդ շրջանում սա տարածված գործելակերպ էր:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրված հայ-ռուսական համաձայնագրի երրորդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության

(ՀՍԽՀ) տարածքը կազմելու էր շուրջ 43000 քառ. կմ: Հանրապետության մասը հանդիսացող տարածքների թվում էր նախկին Ռուսական կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը, որի տարածքը շուրջ 6829,7 քառ. վերստ կամ 7772 քառ. կմ էր: Համաձայնագրի այլ կետերի նման սույն հոդվածը ևս մնաց թղթի վրա²:

Երևանի «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթի 1920 թ. դեկտեմբերի 26-ի համարում տպագրված ՀՍԽՀ ներքին գործերի ժողկոմ Իսահակ Դովլաթյանի «Նահանգների ու շրջանների վերացման մասին» հրամանով հանրապետությունը ժամանակավորապես բաժանվեց 6 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ղարաբաղիսայի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Դարալագյազի³: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ Սյունիք-Զանգեզուրը հիշատակված չէ: Նշված են այն հայկական տարածքները, որոնց վրա փաստացի տարածվում էր Հայաստանի հեղկոմի իշխանությունը: Երկրի վարչատարածքային վերջնական բաժանումը 1921 թ. փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության պատճառով առժամանակ հետաձգվեց: Բացի այդ՝ կարևոր էր հստակեցնել, թե հարևան պետությունների հետ վիճելի համարվող տարածքներից որո՞նք էին միանալու Խորհրդային Հայաստանին:

1921 թ. փետրվարի վերջին խորհրդայնացվեց Վրաստանը, իսկ ապրիլի սկզբին խորհրդային ուժերը վերագրավեցին Երևանը: Փաստորեն, Անդրկովկասի հիմնական մասում խորհրդային իշխանություն հաստատվեց: Այդ իշխանությունը չէր տա-

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 446, «Հառաջ», Երևան, 18 հունիսի 1920, N 126:

² Խաչատրյան Կ., Սուքիասյան Հ., Բադալյան Գ., Հայկական տարածքների բռնակցումը Թուրքիային և Խորհրդային Ադրբեջանին 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2020, էջ 30-43:

³ Սովետական Հայաստան, հանրագիտարան, Երևան, 1987, էջ 18:

րաժվում միայն 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին «Ինքնավար Սյունիք», իսկ արդեն 1921 թ. ապրիլի 26-ին «Լեռնահայաստան» անվանակոչված Զանգեզուրի վրա:

1921 թ. հուլիսի 20-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի հրատարակած «ՀՍԽՀ վարչական վերաբաժանումների մասին» դեկրետով հանրապետությունը բաժանվեց 8՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Լոռու, Իջևանի, Նոր Բայազետի, Դարպազյազի գավառների՝ 33 գավառակով: Գավառակների սահմանների փոփոխումը, կենտրոնների որոշումը, գավառների միջև դրանց վերաբաժանումը, նոր կենտրոնների որոշումը և գավառից կամ գավառակից քաղաքների առանձնացումը կատարում էր Հայաստանի ժողկոմխորհը՝ ներքին գործերի ժողկոմատի առաջարկությամբ և համապատասխան հեղկոմի միջնորդությամբ⁴:

Հուլիսի 20-ի դեկրետը հապշտապ էր ընդունվել: Ասվածի հաստատումն է այն, որ արդեն օգոստոսի 16-ին ժողկոմխորհը նոր դեկրետ ընդունեց, որով նախորդ դեկրետի՝ Երևանի գավառին վերաբերող մասը փոփոխության ենթարկվեց. առանձնացվեցին Վեդի-Բասարի և Ախտայի գավառակները⁵:

Վերը հիշատակված երկու դեկրետներում Զանգեզուրը հիշատակված չէ՝ չնայած հիմնական դեկրետի հրապարակումից շուրջ 2 շաբաթ առաջ խորհրդային գերակշիռ գինուծի առաջխաղացման պայմաններում ամբողջ գավառը խորհրդայնացվել էր: Հուլիսի 9-ին Գարեգին Նժդեհն իր մի խումբ կողմնակիցներով Մեղրիի հատվածում անցել էր Արաքս գետի պարսկական ափը: Զանգեզուրի ինքնապաշտպանությունն ունեցավ այն արդ-

⁴ ՀՍԽՀ դեկրետների և հրամանների ժողովածու, պրակ II. Էջմիածին, 1921. էջ 83-84:

յունքը, որ երկրամասի հայությունը փրկվեց ադրբեջանական ջարդերից: Առաջին հերթին լեռնականների դիմադրությամբ էր պայմանավորված, որ Զանգեզուրի գավառի հայաբնակ հատվածը միացավ Խորհրդային Հայաստանին:

ՀՄԽՀ վարչական վերաբաժանմանը վերաբերող դեկրետներում Զանգեզուրի շրջանցումը, մեր կարծիքով, ուներ իր օբյեկտիվ պատճառը: Չնայած Ադրբեջանի հեղկոմի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի հայտնի հայտարարությանը՝ Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու մասին⁶, նաև Երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի երրորդ հոդվածին՝ Զանգեզուրի խորհրդայնացմանը հաջորդող օրերին ՀՄԽՀ իշխանությունների համար դեռևս հստակ չէր, թե նախկին Ռուսական կայսրության Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի որ մասերը պետք է ընդգրկվեն հանրապետության կազմում: Բանն այն է, որ, ինչպես 1921 թ. մայիսի 12-15-ին Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղում Խորհրդային Հայաստանի և Լեռնահայաստանի պատվիրակների միջև տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ⁷, այնպես էլ ՀՄԽՀ Ժողկոմխորի 1921 թ. հունիսի 13-ի նամակ-հայտարարությունում, որի համաձայն երկրամասը կազմելու էր Խորհրդային Հայաստանի մասը⁸, չէր նշվում, թե Զանգեզուրն ինչպիսի սահմաններով պետք է անցնե՞ր ՀՄԽՀ-ին: «Զանգեզուր»-ի դեպքում առաջին հերթին պետք է հասկանային ողջ գավառը՝ մանավանդ, որ այդպես էր նշվում Ադրբեջանի հեղկոմի հայտարա-

⁵ ՀՄԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1921, N 3, էջ 18:

⁶ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., сборник документов и материалов. отв. ред. В. Микаелян, Ереван, 1992, с. 602.

⁷ Միմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը (1920–1921 թթ.), Երևան, 2000, էջ 498–513:

⁸ «Խորհրդային Հայաստան», Երևան, 19 հունիսի, 1921, N 106:

րությունում և Երևանի հայ-ռուսական համաձայնագրում: Տրամաբանորեն, կարող էին հասկանալ նաև գավառի արևմտյան՝ հայաբնակ և Նժդեհի իշխանության ներքո գտնվող մասը՝ մանավանդ որ 1917 թվականից գավառը փաստացի երկու (հայկական և մուսուլմանական) մասերի էր բաժանված:

Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ Զանգեզուրի հետ գրեթե միաժամանակ (1921 թ. հունիսի 26-ին) խորհրդայնացված Դարալագյազը ենթարկվեց վարչական վերաբաժանման, իսկ Զանգեզուրը՝ ոչ: Հավանաբար ՀՍԽՀ իշխանություններին ժամանակ էր անհրաժեշտ նոր խորհրդայնացված Զանգեզուրի վարչական բաժանման հարցում կողմնորոշվելու համար: Կամ էլ՝ ՀՍԽՀ ղեկավարությունը սպասում էր Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև նախկին Զանգեզուրի գավառի վերաբաժանման վերաբերյալ Մոսկվայի վերջնական ցուցումին ու միայն դրանից հետո կհայտարարեր ՀՍԽՀ-ին միացված տարածքների մասին: Հակառակ պարագայում կարող էր կրկնվել Լեռնային Ղարաբաղի օրինակը, երբ, հիմք ընդունելով Ադրբեջանի հեղկոմի հայտնի հայտարարությունը, ՀՍԽՀ ժողկոմխորիը 1921 թ. հունիսի 12-ին հատուկ դեկրետով Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի «անբաժան մաս» հայտարարեց⁹, սակայն Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության իրականացրած գործողությունների արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղի՝ ՀՍԽՀ-ին միացմանն ուղղված քայլերը ձախողվեցին:

Ի դեպ, 1921 թ. հուլիսի 16-ին «բոլոր գավառամասերի հեղկոմներին» ուղղված «շտապ» նշագրումը կրող գրությամբ ՀՍԽՀ Զանգեզուրի գավառային հեղկոմը տեղեկացնում էր, որ հուլիսի 25-ին Գորիսում կայանալու է բոլոր գյուղական հեղկոմների նա-

⁹ Нагорный Карабах в 1918–1923 гг., сборник документов и материалов, с. 636.

խագահների և անկուսակցական ներկայացուցիչների համագումար: Յուրաքանչյուր գյուղից մասնակցելու էին գյուղական հեղկոմի նախագահը և մեկ անկուսակցական ներկայացուցիչ: Համագումարը քննարկելու էր նաև «Հողային հարցը»¹⁰: Այս փաստաթուղթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ խորհրդայնացումից անմիջապես հետո փաստացի «Զանգեզուր» էր դիտվում նախկինում Գ. Նժդեհի իշխանության ներքո եղած տարածքը (գավառի արևմտյան մասը): Այլապես մինչև գյուղերի ներկայացուցիչների համագումար հրավիրելը խորհրդային իշխանությունները կփորձեին հստակեցնել Զանգեզուրի գավառում Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանագիծը:

ՀՄԽՀ վարչական վերաբաժանման մասին դեկրետի ընդունումից ավելի քան մեկ ամիս անց՝ 1921 թ. օգոստոսի 31-ին, ՀՄԽՀ ժողկոմխորից որոշում ընդունեց Զանգեզուրի գավառ կազմելու մասին: Այստեղ հստակ նշվում էր. «Զանգեզուրի՝ ՀՄԽ Հանրապետությանը կցված մասից կազմել առանձին Զանգեզուրի գավառ (կենտրոնը՝ Գորիս)»՝ հետևյալ գավառակներով. Սիսիանի (կենտրոնը՝ Բոնակոթ), Ղափանի (կենտրոնը՝ Ղաթարի գործարանները), Գորիսի, Տեղի, Տաթևի և Մեղրիի (նույնանուն կենտրոններով)¹¹: Դեկրետում արձանագրված «Զանգեզուրի՝ ՀՄԽ Հանրապետությանը կցված մաս» արտահայտությամբ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարները, ըստ էության, ընդունում էին, որ կա նաև Զանգեզուրի՝ ՀՄԽՀ-ին չկցված, այն է՝ Խորհրդային Ադրբեջանի գերիշխանության ներքո գտնվող մաս:

Փաստորեն, Խորհրդային Հայաստանում սկսեցին «Զանգեզուր» ասելով հասկանալ հայաբնակ այն տարածքները, որոնց

¹⁰ ՀԱԱ. ֆ. 146, ց. 1, գ. 16, թ. 2-3:

¹¹ ՀՄԽՀ դեկրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1921. N 5, էջ 39-40:

վրա մինչև 1921 թ. հունիսին խորհրդային ուժերի հարձակումը տարածվում էր Գարեգին Նժդեհի իշխանությունը: Ինչպես տեսնում ենք, ՀՍԽՀ ղեկավարները լուրջալից համակերպվում էին Երևանի համաձայնագրով հանրապետության մաս ճանաչված Զանգեզուրի գավառի արևելյան մասի կորստի հետ՝ քարոզչական դաշտում պատրանք ստեղծելով, թե իբր Զանգեզուրը միացել է Խորհրդային Հայաստանին: Այնինչ խոսքը միայն գավառի արևմտյան հատվածի մասին է: Ի դեպ, ՀՅԴ հայտնի գործիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը 1925 թ. տպագրած իր մի հոդվածում հայ-ադրբեջանական տարածքային վեճերը լուծելու բուլճարական իշխանությունների սկզբունքը «մաքիավելյան» է անվանում, որի արդյունքում «Զանգեզուրի գավառի մի մասը» միացվել է Ադրբեջանին¹²: Իր աշխատություններից մեկում նշանավոր ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանը ևս ուղղակի հիշատակում է, որ Անդրկովկասի խորհրդայնացումից հետո «ցարական ժամանակի ընդարձակ առումով Զանգեզուր կոչվող գավառը» Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև բաժանելու մասին, որից հետո գավառի նախկին անվանումը սկսել է օգտագործվել միայն հայկական մասի առնչությամբ¹³:

Զանգեզուրում հայ-ադրբեջանական միջպետական սահմանագծի անորոշ լինելը տեղերում զանազան խնդիրների, թյուրիմացությունների առիթ էր դառնում: Ուստի՝ առաջնային խնդիր էր ժամանակավոր սահմանագծի հաստատումը: Մանավանդ որ անհրաժեշտ էր նաև պատրաստվել տեղական խորհուրդների ընտրություններին: Որքան էլ զարմանալի թվա, նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի տարածքում Խորհր-

¹² Ռուբեն, Զանգեզուրի պայքարը, «Դիօշակ», Փարիզ, 1925, ղեկտումբեր, էջ 173:

դային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջև ժամանակավոր սահմանագծի որոշումը վերապահվեց ոչ թե միջպետական հանձնաժողովի, այլ հայ և ադրբեջանցի կոմունիստներին: 1921 թ. հոկտեմբերի 12-13-ին տեղի ունեցավ հայկական Զանգեզուրի և ադրբեջանական Ղուբաթլուի գավառների 43 «պատասխանատու գործիչների» խորհրդակցություն, որը որոշեց. «Ընտրել հանձնաժողով՝ պարզելու համար, թե որ գյուղերում են գյուղխորհուրդներ եղել, որոնց ներկայացուցիչները մայիսի 1-ին մասնակցել են համաադրբեջանական խորհուրդների առաջին համագումարին, այդտեղ պետք է տարածվի Ղուբաթլուի գործադիր կոմիտեի իշխանությունը, իսկ Զանգեզուրի հեղկոմի տարածք համարել այն, որը 1921 թ. հուլիսին մաքրվել է Նժդեհի բանդաներից»¹³:

Փաստորեն, Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ Սյունիքում մղված պայքարի արդյունքում է, որ Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի արևմտյան մասը միացավ Խորհրդային Հայաստանին: Բացառված չէ, որ եթե մինչև 1921 թ. մայիս-հուլիսը (ադրբեջանական տեղական խորհուրդների ընտրությունների և Զանգեզուրի խորհրդայնացման շրջանը) Զանգեզուրի գավառից առավել քիչ տարածքներ գտնվեին Գ. Նժդեհի իշխանության ներքո, ապա ավելի սեղմ ելիսներ Խորհրդային Հայաստանի տարածքը:

1922 թ. փետրվարի 3-ին ընդունված Խորհրդային Հայաստանի առաջին Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի և Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի իրավասությանն էր վերապահված

¹³ Լիսիցյան Ս., Զանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969, էջ 13:

¹⁴ Խաչատրյան Կ., Սուբիասյան Հ., Բադալյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 63-65:

«Հանրապետության ընդհանուր վարչական բաժանումը»¹⁵: Մինչ այդ այս գործառույթը սկզբում իրականացնում էր Հայաստանի հեղկոմը, այնուհետև՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը:

1922 թ. գարնանը Խորհրդային Հայաստանը բաժանված էր 10 գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի, Լոռիի, Դիլիջանի (Իջևանի գավառն անվանափոխվել էր), Նոր Բայազետի, Դարալագյազի, Զանգեզուրի, Մեղրիի (Զանգեզուրի գավառի Մեղրիի գավառակն առանձին գավառի էր վերածվել):

1922 թ. աշնանը անցկացված գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալների հիման վրա¹⁶ ՀՍԽՀ կենտվիճվարչության կողմից հրատարակված Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի ցուցակից տեսնում ենք, որ Զանգեզուրի գավառը բաժանված էր 5 գավառամասի՝ 141 բնակավայրով: Դրանցից Սիսիանի գավմասի մեջ ընդգրկված էր Ալիու, Ալիշար, Աղուդի, Աղբենդ, Ախլաթյան, Անգեղակոթ, Արավուս, Բազարչայ, Բալաք, Բորիսովկա, Բնունիս, Բոնսկոթ, Գետաթաղ, Դաստակերտ, Դարաբաս, Դարաքյանդ, Թագագեղ, Լծեն, Լոր, Հորթիկըզ, Ղալաջուղ, Ղարաքիլիսա, Ղզըլջուղ, Ղվրախ, Մագրա, Մուրխուզ, Շաղատ, Շամբ, Շաքի, Շխլար, Շնաթաղ, Ուզ, Ուռուտ, Զոմարդլու, Վաղուդի, Տոլորս, Պիսակ գյուղերը, Տաթևի գավմասի¹⁷ մեջ՝ Յայջի, Երիցաթումբ, Խոտ, Հալիձոր, Շնհեր, Սվարանց, Տաթև, Տանձատափ գյուղերը, Գորիսի գավմասի մեջ՝ Գորիս քաղաքը, Գորիս գյուղը (Նոր Գորիս), Վերիշենը (Հին Գո-

¹⁵ ՀՍԽՀ Սահմանադրություն, «ՀՍԽՀ ղեկյրետների և որոշումների հավաքածու», Երևան, 1922, N 8, էջ 63:

¹⁶ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 228:

¹⁷ ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի 1923 թ. դեկտեմբերի 29-ի որոշմամբ Տաթևի գավառակը միացվեց Գորիսի գավառակին (ՀՍԽՀ ղեկյրետների և որոշումների հավաքածու, Երևան, 1923, N 9, էջ 10):

րիս), Բոուն, Կյորու, Մաղանջուղ, Քարահունջ գյուղերը, Տեղի գավմասի մեջ՝ Ալիղուլիշեն, Արավուս, Բայանդուր, Խնածախ, Խնծորեսկ, Խոզնավար, Կոռնիձոր, Տեղ, Քարաշեն գյուղերը, Ղափանի գավմասի մեջ՝ Ագարակ, Աղբենդ, Աչըլլու, Աջիբաջ, Առաջածոր, Արծվանիկ, Բաղաբուրջ, Բարքդաշ, Բիարլու, Բողաջըղ, Գեղի, Վերին Գյոդաքսլու, Դաշբաշ, Դովրուզ, Եղվարդ, Եմագլու, Զեյվա, Ըրկենանց, Թորափ Խանլու, Թունուս, Ինջևար, Խալաշ, Խդրանց, Խլաթաղ, Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Ծավ, Կավարտ, Կեմանց, Ներքին Կեռաթաղ, Վերին Կեռաթաղ, Կյուսկում, Ղովշուտ, Հաջաթին, Վերին Հանդ, Ներքին Հանդ, Հանքեր (Ղաթար), Ղարաբաղ, Ղարաբաբա, Ղուչըլու, Ղրղըլու, Ճակատեն, Մահմուդլու, Մոլլաալի, Մողես, Մուսալամ, Նորաշենիկ, Շաբադին, Շիկահող, Շհարջիկ, Շորալի, Շրվենանց, Ողջի, Չափնի, Չիրիշ, Չուլլու, Պարաբաթումբ, Բեխ, Զիբիլլու, Զրախոր, Սանջարօղլի Սանջարավագ, Սարուշեն, Սևաքար, Սըզնակ, Ներքին Վաչագան, Վերին Վաչագան, Վժենիս, Տորթնի, Փիրդովգան, Փիրիլու, Փիրմազուա, Փխրուֆ (հայի), Փխրուֆ (թուրքի), Քաջարան, Քարթս, Քեհան, Քեյլիաշին, Քիրս, Քյուրուտ, Քյուրդիքյանդ գյուղերը¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, ամենից շատ բնակավայրեր ընդգրկված էին Ղափանի գավմասում: Սակայն դրանք մեծ մասամբ փոքրաթիվ բնակչություն ունեին: Գավմասի 80 բնակավայրից 34-ը մինչև 30 ծուխ ունեցող գյուղակներ էին, ամենամեծը 191 ծուխ ունեցող Արծվանիկն էր: Համեմատության համար նշենք, որ Տեղի գավառակի Խնծորեսկ գյուղն ուներ 877, իսկ Տեղը՝ 651 ծուխ բնակչություն:

¹⁸ Ցուցակ Խորհրդային Հայաստանի բնակավայրերի, հրատ. ՀՍԽՀ վիճկենտ-վարչության, Երևան, 1923, էջ 54-65:

Մեղրիի գավառի բնակավայրերի թիվը 24 էր՝ Աբկեզ, Ագարակ, Բուղաքար, Գուդեմնիս, Թաղամիր, Թեյ, Առաջին Լեհվազ, Երկրորդ Լեհվազ, Լիճք, Կալեր, Կարճևան, Կուրիս, Մազրա, Մալև, Մարալզամի (Վարդանաձոր), Մեղրի, Մյուլք, Շիշկերտ, Շիրվանաձոր, Վանք, Վարդանաձոր, Վարիավար, Տաշտուն, Փուշկազ¹⁹:

Այս բաժանումը հիմնականում պահպանվեց մինչև 1929 թ.՝ չնայած 1921 թ. հուլիսի 20-ին ընդունված ՀՍԽՀ վարչական վերաբաժանման մասին դեկրետը հաջորդ տարիներին որոշ փոփոխությունների ու լրացումների ենթարկվեց:

Փաստորեն, Գարեգին Նժդեհի առաջնորդած սյունյաց գոյամարտի արդյունքում Խորհրդային Հայաստանի մաս կազմեց ցարական շրջանի Զանգեզուրի գավառի արևմտյան՝ հայաբնակ հատվածը: Այս տարածքների վրա 1921 թ. օգոստոսին կազմակերպվեց ՀՍԽՀ Զանգեզուրի գավառը՝ հինգ գավառակներով: Հաջորդ ամիսներին գավառը վարչատարածքային մասնակի փոփոխությունների ենթարկվեց: Համեմատության համար նշենք, որ շուրջ 7772 քառ. կմ տարածք ունեցող ցարական Ռուսաստանի Զանգեզուրի գավառից ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզում ընդգրկված է շուրջ 4500 քառ. կմ տարածք:

Амо К. Сукиасян, *Институт истории НАН РА, к.и.н., доцент, Из истории организации Зангезурского уезда Советской Армении (1921 г.).*

Согласно осуществленным в 1919–1920 годах административно-территориальным делениям Сюник–Зангезур был вклю-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 80–83:

чен в состав республики Армения без специальной административно-территориальной демаркации. Весь Зангезурский уезд (7772 кв. км) признавался частью Советской Армении также по армяно-российскому соглашению от 2 декабря 1920 г. После советизации Зангезура по решению правительства Советской Армении от 31 августа 1921 г. был организован Зангезурский уезд с округами Сисиан, Горис, Тег, Татев, Капан, Мегри. 12-13 октября 1921 г. на совещании 43 армянских и азербайджанских коммунистов была определена временная граница между Советской Арменией и Советским Азербайджаном на территории Зангезурского уезда прежней Елизаветпольской губернии. Фактически в состав Советской Армении вошла западная (населенная армянами) часть Зангезура, где до июля 1921 г. распространялась власть Гарегина Нжде.

Hamo K. Sukiasyan, Institute of History of the NAS RA, Candidate of Sciences in History, Associate Professor, From the history of organization of Zangezur province of the Soviet Armenia (1921).

According to the administrative-territorial divisions realized in 1919–1920, Syunik-Zangezur was included in the Republic of Armenia without special administrative-territorial demarcation. The whole province of Zangezur (7772 sq. km) was recognized as part of Soviet Armenia by the Armenian-Russian agreement signed as of December 2, 1920. After the sovietization of Zangezur, by the decision of the Government of Soviet Armenia on August 31, 1921, Zangezur province was organized with the cantons of Sisian, Goris, Tegh, Tatev, Ghapan, Meghri. Subsequently, during the meeting of

43 Armenian and Azerbaijani communists on October 12–13, 1921, the temporary border between Soviet Armenia and Soviet Azerbaijan was determined in the territory of Zangezur province of the former Elizavetpol Governorate. In fact, the western (Armenian-populated) part of Zangezur province was incorporated within Soviet Armenia which was ruled by Garegin Nzhdeh until July 1921.

ԷԴԻԿ Գ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԵՊՀ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ 1920-30-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

*Բանալի բառեր*¹ Սփյուռք, դատական ատյան, Բուլղարիա, ԱՄՆ, Սոֆիա, Բալկանյան կոմիտե, ՀՅԴ անդամ, «Հայրենիք» ամսագիր, գաղութահայություն:

Հայտնի է, որ 1921 թ. հուլիսի 12-ին Հայհեղկոմի կողմից Լեռնահայաստանը Խորհրդային Հայաստանի կազմում թողնելու պաշտոնական հայտարարությունը մամուլում հրապարակվելուց հետո, համոզվելով, որ Զանգեզուրը մնալու է Խորհրդային Հայաստանի կազմում Գարեգին Նժդեհը Մեղրիից անցնում է Արաքս գետը և ժամանակավորապես պատսպարվում է Իրանի Մուժումբար գյուղում, ապա անցնում է Թավրիզ¹:

«Հայաստանից հեռանալիս հետո եմ առել Արաքսի Հայկական ափում զինվորներիս կողմից զարնած վագրի մորթին-իմ միակ վարձատրությունը, Զավալ փաշայի դաշույնը-իմ միակ պատերազմական ավարը, պարտություն չտեսած Սինեաց Դրոշակը- թո՛ղ դա դրվի կրծքիս վրայ, գերեզմանիս մեջ, և մի հին Հայկազյան բառարան-իմ միակ մխիթարիչը տարագրանքի մեջ,- գրում է Նժդեհին իր կենսագրականում, ապա ավելացնում,- ոռճիկ չեմ ստացել ողջ կյանքում: Հրաժարել եմ անգամ օտար

¹ Համբարձումյան Ռ., Գարեգին Նժդեհ (ճամառօտ վարք, ատյաններ և կենսատարեգրություն), Երևան, 2008, էջ 46:

պետության սահմանած թռչակից: Ունեցել եմ հարուստ լինելու և ճոխ ապրելու ամէն կատարելիութիւն, սակայն ապրել եմ իբրև ժողովրդի մարդ, համեստօրեն, աղքատ կոչելու աստիճան: Նիւթապաշտութիւնը Հեղափոխականի, զօրականի, հայրենասերի համար համարել եմ մէկը մեր աշխարհի ամենամեծ պղծութիւններէն»²:

Հայտնի է, որ 1921 թ. հուլիսի 24-ից սեպտեմբերի 28-ը Թավրիզում Գ. Նժդեհը կանգնում է ՀՅԴ Գերագույն դատական ատյանի առաջ՝ մեղադրվելով Սյունիքը բուլնիկներին հանձնելու և այլ անհեթեթ մեղքերի մեջ: Նա իր խոսքում հերքում է իր հասցեին հնչած բոլոր մեղադրանքները: Չնայած այդ ամենին՝ 1921 թ. սեպտեմբերի 29-ին դատական ատյանի դատավճռով առաջարկվում է Նժդեհին հեռացնել Դաշնակցությունից՝ «ներկայացնելով նրա գործը կուսակցության 10-րդ ընդհանուր ժողովին»³: 1922 թ. մարտի վերջին Կոստանդնուպոլսի վրայով Գ. Նժդեհը ժամանում է Սոֆիա և մշտական բնակություն հաստատում Ցար Բորիսի փողոցի թիվ 92 տանը:

1923 թ. ապրիլի 7-ից մայիսի 19-ը, ապա 1924 թ. նոյեմբերից 1925 թ. հունվարի 17-ը գումարված ՀՅԴ Վիեննայի խորհրդածրոյվը և ՀՅԴ 10-րդ ընդհանուր ժողովը Նժդեհին վերականգնում են Դաշնակցության մեջ⁴:

Գարեգին Նժդեհը 1922-1944 թթ. բնակվելով Բուլղարիայում (Սոֆիա), զբաղվել է քաղաքական, հասարակական և ազ-

² Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, Երևան, 2006, էջ 432:

³ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Գարեգին Նժդեհի 1921 թվականի Թավրիզի դատավարությունը, Երևան 2004, էջ 229-230:

⁴ Համբարձումյան Ռ., Գարեգին Նժդեհ: Կենսագրական մասնունքներ, Երևան, 2019, էջ 45-46:

գային գործունեությամբ, եղել է ՀՅԴ Բալկանյան կոմիտեի անդամ⁵:

Բացի իր ազգային, հասարակական-քաղաքական գործունեությունից, Նժդեհը 1920–30-ական թթ. Սփյուռքում հրատարակում է բազմաթիվ աշխատություններ, հոդվածներ, որտեղ հանգամանորեն վերլուծում է ոչ միայն Զանգեզուրում իր տարած հաղթանակների պատճառները, այլև ազգային գաղափարախոսության առանցքային շատ հիմնահարցեր, որոնց ընդհանրացված արդյունքը հանդիսացավ նրա կողմից Սփյուռքում հիմնադրած, Ցեղակրոն շարժումն ու Տարոնակությունը իբրև հայրենապաշտության և ցեղի ոգու արթնացման և քարոզչության գաղափարախոսություն: Դեռևս 1923 թ. Բոստոնում «Հայրենիք» ամսագրում հոկտեմբեր-նոյեմբերին հրատարակվում են նրա «Հայ բոլշևիկների կոիվները», «Ինչու՞ պայքարեց Լեոնահայաստանը», «Լեոնահայաստանի գոյամարտը» հոդվածաշարերը⁶: Այդ ընդարձակ հոդվածաշարերը նա շարունակում է տպագրել մինչև 1925 թ.:

1924 թ. Կահիրեում լույս տեսավ նրա «Էջեր իմ օրագրեն» աշխատությունը⁷: 1924 թ. մայիսին ժամանելով Թավրիզ նա զբաղվում է ազգային-հասարակական գործունեությամբ, հայերի տասարդության առջև հանդես գալիս հայրենասիրական ելույթներով, սփյուռքահայությանը կոչ անելով համախմբվելու հայրենիքի ազատագրման գաղափարի շուրջ: 1925 թ. Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում տպագրվում է նրա «Ազատ Սյունիք» հոդվածաշարը: 1926 թ. Նժդեհը սկսում է հանդես գալ Սոֆիայում լույս տեսնող «Արաքս» դաշնակցական թերթում, որտեղ

⁵ Նույն տեղում, էջ 47–53:

⁶ Նույն տեղում, էջ 46:

տպագրվում է նրա «Բաց նամակներ հայ մտավորականությանը», շարքը (այն 1929 թ. լույս է տեսնում առանձին գրքույկով)⁷։ Իր ինքնակենսագրականում Գ. Նժդեհը գրել է. «1926 և 1941 թթ. ապրել եմ Ռումինիայում, ճամփորդել որպես լրագրող, 1933 թ. Ամերիկա մեկնելուց առաջ մոտ երկու ամիս գտնվել եմ Փարիզում, մոտ 20 ամիս ապրել եմ Ամերիկայում, այնտեղ 1933–34 թթ. աշխատել եմ Կարմիր խաչի կազմակերպությունում»⁸։ 1932 թ. վերջին Փարիզում կայացավ ՀՅԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովը, որին Նժդեհը մասնակցեց իբրև Բուլղարիայից ընտրված սլատգամավոր։ Նա ժողովի առջև բարձրացրեց երեք հիմնական պահանջ.

ա) ձգտել, որ գաղութահայությունը դառնա զինական գործոն Հայաստանի ինքնապաշտպանության գործում,

բ) կազմակերպել հայ երիտասարդ. սերունդը ապակուսակցական հողի վրա,

գ) բոլոր ուժերը կենտրոնացնել հակաթուրքական ճակատում։

Այդ նպատակների իրականացման համար 1933 թ. ամռանը Նժդեհը մեկնեց ԱՄՆ։ ԱՄՆ-ում Նժդեհի գործունեության միանգամայն նոր և չլուսաբանված կողմեր է ներկայացված՝ Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզում պահվող Նժդեհի երկար տարիներ անհայտ 20-ի չափ բացառիկ արժեքավոր նամակներում, որոնք ուղղված են ԱՄՆ-ի Ցեղակրոն Ուխտերի հայտնի գործիչ 1930-ական թթ. ՀՅԴ ԱՄՆ Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, Գ. Նժդեհի վստահելի ու սիրելի բարեկամներից մեկին՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանին։ Միայն 2011 թ. այդ նամակները հայտնա-

⁷ Գաբրեղին Նժդեհ, Ընտիր երկեր, Երևան, 2007, էջ 12–39։

⁸ Նույն տեղում, էջ 40–41։

բերվեցին և հրատարակվեցին առանձին գրքով⁹։ Այդ նամակներում չափազանց հետաքրքիր և նոր մանրամասներ կան Նժդեհի՝ ԱՄՆ-ում ծավալված գործունեության մասին։ Մենք կաշխատենք այդ նորահայտ նամակների ոգով ներկայացնել ԱՄՆ-ում Գ. Նժդեհի գործունեության չլուսաբանված կողմերը։ Նամակները բացառիկ նշանակություն ունեն ոչ միայն Գ. Նժդեհի Ամերիկյան գործունեության լուսաբանման, այլև՝ 1920–1930-ական թվականների Նժդեհի սփյուռքյան գործունեության և հայոց պատմության բազմաթիվ խեղաթյուրված իրողությունները ճշտելու համար։ Դրանցում Գ. Նժդեհը տալիս է նաև ցեղակրոնության և տարոնականության մեկնաբանությունները, որոնք էլ ավելի են ամբողջացնում դրանց էությունը բացահայտող իր սահմանումները։

Գ. Նժդեհի հետ միասին ընդհանուր ժողովի որոշումով, ԱՄՆ անցավ կուսակցական հայտնի գործիչ Կոպեռնիկ Թանդրեյանը, որին հանձնարարված էր կազմակերպել ԱՄՆ-ում թուրքական դեսպան Մուխտար Բեյի սպանությունը (վերջինս մասնակից էր արևմտահայերի ջարդերին և արտասահմանում հակահայկական քարոզչության ղեկավարներից էր)։ Նժդեհը պիտի աջակցեր Թանդրեյանին այդ գործում¹⁰։ Սակայն այդ ծրագիրը տարբեր պատճառներով չիրականացավ¹¹։

ԱՄՆ-ում Նժդեհը նախաձեռնում է Ցեղակրոն շարժումը և ստեղծում է Ցեղակրոն Ուխտերը։ Հենց 1933 թ. հունվարի 14-ին, Գ. Նժդեհը ԱՄՆ-ում՝ Բոստոնում հիմնեց Ցեղակրոն Ուխտերը

⁹ Համբարձումյան Ռ., Նժդեհ, Երևան, 2007, էջ 371։

¹⁰ Տե՛ս Պարեգին Նժդեհ, Նորահայտ նամակներ, Երևան, 2011, էջ 58։

¹¹ Տե՛ս Լալայան Մ., Ցեղակրոն և Տարոնական շարժումները՝ Սփյուռքում 20-րդ դարի 30-ական թթ., Երևան, 1997, էջ 81։

¹² Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 127։

(ոչ կուսակցական կազմակերպություն), իսկ 1934 թ. հունիսի 1-3-ը անցկացրեց և վարեց ՀՅԴ Ցեղակրոն Ուխտերի անդրանիկ համագումարը, որին ներկա էին 40 կազմակերպությունների («Ուխտերի») ընտրյալ ներկայացուցիչներ: Ժողովը հունվարի 14-ը հռչակեց ցեղակրոնների օր, օգոստոսի 10-ը՝ «Դրոշակի օր», Բարսեղ Կանաչանի և Ժորժ (Գևորգ) Կառավարենցի «Յառաջ նահատակ» երգը, ցեղակրոնների ժամանակավոր քայլերգ «Հայրենիք» շաբաթաթերթի անգլերեն տարբերակը (Hairenik Weekly) հայտարարվեց ցեղակրոնների պաշտոնական շաբաթաթերթը¹³:

Համագումարի գլխավոր նպատակը եղավ ցաք ու ցրիվ բուլոր այդ երկսեռ խմբերն իրար մոտ բերել՝ 44 ուխտեր ավելի քան 1500 անդամներով¹⁴:

Թեև Գ. Նժդեհի առաջարկով ու ջանքերով ՀՅԴ Փարիզի ընդհանուր ժողովը որոշել էր կառույցը հիմնել անկուսակցական հողի վրա, բայց որպեսզի ցեղակրոնության գաղափարի իրագործումը չտուժեր, Նժդեհը ստիպված եղավ համաձայնել ՀՅԴ ԱՄՆ ղեկավարներից ոմանց ջանքերով ցեղակրոնների ընդհանուր ժողովի ընդունած որոշմանը՝ կառույցն անվանել «Հ.Յ. Դաշնակցության ցեղակրոն ուխտեր»: Նժդեհը մեկ տարվա մեջ իրար շաղկապեց 60 ցեղակրոն կազմակերպություններ («Ուխտեր») 2500 անդամներով¹⁵: Նժդեհը հասկանում էր, որ Ցեղակրոն շարժումը կարող է հաջողություն ունենալ միայն ամուր և համահայկական կառույցի միջոցով, իսկ ՀՅԴ-ն իբրև այն ժամանակվա սփյուռքահայ ամենազդեցիկ կազմակերպություն, կարող էր լինել այդպիսին: Եվ Նժդեհը փորձեց գործը գլուխ բե-

¹³ Տե՛ս Գեորգեան Կարո, Ամենուն տարգիրքը, Պեյրու թ, 1963, էջ 417-418:

¹⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», ամսագիր, 1934, թ. 9, հուլիս, էջ 155:

րել կուսակցության միջոցով, որի համար նախ անհրաժեշտ էր այն վերակառուցել, տալ նոր գաղափարախոսություն և ունենալ դրան համապատասխան ղեկավարություն: Նժդեհին դա հաջողվեց: ՀՅԴ-ն սկզբնավորման օրից այդպիսի հզոր վերելք չէր տեսել: Գ. Նժդեհը ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն շարժումը կարողացավ թե՛ գաղափարապես և թե՛ կազմակերպական առումով դարձնել աշխարհի նմանակերպ հզորագույն կառույցներից մեկը: Ընդ որում, ինչպես ամերիկյան թերթերից քաղած մեջբերումների վկայակոչումներով Ավոն է գրում ԱՄՆ-ում Նժդեհը հայամետ քարոզչություն է իրականացնում նաև «Նիւ Եորքի, Փրովիտենսի, Պոսթընի, Տիթոնյիտի, Սէնթ Լուիզի, Համիլթընի, Ֆրեզնոյի, Լոս Անճելլեսի, Սան-Ֆրանցիսկոյի, Թորոնթոյի, Սէնթ Քաթերինսի և այլ վայրերու ամերիկյան մամուլի էջերէն»¹⁵: «Ցեղակրոն ուխտերը» 1941 թ. հուլիսի 3-ին անվանափոխվեց «Հայ երիտասարդական դաշնակցություն»¹⁷:

Խոսելով ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն շարժումը սկզբնավորելու և ծավալելու անհրաժեշտության մասին, Գ. Նժդեհը գրում է, որ այդ կազմակերպությունը նա ստեղծել էր.

ա) պարտվողականությամբ տառապող գաղութահայության հատկապես երիտասարդ հատվածին հոգեփոխելու, նրան ազգային գիտակցություն, ուժ ու վստահություն ներարկելու համար,

բ) Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում կատարված ցեղասպանությունը հասկանալու և թուրքերի հակահայկական քարոզչական արշավին դիմագրավելու համար,

¹⁵ Տե՛ս Աւօ, Նժդեհ, Բկրութ, 1968, էջ 508, 514:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 240:

¹⁷ Տե՛ս Համբարձումեան Ռ., Նժդեհ, հարց ու պատասխան, Բ հրատարակութիւն, Երևան, 2012, էջ 113–114:

գ) հայկական սպանդին հետևող բարոյական քայլեր, եղեռնի վարկաբեկմանը դիմակայելու համար ձեռնարկել ինքնապաշտպանական քայլեր,

դ) հայկական հին կուսակցությունների կողմից Հայոց դատից հրաժարվելու և Թուրքիային մերձենալու մտայնությանը «ոչ» ասելու և հայությանը «Թուրքիայից ունեցած տարածքային պահանջներին տեր դարձնելու» նպատակով:

Շարունակելով իր միտքը՝ Հ. Հովհաննիսյանին հասցեագրած նամակներից մեկում նա բացահայտում է ցեղակրոնության էությունը և նպատակները:

«Հայը Հայաստանից դուրս ենթակա է վատասերումի, գրում է Նժդեհը, - ապա ավելացնում որ այդ չարիքի դեմ պայքարել հնարավոր է միայն ցեղային արժեքների, առաքինությունների ու սրբությունների խոր ճանաչումով ու վերապրումով, - մի բան, որ հիմնավորեցի և անվանեցի Ցեղակրոնություն: Դրա նպատակն է՝ անհայրենիք հայությանը հոգևոր ու քաղաքական անտուն-անտերությունից փրկելով, դարձնել հայրենատեր: Դա հայրենասիրական շարժում է, որի մեջ վերանորոգվելով միայն պիտի միանան հայության բոլոր հատվածները»¹⁸:

Նամակներից մեկում Նժդեհը տալիս է ցեղակրոնության ծագումն ու նպատակները հենց ստեղծման փուլում. «Տարիներով իմ միտքը չարչրկել է մի հատիկ հարց. Հայաստանի ինքնապաշտպանության գործի իրականացումը: Ցեղակրոնությունը չծնվեց գաղութներում, դա բերված է երկրից, մեր հայրենիքից: Դա կյանքի կոչվեց 1919-1921 թվականներից, երբ վտանգներից ամենից ահավորն էր կախված Հայոց Լեռնաշխարհի գլխին: Ոչ ֆաշիզմ, ոչ էլ հիտլերականություն չկար աշխարհում այդ ժամա-

¹⁸ Տե՛ս Գարեգին Նժդեհ, Նորմահյու նամակներ, էջ 42-43:

նակ: Յեղի հավիտենականությամբ ապրելու և նրա համար մեռնելու ուխտն էր Դավիթբեկյան Ուխտը, որ թուրքից և թաթարից մեր հայրենիքը վտանգից ազատեց, Լեռնահայությունը զենքի ուժով Մայր Հայրենիքին կցեց Ադրբեջանին թողած Սյունաց աշխարհը... Յեղակրությունը հայ կյանքի բարձրացող նոր ալիքն է՝ ուղղված գլխավոր չարիքների դեմ»¹⁹:

Մեկ այլ առիթով նամակներից մեկում նա շարունակում է. «Քանի որ գաղութահայության ամենամեծ զանգվածն ապրում է ԱՄՆ-ում, որտեղ մեր սերնդին ամենամեծ վտանգն է սպառնում (ի դեմս ամերիկյան միջավայրի ամենակույ, ծուլող հատկության), ես Յեղակրոն շարժումը սկզբնավորեցի Ամերիկայում: Յեղակրոն շարժումը ոչ մի ընդհանուր բան չունի և չէր կարող ունենալ օտար վարդապետությունների հետ, քանզի այն, նախ և առաջ, բարեփոխիչ շարժման վերածնունդ է, որ հնարավոր է միայն սեփական, այլ ոչ փոխառված արժեքներով»²⁰: Այսպիսով՝ անվիճելի իրողություն է, որ Յեղակրոնությունն իբրև զուտ հայկական յուրատիպ գաղափարաբանություն, հիմնավորապես տարբերվում է 1919 թ. Իտալիայում ու Գերմանիայում սկզբնավորված, 1922 թ. Իտալիայում (Մուսոլինի), 1933 թ. Գերմանիայում (Հիտլեր) իշխանության եկած և աշխարհի բազմաթիվ երկրներում տարածում գտած ցեղամոլ ֆաշիստականությունից: Յեղակրոնությունը ֆաշիստականությունից հատկապես տարբերվում ու առանձնանում է քրիստոնեական դրոշմով: Ֆաշիստների համար քրիստոնեությունը անընդունելի էր, մինչդեռ 20-րդ դարի հայոց մեծագույն պատգամախոսի գաղափարախոսության մեկնակետը հայոց քրիստոնեականն էր:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում. էջ 22–26:

Նժդեհի աշխատանքը ԱՄՆ-ում Ցեղակրոն շարժումը ակտիվացնելու, այնտեղի կուսակցական կառույցները վերակենդանացնելու ուղղությամբ առաջացրեց որոշ դաշնակցական գործիչների՝ այդ թվում Ռուբեն Տեր-Մինասյանի և այլոց դժգոհությունները²⁰:

ՀՅԴ-ն վերահսկող ուժերը, տեսնելով կուսակցության անպարտելիության հաղթարշավն ամբողջ աշխարհում բյուրոյի ձեռքով, ամեն միջոց կիրառեցին, որպեսզի Ցեղակրոն շարժումը չդառնա համագաղութային, որը հնարավոր էր միայն մի դեպքում, եթե Գարեգին Նժդեհը մեկուսացվեր ՀՅԴ-ից: Նամակներում խոսելով ՀՅԴ շարքում տիրող իրավիճակի մասին՝ նա գրում է. «Շարքերի մեջ չկա այդ հավատը: Իսկ չկա, որովհետև ղեկավարների մեջ հերոսական-բարոյական գործելու, զոհաբերելու, քաջաբար մեռնելու տրամադրություն չկա: Ուրեմն, շառլատանություն է խոսել կարգապահության մասին, երբ ղեկավարությանը պակասում են սովորական մահկանացուներին հատուկ առաքիլություն... Ամեն ծառայություն, որ դառնում է վճարովի արհեստ՝ պղծվում է»²²:

Գարեգին Նժդեհն իր նամակներում տալիս է նաև այն հարցերի պարզաբանումը, թե ինչու գնաց Ամերիկա, ինչ արեց և ինչպես արեց: 1936 թ. նոյեմբերի 15-ի նամակում գրում է. «Ես չեկա Ամերիկա ժողովրդականություն փնտրելու, այլ աշխատելու մեր ցեղի հոգու անսպառ հանքերում: Ամերիկան ոչինչ չավելագրեց այն բանին, որ ես ստացել էի Հայաստանից, Լեռնահայաստանից: Ամերիկան կովադաշտ չէ, որ նոր բան տար ինձ:

²⁰ Նժդեհի Պ., Ցեղի հավիտենական ձեռքը, Երևան, 2001, էջ 334: Նժդեհի Պ., Երկեր, հ. 1, Երևան, 2002, էջ 393:

²¹ Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1963. թ. 11, էջ 24:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

Ամերկայում ինձ հաջողվեց, հակառակ շատերի չկամության, ոտքի հանել հայոց ցեղը, ցեղայնությունը նորահաս սերնդի մեջ: Իսկ ինձ հաջողվեց, որովհետև ես Ամերիկա եկա որոշ առաքելությամբ, որովհետև ես ունեի իմ որոշակի ճամփան, ես գիտեի իմ գործը, իմ անելիքը: Ես չեկա հրահանգվելու և հրահանգներ կատարելու, ես եկա հրահանգելու, ղեկավարելու»²³:

1930-ական թթ. ԱՄՆ-ում գտնվելու տարիներին Գարեգին Նժդեհը խորհրդածում է. «Օհաննէս, մի ժողովուրդ, որը չգիտէ իր ներքին սրիկանները պատժել, չպիտի կարողանայ պատժել իր գոյության արտաքին թշնամիներին»:

Նամակներից մեկում շարունակելով իր միտքը գրում է. «Ամեն անգամ հաստատում է պատմությունը, երբ ժողովուրդը բարոյական քաջություն չի ունենում պատժելու իր դժբախտության հեղինակներին, այդ միևնույն հեղինակների միջոցով պատմությունը պատժում է ժողովրդին: Ահա՛, սիրելիս, թե ի՞նչն է տագնապեցնում ինձ»²⁴:

ԱՄՆ-ում գտնվելու ժամանակ Նժդեհը արդեն զգում էր պատերազմի անխուսափելիությունը և մտածում էր իր հիմնադրած Ցեղակրոն Ուխտերից ստեղծել Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու և հայության ինքնապաշտպանությունը վարելու համար լեգիոններ: Այդ առթիվ նա նամակներից մեկում գրում է. «Ցեղակրոնությունը հող գտած կլիներ մեր բոլոր գաղութներում, ամեն գաղութ ստեղծած կլիներ ուխտվածների իր լեգիոնը, այսօր մեր թիվը հասած կլիներ տասնյակ հազարի, եթե մեզ հաջողվեր ժամանակին զինաթափել ներքին չարությունը՝ տգետն ու նախանձեղին»²⁵: Մեկ այլ անթվակիր նամակում հավելում է.

²³ Տե՛ս նույն տեղում. էջ 25:

²⁴ Նժդեհ Գ., Նորահայտ նամակներ, էջ 23–24:

«Այժմ մենք տասնյակ հազարի հասնող Յեղակրոններ պետք է ունենայինք Սփյուռքի մեջ, գաղութից գաղութ Թուրքն իր կնոջը տղամարդ զինվոր է դարձնում այսօր, իսկ մե՞նք...ոչ»²⁵:

Գ. Նժդեհը 1934 թ. աշնանը վերադառնում է Սոֆիա և 1935 թ. ամուսնանում է Եփիմե Սուքիասյանի հետ: 1935 թ. Սոֆիայում լույս է ընծայվում Գ. Նժդեհի «Ամերիկահայությունը: Յեղը և իր տականքը» աշխատությունը, իսկ 1937 թ.՝ Գ. Նժդեհը Սոֆիայում լույս է ընծայում «Իմ պատասխանը» աշխատությունը²⁶:

1937 թ. իր բուլղարացի բարեկամների միջոցով նա կապ է հաստատում գերմանացիների հետ՝ այդ երկրի ռազմական ու հետախուզական մարմիններին ներշնչելով պատերազմի բռնկման դեպքում հարձակվել Թուրքիայի վրա:

1937 թ. Հայկ Ասատրյանի հետ Սոֆիայում հիմնում է «Ռազմիկ» թերթը²⁷:

ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ 1926 թ. ի վեր ունեցած բազմաթիվ տարածայնությունների սլառճառով, նաև չկարողանալով հանդուրժել կուսակցական կարգապահությունը խախտելու պատրվակով Յեղակրոն շարժման ու իր անձի դեմ Ռ. Տեր-Մինասյանի սկսած անարդար էրշավը, Նժդեհը 1937 թ. հեռանում է ՀՅԴ-ից²⁸:

Դրանից հետո ՀՅԴ Բյուրոն Նժդեհին հրավիրել էր Կահիրե իր կենտրոնատեղի, առաջարկել հաշտվել Ռուբենի հետ: Սակայն հաշտությունը չի կայացել, քանի որ հիմնական տարակարծությունը գաղափարական էր՝ Թուրքիայի հանդեպ ունենալիք վերաբերմունքը: Ռ. Տեր-Մինասյանը կարծում էր, որ կարելի

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ Տե՛ս Համբարձումյան Ռ., Նժդեհ. Երևան, 2012, էջ 111–112:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 112:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

և ջանկալի է ընդհանուր լեզու գտել Թուրքիայի հետ, իսկ Նժդեհի կարծիքով «Թուրքիայի հետ ցանկացած հաշտություն կբերի աղետալի հետևանքների»:

1937 թ. Դաշնակցությունից հեռանալուց հետո Նժդեհն իր մերձավորագույն զինակից, փիլիսոփայության դոկտոր Հայկ Ասատրյանի և իր այլ հետևորդների հետ հիմնել է տարոնականություն շարժումը, որը նպատակ ուներ հայ երիտասարդությանը և համայն հայությանը հեռու պահել օտարացումից և լճացումից, նրա մեջ վառ պահել նախնիների, մասնավորապես Հայոց Մամիկոնյան նախարարական գերդաստանի հայրենապաշտությունը, հայրենիքի համար քաջաբար զոհվելու կամքն ու պատրաստականությունը:

Թե՛ ցեղակրոնությունը և թե՛ հատկապես տարոնականությունը, որի գաղափարական ատաղձը Հայկ Նահապետի մեծագործությունն էր, հիմնված էին հայոց Ոսկեդարում Սուրբ թարգմանիչների և Մամիկոնյանների ձեռքով քրիստոնեական վարդապետությամբ մշակված մեր «յավերժակեաց ու մշտագոյ» ազգապահպան ռազմահայրենասիրական գաղափարախոսության՝ «Ուխտ Մամիկոնէիցի» վրա:

Ոսկեդարի գործիչներից 1500 տարի հետո հայոց մոռացության տրված ինքնապաշտպանական զուտ ազգային, եզակի ու անփոխարինելի գաղափարաբանությունը 1920–30-ական թթ. հայտնագործել, վերականգնել ու ամբողջացրել է Գարեգին Նժդեհը, որի մեծագործությունը նույն արժեքն ունի, ինչ որ Կոմիտաս վարդապետի ու Թորոս Թորամանյանի վաստակը հայոց երաժշտության և ճարտարապետության բնագավառներում: Մենք ազգային երաժշտության և ճարտարապետության զարգացումը չէինք ունենա, եթե Կոմիտաս վարդապետն ու Թորոս

Թորամանյանը չապացուցեին դրանց գոյությունը և չվերականգնեին... Գարեգին Նժդեհի «Ուխտ Մամիկոնեիցը», որը 1919–21 թթ. Ձանգեզուրում անվանակոչվեց Դավիթբեկյան Ռիխտեր, 1934 թ. ԱՄՆ-ում՝ Ցեղակրոն Ռիխտեր, իսկ 1936–37 թթ. Բուլղարիայում՝ տարոնականություն՝ հայտարարելով ցեղի հավիտենական զենքը:

Այն հարազատեցրեց ազգի ընտրանին, նաև որոշ կազմակերպություններ, հատկապես Տարոն-Տուրուբերան հայրենակցական միությունը, որը Տարոնականությունը հայտարարելով գործունեության ծրագիր՝ իր պաշտոնաթերթ «Տարօնի Արծի» ամսաթերթով 1938–1944 թթ. այն քարոզեց ամենուր: Այսպես՝ ամսաթերթն իր 1938–1939 թթ. առաջնորդողներում ազդարարում էր. «Տարօնականությունը խմորվեցվավ և շարժումի ձև ու բովանդակութիւն ստացաւ 1932–36 թուականներուն... Ան կյանքի կոչուեցաւ հատուածականացած և իբր բարոյական-հասարակական-քաղաքական ոյժ փոշիացած հայութիւնը հոգեբանական ամբողջացումի վերածելու պահանջէն... Հայ կյանքի վերանորոգումը տարօնականության միջոցով «կուսակցական» գործ չէ, դա պարտականության նոր լուծ է բոլորի համար և հրամայական է, հայկական դրոշ ունեցող ամէն կազմակերպության...»

1. Կա՛յ մեկ ուղի և այդ Հայաստանի ուղին է
2. Կա՛յ մեկ առաջնորդ և այդ՝ մամիկոնյան ոգին է
3. Կա՛յ մեկ երջանկութիւն և այդ՝ ցեղի ու հայրենիքի համար մեռնելու վճռականութիւնն է»²⁹:

1937 թ. դեկտեմբերի սկզբին Գ. Նժդեհը Ֆիլիպետով մասնակցում և ելույթ է ունենում Բալկանյան պատերազմին մասնակցած հայ կամավորների կազմակերպած հանդիպմանը՝

²⁹ «Տարօնի Արծի», Սոֆիա, 1938, օգոստոս-սեպտեմբեր, թիւ 5–6, էջ 7–8:

Բուլղարիայի Մակեդոն-Օդրինյան կամավորական կազմակերպության փոխնախագահի և այլ անդամների հետ: Նույն օրը Մակեդոն-Օդրինյան կամավորական կազմակերպության Ֆիլիպեի մասնաճյուղի նախագահի հրավերով հյուրընկալվում է այդ կազմակերպության գրասենյակում և «Մակեդոն-Օդրինյան մարտիկների անունից» պարգևատրվում այդ կազմակերպության շքանշանով³⁰:

Գ. Նժդեհը 1938 թ. ապրիլին Հ. Ասատրյանի հետ հիմնում է «Տարօնի Արծի» շաբաթաթերթը, որով պաշտոնապես սկսվում է տարոնական շարժումը³¹:

1938 թ. սեպտեմբերի 3-5-ին ԱՍՆ-ի Օհայոյի նահանգի էքսրըն թաղաքում կայացած Տարոն-Տուրուբերան հայրենակցական միության համագումարը վավերացնում ու հաստատում է տարոնական շարժումը³²: 1938 թ. աշխարհի քսան երկրներում իր աջակիցների հետ միասին Գ. Նժդեհը հիմնեց ժամանակակից ոգուն առավելագույնս բավարարող, ավելի քան 2500 անդամ ունեցող հայկական համաշխարհային կազմակերպություն՝ «Տարոնականություն», որը հայոց ազգային գաղափարախոսության ինքնապաշտպանական կառույց հանդիսացող Ուխտ Մամիկոնեիցի արդիացրած ու էլ ավելի զորացրած վերականգնումն էր:

Դարեգին Նժդեհն իր գինակիցների հետ՝ ծրագրել էր 1939 թ. հրավիրել գաղափարակիցների համահայկական հիմնադիր համագումար, որը Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկվելու պատճառով հնարավոր չեղավ իրագործել: 1939 թ. Երկրորդ աշխարհամարտը սկսվելուց հետո նա նամակ է հղում ՀՅԴ Գերագույն

³⁰ Տե՛ս «Դազմիկ» եռօրյա թերթ, Սոֆիա, 1937թ. դեկտեմբերի 4:

³¹ Համբարձումյան Ռ.Գ., Նժդեհ, Երևան, 2014, էջ 113–114:

³² Համբարձումյան Ռ., Գարեգին Նժդեհ (համառոտ վարք. ստույթներ և կենսատարեգրություն), էջ 60:

մարմին՝ իր կարողությունները Դաշնակցության տրամադրության տակ դնելու առաջարկով:

Այսպիսով Գ. Նժդեհը 1920–30 ական թթ. Սփյուռքում իր հայանպաստ գործունեությամբ նպաստեց ցեղի ոգու արթնացմանը, անդավաճան մնաց հակաթուրքական պայքարի գաղափարախոսությանը, որը արդիական է նաև մեր օրերում:

Эдик Г.Минасян, ЕГУ, д.и.н., профессор, Деятельность Гарегина Нжде в Диаспоре в 1920–30-ых годах.

Анализ соответствующих фактов раскрывает многие детали деятельности Гарегина Нжде в диаспоре в 1920–1930-е годы. В 1922–1944 годах он проживал в Болгарии (София), занимался общественной и национальной деятельностью, был членом Балканского комитета АРФД. В статье, посвященной анализу произведений Нжде, опубликованных в диаспоре, раскрываются его ответы на многие ключевые вопросы национальной идеологии, результатом которых стало движение Цегакрон («род и религия»), которое он основал в диаспоре и таронизм как идеологию пропаганды патриотизма, пробуждение духа нации, как главного оружия в борьбе с извечными врагами – турками.

В Соединенных Штатах Нжде инициировал движение Цегакрон в 1933 г. и создал Цегакронские заветы. Анализ фактов фиксирует успех движения в Соединенных Штатах, затем возвращение Нжде в Софию, где в 1935 г. он опубликовал актуальную для нашего времени работу «Армяне Америки - раса и ее подонки», в которой объясняется цель расширения вышеупомянутого движения и распространения его среди нашей диаспоры. В статье представлены истоки и процесс движения Таронизма. Усилия Нжде и практические шаги по созыву съезда тех, кто вышел из АРФ Дашнак-

цуюн и пожелал присоединиться к движению Цегакрон, что, однако, не состоялось из-за начала Второй мировой войны. Дана положительная обобщенная оценка деятельности Нжде в диаспоре.

Edik G. Minasyan, YSU, Doctor of Sciences in History, Professor, Activities of Garegin Nzhdeh in the Diaspora in the 1920s-30 s.

The analysis of the relevant facts shows many details of Garegin Nzhdeh's activities in the Diaspora in the 1920s and 1930s. Living in Bulgaria (Sofia) in 1922–1944, he was engaged in public and national activities, was a member of the ARF Balkan Committee. An article analyzing Nzhdeh's works published in the Diaspora reveals his answers to many key questions of national ideology, the result of which was the Tseghakron movement ("carrier of race") he founded in the Diaspora and Taronism as an ideology of propaganda of patriotism, awakening the spirit of the nation, as the main weapon in the struggle against the age-old enemy – the Turks.

In the United States, Nzhdeh initiated the Tseghakron movement in 1933 and created the Tseghakron vows. Analysis of the facts records the success of the movement in the United States, then Nzhdeh's return to Sofia where in 1935 he published the work "American-Armenians – the race and its scum", which is relevant for our times, which explains the goal of expanding the abovementioned movement and making it common among our Diaspora. The article presents the origins and course of the Taron movement.

The efforts of Nzhdeh and practical steps to convene a congress of those who left the ARF Dashnaktsutyun and wished to

join the Tseghakron Movement are presented in the end, which, however, did not take place due to the outbreak of the World War II. A positive generalized assessment of the activities of Nzhdeh in Diaspora is given.

ԽԱՉԱՏՈՒՐ Ռ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՊՄՀ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ 1921-1924 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԸՍՏ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ԳՈՐԾՁԻ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐԻ

Բանալի բառեր՝ Սյունիք, Դաշնակցություն, Խորհրդային իշխանություն, ընդհատակյա պայքար, Գերասիմ Աթաջանյան:

Խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին Հայաստանում Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ծավալած ընդհատակյա գործունեության մասին գիտական հանրությանը շատ քիչ բան է հայտնի: Խորհրդային պատմագրությունը չի զլացել «քննադատել» ՀՅԴ ընդհատակյա «հակաժողովրդական» գործունեությունը, ինչն, անշուշտ, եղել է միակողմանի ու խիստ թշնամական մեկնաբանություն: Միայն հետխորհրդային տարիներին հնարավոր եղավ որոշակի լույս սփռել ԽՍՀՄ-ում և մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանում դաշնակցական ընդհատակի գործունեության պատմության վրա: Սակայն Խորհրդային Միությունում ՀՅԴ ընդհատակյա հարուստ գործունեությունը դեռ երկար ու հանգամանալից լուսաբանման կարիք է զգում: Այս տեսակետից մեծ արժեք են ներկայացնում ՀՅԴ Կենտրոնական արխիվում (ԱՄԼ, Մասաչուսեթս, Ուոթերթաուն) պահպանվող նյութերը: Բազմաթիվ գաղտնի նամակների, շրջաբերականների, զեկույցների և այլ փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տա-

լիս բավարար պատկերացում կազմելու տվյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ: Ու թեև խորհրդապահական նկատառումներով փաստաթղթերի՝ գաղտնագրերով գրված լինելը բավականին դժվարացնում է գործը, բայց խնդիրն անլուծելի չէ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բոլշևիկյան ղեկավարությունը արգելեց ոչ բոլշևիկյան կուսակցությունների, այդ թվում և Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության գործունեությունը: Սակայն Հայաստանում խոր արմատներ ունեցող ՀՅ Դաշնակցությունը չէր ուզում դադարեցնել իր գործունեությունը, խորհրդային իշխանություններն էլ անկարող էին միանգամից բացահայտել նրա ճյուղավորված կազմակերպական ցանցը: Խորհրդային Հայաստանում կուսակցական կառույց պահելը ՀՅԴ-ի համար ինքնանպատակ չէր: Մտավախություն կար, որ բոլշևիկյան ռեժիմը կարող է ժամանակավոր լինել, հետևաբար անհրաժեշտության պարագայում Հայաստանին սպառնացող հավանական մարտահրավերներին դիմագրավելու համար պետք էր կազմակերպական ներկայություն ունենալ: Սկզբունքային որոշում կար ստեղծված իրավիճակում չդիմելու բռնի միջոցների՝ Խորհրդային Հայաստանում բոլշևիկյան ռեժիմը տապալելու համար, խորհրդային տարածքում գործելու անլեգալ, իսկ արտասահմանում նաև՝ լեգալ ճանապարհներով: Միաժամանակ, գաղափարական պայքար տանել Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության վնասակար քայլերի դեմ, բայց նաև օգտագործել ՀՅԴ արտասահմանի ներուժը՝ Խորհրդային Հայաստանի վերաշինությանն աջակցելու համար¹:

Խորհրդային Միության տարածքում և մասնավորապես Անդրկովկասում ՀՅԴ կազմակերպությունները իրենց անլեգալ

¹ Քաղաձեռներ Հ.Հ.Դ. արտասահմանեան մարմիններու արտակարգ խորհրդաժողովի որոշումներէն, ա. տ., 1923, էջ 4:

գործունեությունը շարունակեցին մինչև 1933 թ.: Այդ տարի Փարիզում տեղի ունեցած ՀՅԴ 12-րդ Ընդհանուր Ժողովը, լսելով Հատուկ հանձնախմբի զեկուցումը Երկրի կազմակերպության մասին, որոշեց դա լուծարված համարել²:

Ստորև ներկայացվող զեկուցագրերը հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում 1921–1924 թթ. Զանգեզուրում տեղի ունեցած մի շարք իրադարձությունների վերաբերյալ:

Զեկուցաբերը Գերասիմ Աթաջանյանն է: Լինելով դաշնակցական գավառային գործիչ՝ վերջինս մեծ զրկանքներ է կրել բուլշևիկյան հալածանքների պատճառով: Եվ չնայած այդ ամենին՝ նա կարողացել է պատվով կատարել իր առաքելությունը: Շուրջ 4 տարի Կապանի շրջանում ընդհատակում տոկուն է պահել Կապանի շրջանի դաշնակցական կառույցը, ոգևորել ժողովրդին՝ հույս ներշնչելով, որ հայրենիքի ազատության ժամն անապայման գալու է:

Իր զեկույցներում Գերասիմ Աթաջանյանը ներկայացնում է Կապանի մի շարք գյուղերում Խորհրդային զորքերի իրականացրած թալանը: Ժողովուրդը պարտավորված էր իր հաշվին պահելու զորքին, զորքն էլ չբավարարվելով իրեն տրվածով, երբեմն թալան էր իրականացնում գյուղերում:

Սակայն զորքի բերած զրկանքները միայն թալանով չսահմանափակվեցին: Բազմաթիվ համաճարակային հիվանդություններ զորքից փոխանցվեցին ժողովրդին:

Զագրեյի է եղել բուլշևիկ զինվորների վարքը: Նրանք խաբելով ամուսնացել են օրիորդների և այրի կանանց հետ՝ որոշ ժամանակ ապրելով հետները: Զանգեզուրից հեռանալուց այդ զին-

² Քաղուածքներ ՀՅ. Դաշնակցութեան ԺԲ Ընդհ. Ժողովի որոշումներէն, Փարիզ, 1933, էջ 16:

վորներից ոմանք թողել են իրենց կանանց և փախել են, ոմանք վերադարձի ճանապարհին են թողել, ոմանք էլ սպանել են իրենց կանանց:

Ձեկույցներում խոսվում է բուլճարիկների լրտեսական ցանցի մասին: Լրտեսները մեծ ջանքեր էին գործադրում ժողովրդին զինաթափելու, Առաջին Հանրապետության շրջանից մնացած գեներ-զինամթերքը վերցնելու ուղղությամբ: Այս շրջանի բուլճարիկ-յան գործունեության անբաժան մասն են կազմում ձերբակալությունները: Ձերբակալվածների մի մասը աքսորվել է, մի մասն էլ ըստ զեկույցի բանտարկվել:

Անդրադարձ կա նաև սովին: Ընդ որում, նշվում է, որ սովը հիմնականում հայկական գյուղերում էր, իսկ թուրքաբնակ գյուղերում հացի պաշարներ եղել են:

Ձեկույցներում խոսվում է նաև դրամի արժեզրկման մասին, ինչի պատճառով հասարակ մարդիկ ստիպված են եղել հացահատիկի համար էժան վաճառել իրենց տներում եղած ոսկեդենը և անհրաժեշտ իրերը: Նկարագրվում է նաև Սյունիքում բուլճարիկների հարկային ծանր քաղաքականությունը:

Մի զեկույցով էլ Գերասիմը դիմում է ՀՅԴ Բյուրոյին՝ առաջարկելով դաշնակցական մամուլում Սյունիքի օրինակով բարձրաձայնել Խորհրդային Հայաստանում առկա բազմաթիվ խնդիրների մասին:

Այս և հարանման բազմաթիվ հարցեր են քննարկվում ստորև ներկայացվող զեկույցներում:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 1

Սովետական իշխանությունը 1921 թվին հայ և ռուս զորքերով մտնելով Լեռնահայաստան, Զանգեզուր, հրահանգված էր Զանգեզուրում, երբ ժողովրդի կողմից դիմադրություն լինի, անխնա կերպով սրի քաշել բոլոր ժողովրդին և կրակել բոլոր գյուղերը:

Հանքում ևս սովի մատնված ժողովուրդը երկար կռվելուց, իր ջանքերը գործադրելով, ստիպված եղավ հպատակվելու Սովետական ստոր իրավակարգերին: Հետևապես 1921 թվին նրանց³ բոլոր զինվորները ցրեցին Ղափանի այն գյուղերը, որոնք Դաշնակցության կառավարության օրոք ըմբոստացած կային Սովետական ուժերի դեմ: Կառավարության կողմից կարգադրված էր յուրաքանչյուր զինվորին տալու 0,5 ֆունտ պարեն: Իսկ մնացած ուժերը ձրիաբար մնում էին հանքում: Զինվորները չբավականանալով նրանով, բռնի կերպով մտնում էին գյուղերը, թալանում գյուղացիների ուտելիքի պաշարը և անհրաժեշտ իրերը, տանում շուկաներում վաճառքի հանում, նույնպես գիշերները թալանում էին գյուղացիների այգիները և բանջարանոցները: Այսպիսով դատապարտված ժողովուրդը լռությամբ տանում էր նրանց հասցրած բոլոր վնասները ու բռնակալությունները: Զորքերը 4-5 ամիս մնալով հայ գյուղերում, նրանց մեջ առաջացավ «Տիֆ» հիվանդությունը, որոնցից և վարակվեց ժողովուրդը: Նրանք ապրում էին շատ կեղտոտ, նրանց սենյակները նման էին ախոռների: «Տիֆ» հիվանդությունից կոտորվեցին թե՛ զինվորներից, թե՛ ժողովրդից:

Շատ ընտանիքներ ստիպված եղան թողնել իրենց տները և փախչել լեռները: Այսպիսով Ղափանի ժողովուրդը մեծ վնասներ

³ Խորհրդային իշխանությունների:

է կրել թե նյութապես, թե ֆիզիկապես: Բերանները փակ, բռնակալ սվինների առաջ չէին համարձակվում որևէ բողոք բարձրացնել: Կամ ո՞ւմ պետք է բողոքեին: Միաժամանակ Սովետական ոստիկանական խմբերը ցերեկը իրանց լրտեսների աջակցությամբ ընկած էին գյուղեգյուղ, զինաթափում էին ժողովրդի մոտ եղած մեծ թե փոքր զենքերը և Դաշնակցության օրոք մնացած բոլոր ռազմական զինամթերքը, ապրանքները և այլն:

Սկսվեցին ձերբակալությունները: Ձերբակալվեցին բոլոր վաշտապետերը, ափիցերները⁴, աչքի ընկնող զինվորները, դաշնակցականները և համակրողները: Այդպիսով ոմանց խփեցին, ոմանց աքսորեցին, ոմանց էլ բանտարկեցին 6 ամսով, մի տարիով և այլն: Միաժամանակ զինվորները սկսեցին անբարոյականանալ: Նրանք խաբելով գյուղացիներին, սկսեցին ամուսնանալ օրիորդների և այրի կանանց հետ, 4–5 ամիս ապրելով հետները, գնալուց ոմանց թողեցին փախան, ոմանց տարան ճանապարհին թողեցին, ոմանց էլ սպանեցին: Այդպիսի օրիորդներից շատերը դեռ այսօր էլ դժբախտացած են մնացած իրանց հայրենի օջախների մոտը: Վերջապես վերջացնելով գյուղացիների հացի և մթերքի պաշարը, հեռացան Ղափանի շրջանից: Ապա զորքերը անցան Զանգեզուրի շրջանի Գորիս քաղաք, միառժամանակ մնացին այնտեղ և նույն դերը խաղացին այնտեղի ժողովրդի գլխին: Բոլոր նրանց հին հաշիվները մաքրելուց հետո քաշվեցին դեպի Երևան և Ադրբեջանի շրջանները:

Հիմնվեցավ տեղական իշխանություն ըստ սովետական իրավակարգերի: Նույն տարին ժողովուրդը սովի մատնվեցավ: Հացահատիկ գտնվում էր միայն հարևան թուրք գյուղերում: Այդ

⁴ Սպաները:

Ժամանակ սովետական թղթադրամը ոչ մի արժեք չունեւ։ Ժողովուրդը ստիպւած եղաւ իրանց տներում եղած անհրաժեշտ իրերը կփարժեքով վաճառքի հանել՝ տալով թուրքերին հացահատիկի։ Մի կերպ այդ տարին յոլա գնացին⁵։

Եկաւ առաջիկա 1922 թիվը։ Նույնպէս ժողովուրդը եղած չեղած հոգապահուստները, կանանց և տղամարդկանց զարդ ու զարդարանքները, ոսկի և երկաթեղենը, անգամ հագնելիք շորերը, բոլորը վաճառքի հանեցին, մի կերպ յոլա գնացին՝ սպասելով նոր բերքին։ Հենց այդ նույն տարին կառավարության կողմից հողի, ապրանքի և սնչի⁶ հարկեր պահանջվեց։ Հարկերի դիմաց պահանջվում էր կամ հացահատիկ, կամ թե ապրանք՝ գնահատված ոսկու արժեքով։ Ժողովրդի կողմից առաջարկվեց որքան բողոքներ, որքան ներկայացուցիչներ, փաստացի չքավորության համախոսականներ։ Ոչ մի հետևանք չունեցաւ։ Ստիպված գենքի ուժով, լաց ու կոծով հավաքեցին առանց խտրության հարուստ և աղքատի։ Միայն ազատվեցին պարտքերից կոմունիստները։

1923 թվին թեկուզ կարկուտը մեծ վնաս հասցրաւ ժողովրդին, բայց և այնպէս նույնպէս այդ տարի յոլա գնացին։ Կառավարության կողմից հարկեր նշանակվեցին։ Հարկերի դիմաց վերցվեց այդ տարի նույնպէս հացահատիկ, մեղր, յուղ և ապրանք։ Գյուղացու մթերքների և ապրանքների արժեքները գնահատված էր կառավարության ցանկությամբ։ Այնպիսի այրի կանայք կային, որոնց եղած չեղածը հագիւ երկու ամսվա ուտելու պաշար լինել, լաց ու կոծով տարաւ հանձնեց կառավարության

⁵ Դիմացան։

⁶ Շնչի։

նը: Նաև խնդրեց կոմիսիա⁷ նշանակել գալու իր տունը ստուգելու, արդյո՞ք մի շաբաթվա պաշար մնացել է, թե ոչ իրա խեղճ որբերի համար: Չեր հարգվում նույնիսկ նրա լաց ու կոծը:

Այսպիսով հավաքում էին ժողովրդի եղած չեղածը: Շատ ընտանիքներ սովամահ եղան, հեռացան իրանց ծննդավայրերից, իրենց երեխաների հետ գյուղե-գյուղ թափառելով նույնիսկ այժմ դեռ չեն վերադարձած իրենց ծննդավայրը, և այդպիսիների տները ավերակներ են դարձած: Այդ երեք տարվա ընթացքում հարուստ ու աղքատ չէին իմանում ինչ բան է շաքարը, մանուֆակտուրան, ֆաբրիկային մթերքները և այլն...

Գյուղացիները իրանց ստեղծած միջոցներով հազար ու մի տանջանքներով ապրել են մի կերպ մինչև 1924 թիվը: Դեռ այս տարի է, որ չերվոնեց⁸ փողը գոյություն ունի Լեոնահայաստանի ժողովուրդի մեջ: Ղափանի հանքերում կառավարության հաշվին մի երկու խանութ է բացված, մի երկուսն էլ կողմնակի մարդիկ են բացել, այն, ինչ որ ցարի ժամանակ Պղնձահանքերում 100-ից ավելի էր լինում: Իսկ Գորիս քաղաքում 20-30 խանութներ հագիվ կարող են լինել: Ներկա 1924 թվին Լեոնահայաստանում բերքը բավարար էր: Միայն առաջին անգամն էր այդպես չտեսնված: Կառավարության կողմից այնպիսի հարկեր էին պահանջում, ոչ մի պետություն, նույնիսկ պարսկական խաների կողմից այսպիսի զուլում տրված չէր եղել:

Ժողովուրդը, ճիշտ ցուցակ չի տալով իրա հողերի սնչի և ապրանքի համար, գողանում է կառավարությունից: Եթե ճիշտ ցուցակն տային, պետք է տուն, տեղ բոլորը հանձնեին ու դա-

⁷ Հանձնաժողով:

⁸ Տասը ուրվու արժողությամբ թղթադրամ, որ շրջանառության մեջ է եղել 1922-1947 թթ.:

տարկ նստեին: Ճիշտ ցուցակ չի տալու համար գյուղացիներին տանում են, պատժում են, տուգանքի ենթարկում, ապրանքները պետականացնում, որ ճիշտ ցուցակն տան: Բայց ժողովուրդը կանգնում է իրա ասածին:

Կան այնպիսի այրի կանայք, որոնցից պահանջվում է 150–200 ռուբլի ոսկու արժեքով, կան այնպիսի մարդիկ, որ պենսիոն է իր տարվա պաշարը, եզները հանձնի և հագիվ ազատվի...

Ժողովուրդի ձեռքին չկան ոչ մի աշխատանքի աղբյուր, տեղական պաշտոնյաները շատ քիչ են: Բոլոր գյուղացիները վաճառքի են հանում իրանց եղած չեղած հացահատիկները, լծկան եզները և կովերը:

Գյուղացիների վաճառքի հանած մթերքները կամ առնում են կոմունիստ պաշտոնյաները, որովհետև այս տարի հարկերի դիմաց դրամ են վերցնում, և դրամն էլ կոմունիստների ձեռքին է գտնվում: Հետևապես գյուղացիների ապրանքները վաճառվում են չնչին գներով:

Շատ մեծ զանազանություն կա գյուղատնտեսական և ֆաբրիկային ապրանքների միջև, ֆաբրիկային ապրանքները շատ թանկ են գյուղացու ապրանքների համեմատությամբ:

Կան և զանազան տեսակի տուրքեր:

Պաշտոնի մեջ են Նիկոլայի ռեժիմի բոլոր արեշիկները և արսիզնի չինովնիկները: Նրանք որպես հմուտ չինովնիկներ քերթում են ժողովրդի կաշին, թույլ չեն տալիս ժողովրդին առանց տոմս վերցնելու գնալ անտառ և մի ճիպոտ կտրել: Ամեն չնչին բանի համար հարկ է նշանակված: Իսկ եթե մի գոմ կամ մի մարագ շինեն, ահագին գումար դրամ է հարկավոր: Օղի քաշելու համար մեծ ծախսեր է պահանջվում: Եվ դրա համար գյուղացիների այգիներում ահագին մթերք է փչանում:

Կան և ուրիշ պաշտոնյաներ՝ «քոչպետներ»⁹ և «ապահովագրողներ»:

Երբ որ գյուղացիները սար են բարձրանում, ընկեր քոչպետերը իրենց «ստրաժնիկներ»ով¹⁰ պարտավոր են լինել գյուղացու վրանում: Փառավոր կերպով նստում են այնտեղ և գյուղացու տիկիններից հաշիվ են պահանջում: Նույնիսկ հարցնում են թե քանի ճիպոտ են բերել: Չհավատալով կանանց տված ցուցակին՝ պարոն քոչպետերը հրամայում են ստրաժնիկներին, ճիշտ ցուցակ կտան նոքա քոչպետերին բոլոր ճիպոտների և անասունների: Ձիերի, ջորիների և ավանակների ու ամեն մի վրանի համար բերված են լինում մոտ 60 ճիպոտ, յուրաքանչյուր ճիպոտ առնում են 30 կոպեկով: Նմանապես կառավարության կողմից նշանակված է հարկեր անասունների և մյուսների համար: Հարկերի համար վերցվում է յուղ, պանիր, չաղ մսացու, ապրանքներ և դրամ: Այդ ժամանակ գյուղացիների աշխատանքի վառ ժամանակ լինելու պատճառով բոլոր տղամարդիկ գյուղերում են լինում: Դրա համար ընկ. քոչպետերը այդ հաշիվները քաշում են տիկինների հետ: Տիկինները գիտեն, որ արդեն հրաման է: Պետք է պահանջը կատարվի: Ստիպված են լինում դժգոհությամբ եղած չեղած յուղն ու պանիրը հանձնել նրանց:

Հետո հերթը հասնում է նոր պաշտոնյաներին, որոնք եկան գյուղերը ցույց տվեցին ժողովուրդին կառավարության կողմից հրահանգված հրահանգները, որ պետք է գյուղացիությունը իրա եղած չեղած թե շարժական, թե անշարժ կարողությունը ապահովագրի: Ժողովուրդը ստիպված եղավ ապահովագրելու:

⁹ Ամառային արոտավայրերի պատասխանատու:

¹⁰ Զինված պահակախմբի անդամներ:

Եկվոր պաշտոնյաները հավաքեցին ժողովրդից ապահովագրված գույքի փողերը ըստ կառավարության որոշած նորմայով և գնացին: Հունիս ամսվա գյուղացիների արտերի կարկուտի վնասները ապահովագրեցին՝ խոստանալով մինչև մի ամիս կառավարության կողմից վճարվի յուրաքանչյուր դեսյատինին¹¹ 15 ռուբլի չերվոնեց փող: Դեռ մինչև էսօր ժողովրդի աչքը ճանապարհին է, թե երբ պիտի վճարեն: Ամեն մի ջրաղացից առել են տիրոջից 20 ռուբլի չերվոնեց: Վաճառականներից չտեսնված հարկեր են առնում և այլն:

Ահա այդպիսով ժողովրդին սննկացնելով, կառավարությունը հանգամանքից օգտվելով չնչին բռնություններով լրտեսների քանակը շատացրած է: Լրտեսներին հաշիվ չունի, նույնիսկ բարոյական մարդիկ, իրանց տնտեսական սուր կարիքները ստիպած է ստոր ծառայություններ հանձն առնել: Վերջապես ժողովուրդն եկած է այն եզրակացության, որ ներկա սովետական կառավարությունը ոչ թե բանվորագյուղացիական կառավարություն է, այլ լրտեսի և «թալանի» կառավարություն է: Միայն թալանի ձևն է փոխված: Ժողովուրդը թե տնտեսապես, թե ֆիզիկապես սննկացած է: Զանգեզուրում կյանք չկա, ուրախություն չկա: Կանանց և տղամարդկանց 70%-ը բռնի է ման գալիս: Եղածը տրեխներ են, այն էլ չի ճարվում: Հագուստները տեղային միջոցներով են պատրաստվում միայն, չի զանազանվում իրարից:

Տղամարդիկ անտառից շալակով փետ են բերում, արտերից խորձով խոտ են բերում, մի խոսքով տղամարդիկ լծկան եզան դեր են կատարում, իսկ կանայք՝ տղամարդու դեր:

¹¹ Դեսյատինը հողի տարածության չափման միավոր է, հավասար է 1,09 հեկտարի:

Ժողովուրդը իրավիճակից և կառավարությունից դժգոհ և տրտունջ ապրում է հուսահատական և սպասողական դրության մեջ՝ հույս ունենալով, որ ներկա սովետական կառավարությունը ժամանակավոր է, պետք է տապալվի, կորչի:

Հույսները դնելով իրանց արտասահմանյան ընկերների վրա և եվրոպական պետությունների վրա, սպասում են որ կազատեն իրենց բռնություններից և թալանչի տականքներից: Կան այնպիսի գյուղացիներ, որոնք եթե իմանան, երկար պիտի տևի այս իշխանությունը, ինքնասպանություն կգործեն: Կառավարությունը արդեն համոզված է, որ ժողովուրդը զգված է, 15 տարեկանից բարձր գիշեր-ցերեկ աղոթում են իրենց տապալման համար: Գիտակցելով այդ, հենց այս տարվանից մեծ ծախսեր են անում, բավարարում են ուսուցիչներին, ուսումնարանները նորոգում են, պատրաստ են կրթության տալ մատաղ սերնդին և բատրակներին ըստ մարքսիզմի հովքերով¹²: Այդ առթիվ ձեր ուշադրությունն եմ գրավում, որ նոր սերունդը խորանում է մարքսիզմի հովքերով:

Ինչպես վերևում նշեցի, չկա մի պատասխանատու պաշտոն, որ կոմունիստի ձեռքին չլինի:

Ժողովրդական դատավորները կոմունիստ են և ցած կրթություն ունեցող մարդիկ: Դատի ժամանակ դատավորի աջ և ձախ կողմերում նստած են լինում երկու չեկիստ և զինված կոմունիստ գյուղացի կամ պաշտոնյա ատենակալներ: Եթե գանգատավորներից մեկը անկուսակցական է կամ դաշնակցական, իսկ մյուսը կոմունիստ է կամ նրանց համակրող, որքան էլ անկուսակցականը կամ դաշնակցականը արդար լինեն, դարձյալ,

¹² Նկատի ունի մարքսիստական գաղափարախոսությունը:

պետք է մեղադրվեն, և կոմունիստը պետք է ազատվի: Իսկ եթե կոմունիստի մեղքը շատ-շատ է, հնարավորություն չկա ազատվելու, նրա հանցանքի համար կաքսորեն մի ուրիշ շրջան և ավելի բարձր պաշտոն կտան: Այս մասին քանի-քանի փաստեր ունինք:

Գալով ընտրությունների ձևին.

Երևանից և գավառից գալիս են մի քանի պատասխանատու պաշտոնյաներ: Ընտրությունները սկսում են գյուղերից: Եկվոր պաշտոնյաները գյուղը մտնելուն պես կարգադրում են գյուղական իսպալկոմին¹³ հավաքել բոլոր ժողովրդին մի հարմար սենյակ ընտրության համար: Մինչև ժողովը բացվելը կանչում են առանձին իրանց գիացած մարդկանցից մի քանիսին: Նրանք խորհրդակցությամբ որոշում են իրենց հավատարիմ այն մարդկանց, ովքեր կարող են լինել գյուղական խորհրդի անդամ, նրանց ազգանունները գրում են թղթի վրա: Հետո ժողովը հայտարարում են բացված: Նախ իրենց սովորական ճառերը ասելուց հետո անցնում են ընտրության: Հայտարարում են, որ ընտրության ժամանակ ձայնագուրկ են դաշնակցական վաշտապետերը, աֆիցերները, տերտերները, նախկին կոիվների մասնակցիները:

Այդքանից հետո ժողովուրդը, վիճաբանելով, թղթի վրա գրում է իրենց ցանկալի մարդկանց անունները, բայց վերջում ազդեցիկ պաշտոնյաները որպես ընտրությունների հաղթող հայտարարում են իրենց ցանկալի մարդկանց անունները, որոնց ցանկը նախապես կազմել էին արդեն: Լուռ ու մունջ ժողովուրդը ճարը կտրված, իրարից նեղացած են մնում, թե ինչու

¹³ Գործկոմ:

են այդպիսի մարդկանց ընտրել: Շատերը հասկանում են, թե ինչի մեջն է գաղտնիքը, բայց լուրն են: Միաժամանակ լրտեսները ընտրության ժամանակ պտտվում են ժողովրդի մեջ: Անարդարության դեմ խոսացողին մի օր չանցած բանտարկում են և ամիսներով պահում: Ահա այսպես են լինում սրանց ընտրությունները:

Բոլոր կոմունիստները, պաշտոնյա թե առանց պաշտոնի, փոքրիկ զենքերով են ման գալիս ժողովրդի մեջ: Միշտ քարոզում են ժողովրդին ուրանալ եկեղեցին, ուրանալ ազգային հոգին, զգվանքով են վերաբերվում հոգևորականների հետ:

Ժողովրդի 80 տոկոսը աղքատ է և հոգնած է իրավակարգեն: Հոկտեմբերի 15-ից մինչև վերջը կարգադրված և հրահանգված է բոլոր մեծ զենքերը հանձնել կառավարությանը: Թեև ժամանակը լրացավ, բայց ժողովուրդը ցանկություն չունեի զինաթափ լինելու: Կուսակցական պաշտոնյաները անկուսակցականների համեմատ կրկնակի բարձր ռոճիկ են ստանում: Բոլոր կոմունիստները տնտեսապես ապահով են, ապրում են լավ և գոհ են վիճակից:

Հողային հարցը:

Հողային հարցի համար օգոստոս ամսին կառավարության կողմից նշանակված էին մի քանի պաշտոնյաներ, որոնք եկած էին Լեոնահայաստան: Զանգեզուրի գյուղերը նոցա կարգադրությամբ ցուցակագրած էին: Ամեն մի գյուղից ընտրված էին երկուական կոմիսիա¹⁴: Պարտավորվեցին հողաչափերի հետ սահմանազատում անել գյուղերի միջև և ամեն սնչին տալ 1½ դեյսատին հող:

¹⁴ Նկատի ունի հանձնաժողովի անդամ:

Գորիս քաղաքում և Ղափանի հանքերում գյուղացիների շինությունները և խանութները, որոնք կառուցել էին վարձով տալու, կառավարությունը բռնագրաված է որպես պետական:

Ձերբակալությունը և սպանությունը Լեռնահայաստանում: Ձերբակալություններ և սպանություններ միշտ եղել են և այժմ էլ լինում են: Քաղաքական հանցավորների հետ վարվում են շատ կոպիտ և անվայել հայիոյանքներով: Նրանց բանտարկում են խոնավ և մութ սենյակներում, խիստ ծեծի ենթարկում, մի քանի օր սոված պահում: Էտապով¹⁵ ուղարկում են Գորիսի բանտը, որտեղ ենթարկում են հազարավոր տանջանքների: Շատերին ճանապարհին խփում են՝ պատճառաբանելով, թե փախչում էին: Այնինչ հանցավորին այնպիսի դրության են հասցնում, որ չի կարող նույնիսկ քայլել, էլ ուր մնաց փախչի: Բանտարկվածի հարազատները վաղօրոք պիտի իմանան, որ իրենց բարեկամին տանելու են Գորիսի բանտը, որ ոստիկանին կաշառեն իրենց բարեկամին ճանապարհին չխփելու համար:

Բանտ տանելուց ոչ մի բարեկամի կամ ծանոթի թույլ չեն տալիս այցելել, հաց տանել: Այդպեսով մարդուն՝ բանտարկյալին, հանում էին հոգեկան հավասարակշռությունից, որ վերջինս հայիոյեր կառավարությունը և իմանային նրա վերաբերմունքը կառավարության հանդեպ: Շատ դեպքերում ոստիկանները սուտ դակլադներ¹⁶ են տալիս չեկային¹⁷:

¹⁵ Պահակախմբի հսկողությամբ որևէ տեղ տարվող կալանավորների խումբ:

¹⁶ Ձեկոյց:

¹⁷ Ռուսերեն *черезвычайная комиссия* (Արտակարգ հանձնաժողով) բառերի հապավումն է: Ստեղծվել է Խորհրդային Ռուսաստանում 1917 թ. դեկտեմբերին: Պաշտոնական անվանումը եղել է Հակաիեղափոխության, սաբոտաժի և սպեկուլյացիայի դեմ պայքարի համառուսաստանյան Արտակարգ հանձնա-

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 2

ՀՅԴ Բյուրոյին

1921 թվից սկսած մինչև 1924 թ. վերջերը ես, գտնվելով Լեռ-
նահայաստանում, ականատես և մոտիկից ծանոթ լինելով հայ
ժողովրդի վիճակին, նաև Սով[ետական] Հայաստանի կառավա-
րության անբարեխիղճ վերաբերմունքին ժողովրդի հանդեպ,
գրավոր հայտնում և խնդրում եմ պայքար մղել միշտ լրագիրնե-
րի միջոցով, հետևյալ նյութերի առթիվ լայն իմաստով, որով կա-
տարած կլինեք Հ.Յ. Դաշնակցության բարոյական պարտավա-
նությունը, որը հայ ժողովրդի այժմվա սրտի ուզած և կարևոր
նյութեր են:

1. Լեզվի և մամուլի ազատություն,

2. Վերջ տալ քաղաքական հանցավորներին, սպանություն-
ներին և բանտարկություններին: Մեծ տարբերություն դնել քա-
ղաքների և գավառների միջև: Վերջինս ավելի է տուժում: Հիմն-
վել գլխավորապես գավառների և գյուղերի վրա:

3. Նկարագրել արեշիկների¹⁸, արքսիզնի չինովնիկների¹⁹,
ապահովագրողների, չեկիստ ժանդարմների վերաբերմունքը
հանդեպ հայ ժողովրդի քայքայման: Պատկերացնել վերոնշյալ

ժողով: Խորհրդայնացումից հետո Արտակարգ հանձնաժողով ստեղծվեց նաև
Հայաստանում:

¹⁸ Անտառապահ:

¹⁹ Հարկային պաշտոնյա:

ծառայողների մասին, որոնք ցարական ժամանակվանից հմուտ իրանց պաշտոնների մեջ, այժմ էլ այնպիսիները դարձյալ ժողովրդի գլխին պաշտոնի են, որոնք որպես հմուտ գայլեր, ժողովրդի հոգին առնում են, իրանց վերաբերմունքով չեն զանազանվում ցարական ռեժիմից:

4. Ասպարեզ հանել ժողովրդի ներքին տնտեսական քայքայված վիճակը: Քայքայման պատճառը գրել. կառավարության պահանջած անսահման անբարեխիղճ, ժողովրդի ուժերից վերտուրքեր և երթևեկության սահմանափակում: Պատկերացրեք, որ դեռ խորհրդային իշխանությունը իրա թալանը չի դադարեցնում ժողովրդից: Եթե առաջ անկազմակերպ և անկանոն էին թալանում, ներկայումս խորհրդային իշխանությունը զիզզազ ճանապարհով է թալանում ժողովրդին, ավելի շատ և նկատելի, քան թե առաջ: Միայն զգուշությամբ: և հեռատեսությամբ. կազմակերպված և զինված նոր ուժեղ խորհրդային քաղաքական իրավակարգերով, ապահովված և կազմակերպված ուժեղ լրտեսների աջակցությամբ, որը միայն խորհրդային իշխանության ուժն է կոչվում: Թող կորչի լրտեսությունը...

5. Կոմունիստ պաշտոնյաների և անպաշտոնյաների զինված ման գալը ժողովրդի մեջ, գլխավորապես գյուղերում, որն ազդում է ժողովրդի վրա, որով ցույց են տալիս, որ ժողովուրդը հավատարիմ չէ կառավարությանը և միշտ ճնշման ու տեռորի-զացիայի²⁰ տակ են պահում:

6. Նկարագրել, որ Դաշնակցության կառավարության օրոք Լեռնահայաստանում համարյա թե բոլոր գյուղերում ունեինք պահեստներ, որոնց մեջ կար ամեն տեսակի ռազմամթերք,

²⁰ Ահաբեկում:

թնդանոթներ, 200-ից ավելի գնդացիներ և այլն: 1921 թվին բռնորդ դուրս են բերված և ուղարկվել են Ռուսաստան:

7. Խոսել 1924 թ. հոկտեմբեր ամսվա կառավարության կողմից հրահանգված Լեոնահայաստանի ժողովրդի զինաթափման առթիվ: Որ ժողովուրդը ցանկություն չունեի զինաթափ լինելու, որովհետև ինչպես կառավարությունը վստահություն չունի ժողովրդի վրա, նույնպես հայ ժողովուրդը վստահություն չունի իրա երկրի ամենամոտ դիրքերի և սովետական իշխանության վրա վտանգի դեպքում: Ամեն ինչ ձեռքից տված է, միայն ու միայն իր հույսը իր ուժի և իր զենքի վրա դրած է և նրանով իրավ ապահով է զգում: Այն էլ սովետական իշխանությունը ուզում է խլել ու դարձյալ Ռուսաստան ուղարկել: Հայ ժողովրդի համար ավելի լավ է ձեռքի հացը առնել քան թե իրա զենքը: Պայքար մղել զինաթափության առթիվ, սահմանների անորոշության և երկրի ամենամոտ դիրքերի առթիվ:

8. Կոմունիստ պաշտոնյաների և անկուսակցական պաշտոնյաների ռոճիկների զանազանության առթիվ: Անկուսակցականների և դաշնակցականների մեծ մասը անգործ են դիտավորյալ կերպով կառավարության կողմից:

9. Ժողովուրդը չի իմանում ինչ է կատարվում կամ խոսվում Սովետական թերթերի միջոցով կամ հատուկ պաշտոնյաների միջոցով, իրա լեզվից, դրսի երկրներում կամ գաղութներում: Միշտ շահագործում են ժողովրդի անունը:

Ընկերական բարևներով՝ Գերասիմ

10 մարտի, 1925 թ.

ՀՅԴ կենտրոնական արխիվ, փաստաթուղթ թիվ Ե-412Ա6-3,

թթ. 1-3: Բնագիր: Ձեռագիր:

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ 3

ՀՅԴ Բյուրոյին

1922 թվից մինչև 1924 թ. մարտի մեկը մենակ ես էի կապ պահում Վրեժի²¹ հետ: Այդ երկու տարեշրջաններում իմ կապն այնքան էլ կանոնավոր չէր: Հազիվ էի կարողանում զանազան անհատների միջոցով տեղեկություններ տալ կամ ստանալ երկրի և դրսի աշխարհի կացության և կուսակցական գործերի մասին:

Միայն ինձ հայտնում էին Վրեժից աշխատել ազգային ոգին վառ պահել ժողովրդի սրտում, և այդ ուղղությամբ իմ ուժերի չափ հաջող կատարել եմ որոշ աշխատանք: Կառավարությունը որքան խիստ միջոցներ ձեռք առավ իմ հանդեպ, պահել է միշտ ճնշման տակ, այդ առթիվ քայքայվեցավ իմ տնտեսական վիճակս, որը աչքի ընկնող մի ընտանիք է մեր շրջանում: Այնուամենայնիվ ես կանգ չեմ առել ոչ մի վտանգի կամ քայքայման առջև և առաջ եմ տարել Վրեժից ստացած բոլոր կուսակցական կարգադրությունները և աշխատանքները: Երկու տարեշրջանում ես ստացել եմ Վրեժից իմ տնտեսական սուր կարիքների համար 130 (հարյուրերեսուն) դոլար: Բայց այդ երկու տարվա ընթացքին իմ սեփական միջոցներով երկու հարյուր հիսուն դոլար ծախս եմ արել կապերի, սուրհանդակային, կուսակցական ընկերների անցուդարձի և այլն: Այժմ իմ պատճառով ինձնից բաժանված եղբայրս, որի վրա ծանրացած է մի մեծ ընտանիք, 6 ամիս է բանտում է, որը կուսակցական է: Երեկ նամակ եմ ստացել, իմ ընտանիքը ծանր դրության մեջ է, մեծ տղաս, որը 14 տա-

²¹ ՀՅԴ Ատրպատականի Կենտրոնական կոմիտեի ծածկանունը:

րեկան է, գրում է ինձ, որ իմ բացակայությունից հետո ուսումնարան չի գնում, որովհետև ծանր դրությունը իր վրա է ընկած, երբ պետք է ազատեն իրեն այդ դրությունից:

Հետևապես այս բոլորը ես նախազգում և գիտակցում էի, որ պետք է քայքայվեմ, բայց կուսակցական լոզունգը, հայ ժողովրդի շահերը թույլ չեն տվել ինձ, որ մենակ իմ տնտեսական վիճակիս մասին մտածեմ: Միայն ես մի բանով եմ մխիթարվում, այդ այն է, որ ես ինձ երկրում պահել եմ մաքուր կանգնած իմ կոչման վրա, կուսակցական հողի վրա, որը կ'հաստատի իմ թողած աշխատանքս: Քայքայվելով հանուն հայ ժողովրդի շահերի, ինքը ժողովուրդը կհաստատի: Սորանով ծանոթացնում եմ իմ բարոյական գործունեության հետ:

1924 թ. մարտի մեկից հիմնեցինք տեղական մարմին, կապվեցինք շրջանների մարմինների հետ: Մեր աշխատանքները ավելի խոշորացան: Մենք աշխատում էինք երկու ուղղությամբ. 1) Ընդհանուր ժողովրդական բնույթի էր, որոնք չէին դիմանում, զգվում էին կառավարության իրավակարգերից, բռնություններից: Այդպիսի դեպքերում մենք միշտ ատելություն և անվստահություն էինք մտցնում ժողովրդի մեջ հանդեպ սովետական կառավարության: Ժողովրդի 70-80%-ը դեմ էր կառավարությանը: 2) Կուսակցական ընկերական շարքերում հիմնվում էինք Վրեժից ստացած կարգադրությունների վրա, պահում մեր կուսակցական գաղափարը և լոզունգը, աշխատում էինք խորացնել մեր ուժերը, նաև աչքի առաջ էինք առնում ժողովրդի շահերը: Եվ այդ հողի վրա թողեցի եկա: Հետևապես մեր մարմնի անհրաժեշտ կարիքների համար գրավոր հայտնում եմ Ձեզ և խնդրում եմ Ձեր ուշադրությունը դարձնեք հետևյալ կետերի վրա և կարգադրեք փոխանցում.

1. Մեր կապը կանոնավոր չէր Պարսկաստանի հետ, որովհետև մեր մարմինը ի վիճակի չէր սուրհանդակային ծախսեր անելու, կանոնավորելու կապը, գրականությունը տարեշրջանում ստացել ենք երկու անգամ, որոնք հնացել են, անհետաքրքիր են դարձել:

2. Երևանի հետ մեր կապը հաստատվեց 1924 թ. մայիսից, որոնք թույլ և անհետաքրքիր էին վերաբերվում մեզ հետ: Որքան դրամ էր ստանում Երևանը Վրեժից, մեզ հատնի չէր: Միայն Վրեժից կարգադրված էր Երևանին ուղարկելու մեզ սուրահանդակային ծախս 60 դոլար: Մինչև վերջը չենք ստացել ոչ մի կոպեկ, և տեղեկությունների համար միշտ մենք էինք մարդ ուղարկում Երևան, որը մեզ վրա ահագին ծախսեր էր նստում:

3. Մեր կապը պետք է լինի անկախ Երևանից ուղիղ Երասխի վրայով: Այս կապի համար անհրաժեշտ է երկու սուրհանդակ, մեկը այս ափում, մյուսը՝ այն ափում հստակ կապ պահելու համար, որոնք կարող են ժամանակին իրազեկ անել ներսի և դրսի կացությունը: Երևանի հետ կապ կը պահենք միայն Երկրի կազմակերպչական գործի համար: Ներսի և դրսի տեղեկությունները միշտ թարմ պահել:

4. Մեր մարմնի վերջին ժամանակներս Վրեժից և Երևանից ստացած տեղեկությունները չէին համապատասխանում իրականությանը: Մեզ միշտ պահում էին սպասողական դրության մեջ, որպես թե օրերի կամ ամիսների հարց են փոփոխությունները, և թողել են նույն վիճակի մեջ Երկրի ընկերներին: Որից պատահում էին թյուրիմացություններ և վատ հետևանքներ: Պետք է կարգադրել Վրեժին, բացի Բյուրոյից ստացած տեղեկություններից և ամ կարգադրություններից, սահմանից դուրս լուրերի չտան մեր մարմնին:

5. Երկրի մարմիններին տալ լայն իրավունքներ, հանդես լրտեսների, բռնակալների և վնասակար տարրերի: Նաև հայտնել նրանց իրավունքների սահմանը:

6. Նոր սերունդների վրա առանձին ուշադրություն դարձնել:

7. Կարգադրել կուսակցական ընկերներին գաղտնապահ լինել կուսակցական գործերի առթիվ և թույլերին պատասխանատվության ենթարկել:

8. Երկրի ընկերները տուժում են Թավրիզի անգործ ընկերների, փողոցներում կամ կաֆեներում անզգույշ զրույցներից: Թավրիզում բոլշևիկները հատուկ ագենտներ²² ունեն, որոնք շոճիկով ծառայում են գաղտնիքներ իմանալու և կառավարության հայտնելու:

9. Մեր մարմինը վերջերումս կուսակցական կարիքների համար երկու հարյուր հիսուն դոլար պարտքի մեջ էր ընկել ի կարգադրություն:

10. Երկրին դրամական կարիք միշտ լինում են, որով միայն կարելի է ուժեղ պահել:

Ընկերական հարգանքներով՝ Գերալդ

19 մարտի 1925 թ.

ՀՅԴ կենտրոնական արխիվ, փաստաթուղթ թիվ Ե-412116-

3, թթ.1-4: Բնագիր: Ձեռագիր:

²² Գործակալներ:

Хачатур Р. Степанян, АГПУ, д.и.н., профессор, Положение в Сюнике в 1921–1924 гг. по докладам подпольного деятеля.

Армянская революционная федерация Дашнакцутюн продолжала свою подпольную деятельность в Армении в первые годы советской власти. Представленные доклады, автором которых является дашнакский деятель, описывают общую ситуацию в Сюнике в 1921–1924 гг.: массовые грабежи со стороны большевиков, аресты, набеги Советской армии на беззащитное население, деструктивная деятельность большевистской шпионской сети, тяжелое социально-экономическое положение, сурская налоговая политика, голод и др.

Khachatur R. Stepanyan, ASPU, Doctor of Sciences in History, Professor, The situation in Syunik in 1921–1924 according to the reports of the underground activist.

The Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutyun continued its activities in Armenia in underground during the first years of Soviet rule. The situation in Syunik is described in the presented reports, whose author is a Dashnak figure: the widespread looting, the arrests by the Bolsheviks, the raids of the Soviet army on the defenseless population, the destructive activities of the Bolshevik spy network, the difficult socio-economic situation, the severe tax policy, the famine.

Հաղորդում

ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ Ա. ԶՈՒՐԱԲՅԱՆ

Վանաձորի թիվ 5 ավագ դպրոց, պատմության ուսուցիչ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ 1920 Թ. ԱՊՐԻԼ – ՕԳՈՍՏՈՍ

ԱՄԻՍՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ

ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հայ-ադրբեջանական հարաբերություններ, հայ-
ռուսական հարաբերություններ, քեմալա-բոլշևիկյան հարաբերությու-
ններ, հայ-ռուսական պայմանագիր, ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակ,
Զանգեզուր, Գորիս, Կապարգողթ, Արսեն Շահմազյան, Գարեգին
Նժդեհ:

1920 թ. ապրիլի կեսերին Արցախի զգալի մասն ազա-
տագրված էր հայկական զորամասերի կողմից: Ապրիլի 25-ին
Թաղավարոյ գյուղում հրավիրվում է արցախահայության 9-րդ
համագումարը, որը երկրամասը հռչակում է Հայաստանի Հան-
րապետության անբաժան մասը: Նույն օրը Զանգեզուրում գոր-
ծող զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-մայոր
Ն. Ղազարյանը գավառում մտցնում է ռազմական դրություն:
Սիսիանի, Գորիսի ու Կապարգողթի վաշտերը, մուսավաթա-
կան զորքերին ջախջախիչ հարվածներ հասցնելով, հայ ժո-
ղովրդի ազատագրական պայքարի պատմության հերոսական
նոր էջեր են գրում: Թվում էր, թե խափանվել են թուրք-ադրբե-
ջանական տանդեմի ծրագրերը, երբ Ադրբեջանի խորհրդայ-

նացումով տարածաշրջանում ստեղծվում է նոր իրավիճակ: Աշխարհաքաղաքական խաղի մեջ է ներգրավվում նաև Խորհրդային Ռուսաստանը:

Ադրբեջանի խորհրդայնացմանը նպաստեց նաև Մոսկվային հավատարմության երդումներ շոայլող քեմալականների ու բոլշևիկների միջև ուրվագծվող դաշինքը, որով Քեմալը ձգտում էր լուծել Թուրքիան կործանումից փրկելու, իսկ Ռուսաստանը՝ Անտանտի դեմ պայքարում նոր դաշնակից ձեռք բերելու ու Այսրկովկասում հաստատվելու խնդիրը: Բաքուն փորձում է ստեղծված իրավիճակում արագ կողմնորոշվել, և նույնիսկ ինքնիշխանությունը զիջելու գնով լուծել հայկական երկրամասերի՝ Ադրբեջանին կցելու հարցը:

Արցախի, Սյունիքի ու Նախիջևանի պատկանելության հարցը տեղափոխվում է նոր հարթություն: Թիկունքում զգալով քեմալականների աջակցությունը՝ Ադրբեջանը Մոսկվայի կենտրոնական իշխանություններից պահանջում է հիշյալ հայկական երկրամասերը միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին: Ռուսաստանը նույնպես այս տարածքները համարում էր «վիճելի» և մեծ մնշում էր գործադրում ՀՀ իշխանությունների վրա՝ հայադրբեջանական ու հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում հասնելու Երևանի կողմից Ռուսաստանը բացառիկ միջնորդության ճանաչմանը: Բաքվում տեղի ունեցած իշխանափոխությունից հետո՝ անմիջական սպառնալիք է ստեղծվում Արցախի ու Չանգեզուրի համար: Այդ օրերին Նժդեհը գրում է. «Ռուսներն Այսրկովկաս մտնելով՝ ուժեղացրին մեր թշնամիներին՝ թուրքերին ու թաթարներին»: Այն ծրագիրը, ինչին ձգտում ու երկու տարվա համառ պայքարում չէր կարողանում հասնել մուսավաթական Ադրբեջանը, 1920 թ.

մայիսից, Խորհրդային Ռուսաստանի գործուն աջակցությամբ, փորձում է կյանքի կոչել Խորհրդային Ադրբեջանը:

Խորհրդայնացումից երկու օր անց Ադրբեջանը վերջնագիր է ներկայացնում ՀՀ իշխանություններին՝ պահանջելով հայկական զորքերը դուրս բերել ադրբեջանական տարածքներից: Մայիսի 1-ին Երևանում նույնաբովանդակ վերջնագիր է ստացվում նաև Բաքվում տեղակայված 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունից: Սա նախկին մուսավաթական կառավարության քաղաքականության շարունակությունն էր՝ գումարած Բաքվին տրամադրվող Խորհրդային Ռուսաստանի տնտեսական ու զինական մեծ աջակցությունն ու ուժի սպառնալիքով Մոսկվայի միջնորդության պարտադրումը:

Այսրկովկասում Դաշնակից պետությունների (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, ԱՄՆ) ներկայացուցիչները հայտարարում էին, որ եթե բոլշևիկները մոտենան Վրաստանի ու Ադրբեջանի սահմաններին՝ Անտանտն անմիջապես ռազմական զգալի աջակցություն կցուցաբերի Այսրկովկասյան հանրապետություններին և թույլ չի տա երկրամասի բռնազավթումը: Հետագա ամիսներին, սակայն, Դաշնակից երկրները գործնական քայլեր չարեցին դաշնակից Հայաստանի վրա ռուսադրբեջանա-թուրքական հարձակումները կանխելու համար: Ադրբեջանում կայծակնային արագությամբ տեղի ունեցած իշխանափոխությունն ու ռուսական զորամասերի հայտնվելը ՀՀ սահմանագլխին՝ նոր մարտահրավերներ ու խուճապային տրամադրություններ առաջ բերեցին Երևանում: ՀՀ իշխանությունները փորձում էին հասկանալ, թե ինչ նպատակներ է հետապնդում Խորհրդային Ռուսաստանը, ինչ զարգացումներ են սպասվում մոտակա օրերին, արդյո՞ք Մոսկվան պատրաստ

է ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը, ինչպիսի՞ դիրքորոշում ունի Կրեմլը հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների և սահմանների վերաբերյալ, ի՞նչ քաղաքականություն է որդեգրել Ռուսաստանը քեմալական շարժման նկատմամբ, արդյո՞ք Անտանտը գործնական քայլեր կձեռնարկի Խորհրդային Ռուսաստանին տարածաշրջանից դուրս մղելու համար:

Արտաքին վտանգին գումարվում են Հայաստանում բռնկված հակապետական խռովությունները, որոնք առանձին վայրերում վերածում են զինված ելույթների՝ էլ ավելի սրելով իրավիճակը և հայ-ռուսական լարված հարաբերությունները: Ադրբեջանի խորհրդայնացման լուրը մեծապես ոգևորել էր հայ բոլշևիկներին, որոնք անհամբեր սպասում էին ռուսական զորքերի ժամանմանը և դրանց օգնությամբ Հայաստանի խորհրդայնացմանը:

1920 թ մայիսին, երբ ՀՀ կառավարությունը ջանքեր էր գործադրում բոլշևիկյան ելույթները ճնշելու ուղղությամբ, Խորհրդային Ռուսաստանը ձեռնամուխ է լինում հայկական տարածքների բռնագավթման գործին: Մայիսի 12-ին բոլշևիկները մտնում են Շուշի:

Մայիսի վերջին Ադրբեջանում բռնկվում են հակախորհրդային խռովություններ, որոնք շատ արագ տարածվում են Գանձակից ու Ջեբրայիլից մինչև Բյուրդամիր ու Լենքորան: Սյունիքի ուղղությամբ ռուս-թաթարական ուժերի հարձակումը հետաձգվում է: Հակաբոլշևիկյան շարժումը, որը տևում է երեք շաբաթ, գլխավորում են ինչպես նախկին մուսավաթական կառավարության պարագլուխները, այնպես էլ Ադրբեջանում մնացած օսմանյան բանակի հրամանատարները (այդ թվում՝ Նուրի

փաշան): Կարմիրներին հաջողվում է ճնշել զինված ելույթները, որից հետո կրկին առաջին պլան է մղվում Զանգեզուրի վրայով Նախիջևան հասնելու և քեմալականների հետ ցամաքային կապ հաստատելու հարցը: Թուրքիայի արևելյան շրջաններում սկսվում է զորահավաք: 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրը նշանակվում է արևելյան ճակատի հրամանատար: Կազմավորվում է Շարուր-Նախիջևանի ուղղությամբ գործող «Բայազետյան» կոչվող նորաստեղծ զորախումբը:

1920 թ. հունիսի 17-ին հրավիրված Կապարգողթի ներկայացուցչական ժողովում արժանապատիվ սյունեցիները որոշում են Նժդեհի գլխավորությամբ շարունակել պայքարը թրքաբուշևիկյան ուժերի դեմ: Նժդեհը դիմում է ՀՀ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին ու ՀՅԴ բյուրոյին՝ պահանջելով զինական օգնություն ուղարկել Սյունիք: 1920 թ. հունիսի վերջին կարմիր բանակի հետախուզական վաշտերը, առաջապահ զորամասերն ու ադրբեջանական բանակի ստորաբաժանումները շարժվում են Զանգեզուր:

Ռուս-ադրբեջանական ուժերը ներխուժում են Տեղ ու Խնձորեսկ, իսկ հուլիսի 5-ին՝ Գորիս: Հայկական ուժերի մի մասը նահանջում է Սիսիան (այստեղից՝ Դարալագյազ), իսկ զորախմբերից մեկը՝ Կապան: Գորիսում բուլշևիկները ստեղծում են գավիտեղյոմ (գավառի հեղափոխական կոմիտե)՝ Հակոբ Կամարիի նախագահությամբ: Օրեր անց Գորիս ժամանած հայտնի ջարդարարներից մեկը՝ թուրք զինվորական գործիչ Խալիլ փաշան, հայտարարում է, որ եթե Զանգեզուրի հայությունը չճանաչի Ադրբեջանի գերիշխանությունը՝ կենթարկվի արևմտահայության ճակատագրին:

Գորիսի անկումով սկսվում է զանգեզուրյան հերոսապատումի նոր փուլը (1920 թ. հուլիս – 1921 թ. հուլիս), որը գլխավորում է Կապարգողթի արծիվը՝ Գարեգին Նժդեհը: 1920 թ. հուլիսի վերջին ռուս-թաթարական զորամասերի կողմից գրեթե ամբողջությամբ գրավված էր Արցախը, Սյունիքն ու Նախիջևանը, սակայն Սիսիանի, Կապանի ու Արևիքի առանձին վայրերում շարունակվում էր պայքարը զավթիչների դեմ: Հայաստանի դեմ բացահայտ ագրեսիան ու հայկական երկրամասերի բռնազավթումը Մոսկվան շարունակում էր հիմնավորել հայ-թաթարական բախումները կանխելու պատճառաբանությամբ:

ՀՀ բռնազավթված տարածքներում ծայր առած սոսկալի բռնությունները, բնակավայրերի ավերածությունները, թալանն ու տնտեսական քայքայումը, մարդկանց առևանգումներն ու աքսորը դարձել էին սովորական երևույթ: Հայ մտավորականության ու զինվորականության լավագույն ներկայացուցիչներին ձերբակալում ու տեղափոխում էին Գանձակ, Շուշիի ու Բաքվի բանտերը, ուր նրանք ենթարկվում էին աննկարագրելի խոշտանգումների ու նվաստացումների: Բազմաթիվ հայ սպաներ, զինվորներ, բժիշկներ, պետական ծառայողներ, մարտերին չմասնակցած անմեղ գյուղացիներ, այդ թվում՝ երեխաներ, առանց դատ ու դատաստանի գնդակահարվում էին: Այդ մասին Օհանջանյանը բողոքի հեռագիր է հղում Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործոժողկոմ Գ. Չիչերինին, վերջինս էլ բացատրություն է պահանջում Կովկասի բոլշևիկյան ռազմաքաղաքական ղեկավարությունից: Գերության տարվածներին ստիպում էին մտնել աղբբեջանական զորամասերի մեջ ու կռվել Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Երևանից շարունակվում էր բողոք-հեռագրերի տարափը Մոսկվա:

Խորհրդային Ադրբեջանը բոլոր ուժերը կենտրոնացրել էր Զանգեզուրը Ադրբեջանին կցելու վաղեմի երազանքն իրողություն դարձնելու գործին: Խորհրդային Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության էությունը բնութագրող ուշագրավ փաստերից է Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի դրածո՝ Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ Ասադ Կարակի 1920 թ. հուլիսի 21-ի հույժ գաղտնի նամակը՝ բուլղարական կուսակցության Գորիսի գավառային հեղկոմի մուսուլման անդամներին. «Եկած ընկերները պատմում են, որ միջև այժմ զինաթափված չէ Զանգեզուրի հայկական գյուղերի 90%-ը: Դա ցավալի է: Բայց առավել ցավալին այն է, որ մինչ օրս գլխատված չէ Զանգեզուրի հայությունը: Նրա մտավորականությունը և ռազմական պարագլուխները գտնվում են գյուղերում: Վաղը նրանք կդառնան ապստամբության ղեկավարներ և մեր ուժերը դուրս կքշեն Զանգեզուրից: Նորից ու նորից կրկնում եմ՝ ժամանակը չի սպասում: Աշխատեցեք գիշեր-ցերեկ: Ջանացե՛ք, որպեսզի բոլոր նշանավոր ու պետքական հայերը կալանավորված լինեն: Մեծ բան չեն աքսորն ու առևանգումը: Մի կողմ թողեք մարդասիրությունը: Դրանով անհնար է պետություն ստեղծել, երկրներ նվաճել, ապրել խաղաղության մեջ: Աշխատեք վերընտրել հեղկոմը և այդ ընթացքում ընտրել միայն մուսուլմանների և մեզ հայտնի ռուսների: Մոտ օրերս Գորիս կժամանի Արմենակ Ղարապյոզյանը: Նա ուշանում է փողի պատճառով: Մինչև չստանա 22 միլիոն ռուբլին՝ չի մեկնի: Հարստանալու լավ ժամանակ է, ինչու՞ չօգտվի դրանից: Նա խոստանում է յոթ օրվա ընթացքում Զանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին: Չենք կասկածում, որ շուտով մեզ կուրախացնեք Ղափանը միացնելու լուրով: Եթե չունեք ուժ, ապա ունեք փող: Ինչու՞ եք

ուշացնում այդ ապստամբած շրջանի միացումը Ադրբեջանին՝ արդարանալով մի ինչ-որ Աժդահ (Նժդեհ) փաշայի գոյությամբ: Ձեռք առեք օրհնված միջոցներ: Այն որ հային երեք միլիոն ռուբլի տաս, որ չբերի այդ մարդու գլուխը: Եթե փողի կարիք ունեք՝ հեռագրեք, կուղարկենք: Հինվորականներով հարուստ որոշ տեղերում, հայերին թուլացնելու նպատակով, մի ռուս զինվոր սպանեք և դրանում մեղադրեք հայերին: Գիտեք, թե ինչ կանեն ռուսները: Զանգեզուրում մի թողեք ոչ որևէ կարգին մարդու, ոչ էլ՝ հարստություն, որպեսզի այդ անիծյալ ցեղը այլևս չկարողանա ոտքի կանգնել: Ռուսաստանում այդպես են վարվել, այդպես պիտի անեք նաև դուք»:

Արցախի ու Զանգեզուրի գրավման կապակցությամբ ՀՀ իշխանությունները բողոքի նոտաներ են հղում Մոսկվա ու Բաքու՝ պահանջելով ռուս-ադրբեջանական զորամասերը դուրս բերել ՀՀ տարածքներից:

Խորհրդային Ռուսաստանը նպատակ ուներ ՀՀ տարածքով, հնարավորության դեպքում՝ երկրի հյուսիսային մասով (երկաթուղով), կապ հաստատել դաշնակից քեմալականների հետ՝ ոսկի, զորք, զենք ու զինամթերք առաքելով նրանց, ինչին դեմ էր Հայաստանի կառավարությունը, որը տեղեկություններ ուներ այն մասին, որ քեմալականները պատրաստվում են այդ զենքն ուղղել նաև ՀՀ-ի դեմ:

1920 թ. ամռանը բռնազավթված Սյունիքում մարտերը չէին դադարում: Այսրկովկասում դաշնակից երկրների ներկայացուցիչները մեծ ուշադրությամբ հետևում էին ծավալվող գործողություններին: Հուլիսի 19-ին Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսը Երևանում հանդիպում է ունենում ՀՀ վարչապետ Համո Օհանջանյանի հետ: Վերջինս Գրեյսին հա-

վաստիացնում է, որ ինքը չի հավատում Մոսկվայի խոստումներին, որ Հայաստանը հավատարիմ է մնում Մեծ Բրիտանիայի հետ դաշնակցային պարտավորություններին, չի պատրաստվում զիջումներ անել թշնամուն, ավելին՝ հայկական զորամասերը պատրաստվում են գրավել Նախիջևանն ու օգնության հասնել Զանգեզուրի հայությանը: Այս հանդիպումից օրեր անց՝ հուլիսի 26-ին, հայկական զորամասերը մտնում են Շահթախթի ու մոտենում Նախիջևանին:

1920 թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում հանդիպում է տեղի ունենում Վրաստանում ՌՍԴԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովի ու ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանի միջև: Կիրովը պաշտոնական հայտարարություն է անում այն մասին, որ Ռուսաստանը ոչ միայն ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը և հայության իրավունքները Թուրքահայաստանի նկատմամբ, այլև իր պարտքն է համարում օգնել հայերին, նույնիսկ զինված ուժերով պաշտպանել անկախ Հայաստանի սահմանները: Եւ սա այն դեպքում, երբ ռուս-ադրբեջանական զինուժը Հայաստանի հարավում ռազմակալում էր նոր տարածքներ: Օգոստոսի 3-ին, Զանգեզուրի շրջանում ռուսական զորամասերի գործողությունների մասին Կիրովի հարցմանն ի պատասխան, 11-րդ կարմիր բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոն Բաքվից հաղորդում է. «Մեր բանակի զորամասերը զբաղեցրել են Հայաստանի կողմից գրավված Զանգեզուրի ու Նախիջևանի վիճելի շրջանները: Առաջ ենք շարժվում բարեկամական մտադրություններով, բայց եթե հայկական զորքերն առաջինը հարձակում գործեն, ապա դրա պատասխանը կլինի երկու-երեք դիվիզիաներ Երևան ուղարկելը... Դրոյին լիկվիդացնելու միջոցներ ձեռնարկված են: Շահ-

թախթիից այն կողմ չենք գնա, եթե իր հերթին հայկական կանոնավոր բանակը այլևս չառաջանա»:

Վիճակը օրհասական էր, բայց Կապարգողթի առանձին շրջաններում ռուս-ադրբեջանական զորամասերի դեմ շարունակում էին առյուծաբար մարտնչել Նժդեհի փոքրաթիվ ուժերը: Դարալագյազ քաշված Դրոյի զորամասը հուլիսի վերջին Սիսիանի ու Գորիսի ուղղությամբ անցնում է հակահարձակման: Հայկական զորքերի առաջխաղացումն անհանգստացնում է ոչ միայն բոլշևիկներին, այլև՝ քեմալականներին: Վերջիններս խնդրում են արագացնել խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը և Նախիջևանի գրավումը, ինչը և տեղի է ունենում հուլիսի 28-ին: Երկու օր անց Սիսիանի շրջանի Բազարչայ գյուղի մոտ Դրոյի ուժերը բախվում են ռուսների հետ և նրանց հետ չափսում Անգեղակոթ: Ձախողվում է կարմիրների ճեղքումը Մեղրիի ուղղությամբ: Այստեղից նույնպես թշնամին ցանկանում էր ճանապարհ բացել դեպի Նախիջևան, բայց Նժդեհի ուժերը հաջողությամբ կասեցնում են գրոհները՝ անառիկ պահելով նաև Կապարգողթի արևելյան դարպասները:

Օգոստոսի 2-ին Դրոն ազատագրում է Սիսիանի շրջանը, իսկ հաջորդ օրը՝ մտնում Գորիս: Նահանջից առաջ բոլշևիկները Գորիսի բանտում գազանաբար խոշտանգում են մի շարք պետական ու ռազմական գործիչների, այդ թվում՝ Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանին ու Վահան Խորենուն: Տասնյակ մարդկանց քաղաքից դուրս են բերում ու գնդակահարում: Վանդալիզմի հերթական ակտը մեծ աղմուկ է բարձրացնում Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս: Կառավարությունը բողոքի հեռագրեր է ուղարկում Մոսկվա, Բաքու և Դաշնակից երկրների կառավարություններին:

Սիսիանի ու Գորիսի ազատագրումն ու հաղթանակի բերկրանքը կարճ է տևում: Կարմիրներն օգոստոսի 8-ին վերագրավում են Գորիսը, հաջորդ օրը՝ Սիսիանը: Այդ օրերին Նժդեհը գրում է. «Ադրբեջանը գործում է: Նրա հարյուրավոր ագենտները՝ իրենց տարած պյուռոսյան հաղթությամբ արբեցած, օրնիքուն չափչփում են բուն Զանգեզուրի և Սիսիանի գյուղերը, և համոզում, հավաստիացնում ժողովրդին, որ «Ռուսաստանը ստիպել է Հայաստանի կառավարությանը ձեռք քաշելու Զանգեզուրից, որ այդ երկիրն արդեն տրված է Ադրբեջանին» և այլն, և այլն: Գլխատված ու ահաբեկված ժողովուրդը լսում է այդ բոլորն ու անգոր կատաղությամբ անիծում և՛ թշնամու կողմն անցած իր տականքը կազմող մի բուռ կաշառված դավաճաններին, և՛ յուր ղեկավարներին, որոնք այնքան հանցավոր հեշտությամբ տեղի տվեցին թշնամու ողորմելի ուժերի առաջ»:

Զանգեզուրում ընթացող ռազմական գործողություններին զուգահեռ Թիֆլիսում վերսկսվում են ընդհատված հայ-ռուսական բանակցությունները: Լեզրանի հետ բանակցելու, զինադադարի, ինչպես նաև հաշտության պայմանագիր կնքելու նպատակով ՀՀ կառավարությունը հատուկ պատվիրակություն է գործուղում Թիֆլիս (Ջամալյան, Բաբայան, Յուզբաշյան): Արցախից, Սյունիքից ու Նախիջևանից խորհրդային զորքերը հետ քաշելու հայկական պատվիրակության պահանջը՝ բուռն բանավեճի տեղիք է տալիս: Լեզրանը պնդում է, թե ռուսական ներկայությունը ժամանակավոր բնույթ է կրում, չի կանխորոշում այդ տարածքների վերջնական պատկանելության հարցը և ռուսական զորքի տեղաշարժը ազգամիջյան բախումները դադարեցնելու նպատակ է հետապնդում: Ստանալով մեր զին-

ված ուժերի Զանգեզուրում կրած պարտությունների մասին ՀՀ կառավարության հեռագիրը՝ հայկական պատվիրակությունը գնում է զիջման և եռօրյա ծանր բանակցություններից հետո՝ օգոստոսի 10-ին, ստորագրվում է վեց հոդվածից բաղկացած հայ-ռուսական համաձայնագիրը: Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում է ՀՀ անկախությունը: Ռազմական գործողությունները դադարեցվում են, հստակեցվում է շփման գիծը: Արցախը, Սյունիքն ու Նախիջևանը մնում են Ռուսաստանի վերահսկողության տակ, սակայն դա չէր կանխորոշում բռնազավթված հայկական երկրամասերի պատկանելությունը: Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև եղած տարածքային վեճերը լուծվելու էին հետագայում՝ բանակցությունների միջոցով: Նույն օրը Կ.Պոլսի սուլթանական կառավարությունն իր ստորագրությունն է դնում Սևրի դաշնագրի տակ, որով Հայաստանը ճանաչվում է ազատ ու անկախ պետություն, իսկ հայ-թուրքական սահմանագիծն անցնելու էր նախկին Օսմանյան կայսրության Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի ու Բիթլիսի վիլայեթների տարածքով: Ադրբեջանի ու Վրաստանի հետ ՀՀ սահմանները որոշվելու էին այդ պետությունների հետ ուղղակի բանակցությունների միջոցով, իսկ եթե չհաջողվեր համաձայնության գալ, ապա դաշնակից տերությունները խնդիրը պետք է լուծեին հատուկ հանձնաժողովի օգնությամբ:

Օգոստոսի 10-ի Թիֆլիսի համաձայնագիրը ռուսական կողմի դիվանագիտական հաջողությունն էր, քանի որ ՀՀ կառավարությունը տվեց իր համաձայնությունը՝ հայկական երկրամասերը ռուսական ռազմակալման տակ պահելու համար, այլ կերպ ասած՝ օրինականացրեց Կրեմլի բռնազավթումը: Հայաստանին պարտադրվեց նաև Արցախի, Սյունիքի ու Նախի-

ջևանի կարգավիճակի հարցը տնօրինելու Կրեմլի կամքը: Հայ-
ռուսական համաձայնագրի 6-րդ հոդվածով Մոսկվան երաշ-
խավորում էր ռուսական զորքերի թիկունքում հայտնված հայ-
կական զորամասերի ազատ տեղաշարժը դեպի հայկական
ուժերի հսկողության գոտի: Ի կատարումն սույն հոդվածի նույն
օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Դրոն հեռագրում է Նժդեհին՝ հաղորդե-
լով ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հրա-
մանը՝ Սյունիքը թողնելու և Երևան վերադառնալու մասին:
«Ղափանի զորամասի պետ Նժդեհին: Հաղորդում եմ Ձեզ զին-
վորական նախարարի հրամանի պատճենը: Կապ պահելով
Նժդեհի հետ, տեղեկացնել նրան, որպեսզի համաձայն կնքված
զինադադարի, հավաքի իր զորամասերը, նույնպես և բոլոր
ցանկացողներին, և նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնե-
լով՝ անցնի մեր տերիտորիան, բերելով իր հետ ամբողջ զենքե-
րը»: Նժդեհը պատասխանում է, որ Չանգեզուրից հեռանալու
մտադրություն չունի և խնդրում է արագացնել զորքերի ուղար-
կումը Սիսիան:

Օգոստոսի 20-ին Նժդեհը նամակ է ուղարկում Ռուբեն
Տեր-Մինասյանին. «Ո՛չ մի զիջում, զիջումը՝ գերություն է, կոտո-
րած ու մահ մեզ համար: Եթե չպետք է տեր կանգնեք մեզ՝
միացած պահեք մեզ մեր յոթն անգամ սիրած Հայաստանին,
թողեք մեզ բարի կամքին՝ մենակ, անկախ: Մենք, որ ապրել
ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, հպարտ ու հերոսական
մահով մեռնել էլ գիտենք: Աստված և իմ սերը Հայաստանի
Հանրապետության հետ»: Մեկ ամիս անց՝ 1920 թ. սեպտեմբե-
րի 23-ին, Գարեգին Նժդեհը ստանում է ՀՀ ռազմական նախա-
րար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հերթական հեռագիրը. «Համա-
ձայն ենք, որ Ձեր դուրս գալուց հետո Ղափան-Գողթանը ձեռ-

քից կգնան և հրի-սրի կմատնվեն: Համաձայն ենք նույնպես Ձեզ հետ, որ դուք դուրս չպիտի գաք և պիտի զբաղվեք ինքնապաշտպանությամբ՝ հանուն Ղափանի փրկության»:

Հայ-ռուսական զինադադարի համաձայնագիրը մեծ դժգոհություն է առաջացնում Դաշնակից երկրների շրջանում, որոնք Հայաստանին պարտադրված այս փաստաթուղթը համարում են ՀՀ արտաքին քաղաքական կուրսի փոփոխություն՝ մեղադրանքներ և նույնիսկ սպառնալիքներ ուղղելով պաշտոնական Երևանին: Օգոստոսի 24-ին Հայաստան է ժամանում ֆրանսիացի գնդապետ Կորբեյը, իսկ մեկ շաբաթ անց՝ Թիֆլիսից Երևան է հասնում Այսրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ, արտակարգ կոմիսար Լյուկը: Նրանք հանդիպում են ՀՀ վարչապետ Համո Օհանջանյանի հետ, երկուսն էլ իրենց դժգոհությունն են հայտնում Թիֆլիսում ստորագրված համաձայնագրի կապակցությամբ և փորձում պարզել ՀՀ իշխանությունների դիրքորոշումը Այսրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականության նկատմամբ: Լյուկը խորհուրդ է տալիս հրաժարվել հայ-ռուսական համաձայնագրից և Վրաստանի հետ դաշինք կնքել բոլշևիկների դեմ: Նա առաջարկում է Լոռու չեզոք գոտու հարցում համաձայնության գալ Վրաստանի իշխանությունների հետ, ինչը նշանակում էր գավառի հանձնում Վրաստանին: 1920 թ. գարնանը, բացի Բաթումի նավահանգստում գտնվող բրիտանական փոքրաթիվ ուժերից, Այսրկովկասում անգլիական զորամասեր գրեթե չէին մնացել: Չէին իրականացվել նաև բոլշևիկների կողմից Այսրկովկասը գրավելու փորձերին հակազդելու բրիտանական խոստումները: Քեմալական շարժումը նույնպես վերելք էր ապրում և Անտանտն ի վիճակի չէր կասեցնելու այն: ՀՀ կառավա-

րությունը գտնում էր, որ նման պայմաններում զինադադարի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելը Հայաստանի համար հղի է անկանխատեսելի ու ծանր հետևանքներով: Օհանջանյանը դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին փորձում է հիմնավորել հայ-ռուսական համաձայնագրից հրաժարվելու անհնարինությունը՝ միաժամանակ այն համարելով ժամանակավոր փաստաթուղթ, որն առաջին իսկ հնարավորության դեպքում՝ Հայաստանը չեղյալ կհայտարարի: Վարչապետը մեղադրանքի խոսքեր է հնչեցնում դաշնակիցների հասցեին, որոնք նախորդ տարիներին Արցախի ու Սյունիքի պատկանելության հարցում բացահայտ աջակցություն ցուցաբերելով Ադրբեջանին՝ պատասխանատվություն են կրում ստեղծված իրավիճակի համար:

Թիֆլիսյան զինադադարից հետո էլ Ջանգեզուրի առանձին շրջաններում շարունակվում էին հայ-ռուսական ռազմական բախումները: 1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրվում է ռուս-թուրքական «Սրտագին ու անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը, որով Ռուսաստանը ոչ միայն խոստանում է փող, զինվորական մասնագետներ, զենք ու զինամթերք մատակարարել Քեմալի կառավարությանը, այլև ճանաչում է թուրքական «Ազգային ուխտը», որով թրքական պետության անբաժանելի տարածք է համարվում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելահայաստանի որոշ շրջաններ: Արդեն պայմանագրի հաջորդ օրը թուրքական պատվիրակության ղեկավար Բեքիր Սամի բեյը հայտարարում է, որ ռուսներն ընդունում են նաև Բաթումի ու Կարսի մարզերի միացումը Թուրքիային: Քեմալականները ստանում են նաև Սարիղամիշն ու Շահթախթին գրավելու համաձայնությունը,

ինչն օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական զինադադարի ևս մեկ կոպիտ խախտում էր:

1920 թ. օգոստոսի 25-ին Կապարգողթի հայությունը հավաքվում է Կապանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, Դավիթ Բեկի ու Մխիթար սպարապետի անունով երդվում հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատությանն ու հրամանատար Նժդեհին և կռվել մինչև վերջին շունչը: Հանդիսականների ցնծության տարափի տակ Նժդեհի մեջքին կապում են կարմիր գոտի և հայրենի հողի մեծ նվիրյալին կոչում իրենց Սպարապետը: Սեպտեմբերին բռնկված հայ-թուրքական պատերազմին զուգահեռ Զանգեզուրի առանձին վայրերում կատաղի մարտերը շարունակվում են: Ազատության համար ընթացող պայքարը շուտով վերածում է համազանգեզուրյան ապստամբության: Փաստորեն, 1920 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբերին Հայաստանը կռվում էր երկու ճակատով՝ արևմուտքում և հարավ-արևելքում:

1920 թ. նոյեմբերի 21-ին Նժդեհն ազատագրեց Գորիսը, իսկ դեկտեմբերի 25-ին, երբ ՀՀ-ն դադարել էր գոյություն ունենալուց, համազանգեզուրյան առաջին համագումարում երկրամասը հռչակվեց անկախ պետություն՝ Ինքնավար Սյունիք անունով, մնալով հայոց պետականության ջահակիրն ու ազատության կղզյակը ողջ տարածաշրջանում: Պայքարը Սյունյաց լեռնաշխարհում շարունակվեց մինչև 1921թ. հուլիսի 12-ը, որի արդյունքում երկրամասը չարժանացավ Նախիջևանի ու Արցախի ճակատագրին և մնաց բռնազավթված Հայաստանի կազմում:

1921 թ. դեկտեմբերի 12-ին, Թեհրանում ապաստանած Համո Օհանջանյանը գրել է. «Սիրելի Նժդեհ, այն ինչ տեսել եմ և գիտեմ՝ ինձ ոչ մի առիթ չի տալիս փոխելու իմ հիսցմունքի վե-

րաբերմունքը դեպի այն գործը, որ դու կատարել ես Զանգեզու-
րում վերջին երկու տարվա ընթացքում և նույնիսկ վերջին դեպ-
քերի ժամանակ, երբ Մայր Հայաստանի մտավորականու-
թյունն ու գինվորականությունը քո ստեղծած դրության շնորհիվ
կարողացան ազատվել իսպառ բնաջինջ լինելու վտանգից»:

Եթե այսօր Լեոնահայաստանը կանգուն է՝ պարտական
ենք Զորավար Անդրանիկի, Արսեն Շահնազյանի, Գարեգին
Նժդեհի, Սերգեյ Մելիք-Յուլյանի, Պողոս Տեր-Դավթյանի,
Աշոտ Մելիք-Մուսյանի, Գորիսեցի Արտեմի (Արտեմ Խանզադ-
յան), Յապոնի (Հովհաննես Պարոնյան) և նրանց զինակից ըն-
կերների բացառիկ նվիրումին: Այս հերոսների փառանգի ձեռ
առանձնանում է Մեծն Նժդեհի վաստակը, որի կազմակերպչա-
կան արտակարգ ունակությունների ու գերմարդկային ջանքե-
րի շնորհիվ պահպանվեց երկրամասի ազգային նկարագիրը և
անվնաս մնաց Հայաստանի ողնաշարը:

**Аршалуи А. Зурабян, Ванадзорская старшая школа N 5,
учитель истории, Зангезур в региональных событиях ап-
рель-августа 1920 года.**

В 1918 году в Закавказье, были сформированы три незави-
симые государства. Взаимное недоверие и отсутствие границ
сказывались отрицательно на межнациональных и межгосудар-
ственных отношениях. Упорные попытки бакинских властей
решить вопрос границ с позиции силы, в 1919 году привели к
армяно-азербайджанской войне, путём которой мусаватисты и
их приемники – власти Советского Азербайджана, пытались ре-
шить вопрос принудительного присоединения Арцаха, Сюника и
Нахиджевана и установления прямой коммуникации со сторон-
никами Кемаля. В 1918 году Ереван не имел возможность про-

тянуть руку помощи данным армянским областям и местное население было вынуждено самоорганизоваться. В апреле 1920-го года после советизации Азербайджана и установления советско-кемалистских отношений, Армения была вынуждена противостоять не только нашествиям Азербайджана, но и агрессии со стороны его союзников: большевитской России и кемалистской Турции. Борьба против военной коалиции Москва – Баку-Анкара завершилась тем, что Сюник не удостоился судьбе Арцаха и Нахиджевана и вошёл в состав Советской Армении.

Arshaluys A. Zurabyan, *Vanadzor High School N 5, Teacher of History, Zangezur within the regional developments in April-August, 1920.*

In May 1918 three independent republics were established in the Caucasus. Mutual mistrust and lack of borders had a negative impact on interethnic and interstate relations. The persistent attempts of the Baku authorities to resolve the border issue with a use of force in 1919 resulted in Armenian-Azerbaijani war. This is how Musavat and subsequent Soviet Azerbaijani authorities sought to resolve the occupation of Artsakh, Syunik and Nakhichevan in order to establish direct contact with the Kemalists. In 1918, Yerevan was unable to help or reach out to the above mentioned Armenian territories which is why the local population was forced to organize itself. After the sovietization of Azerbaijan in April 1920 and the establishment of Soviet-Kemal political relations, Armenia had to resist not only the attacks of Azerbaijan, but also the military aggression agreed upon by its allies Russia and Turkey. The struggle against Moscow-Baku-Ankara military axis ended with Syunik not suffering the fate of Artsakh and Nakhichevan by becoming a part of Soviet Armenia.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

Սյունիքը հայոց պետականության հոլովույթում (պատմական ակնարկ)	4
---	---

ԿԱՐԵՆ Հ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Ռազմադիվանագիտական պայքարը Զանգեզուրի համար 1920–1921 թթ.	18
--	----

ՎԱՀՐԱՄ Ռ. ԲԱԼԱՅԱՆ

Գարեգին Նժդեհը և Արցախահայ պետականության պահպանման հարցը	34
--	----

ԳԵՎՈՐԳ Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Պողոս Տեր-Դավթյան. մի պայծառ անուն Սյունիքի երկնակամարում	52
---	----

ԱՐՄԵՆ Յ. ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

Գարեգին Տեր-Հարությունյանի (Նժդեհ) դերը Մեծ Ղարաբաղիսայի հերոսամարտում	110
--	-----

ԼԻԼԻԹ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Զանգեզուրը ԱՄՆ պետդեսպարտամենտի փաստաթղթերում (1919–1920 թթ.)	121
---	-----

ԷԴԳԱՐ Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Գարեգին Նժդեհի զանգեզուրյան գործունեության վերաբերյալ մի փաստաթղթի շուրջ	136
--	-----

ՀԱՄՈՒ Կ. ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Խորհրդային Հայաստանի Զանգեզուրի գավառի կազմակերպման պատմությունից (1921 թ.)	158
---	-----

ԷՂԻԿ Գ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Գարեգին Նժդեհի գործունեությունը Սփյուռքում 1920–
30-ական թթ. 171

ԽԱՉԱՏՈՒՐ Ռ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Իրադրությունը Սյունիքում 1921–1924 թվականներին ըստ
ընդհատակյա գործչի զեկույցների 189

Հաղորդում

ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ Ա. ԶՈՒՐԱԲՅԱՆ

Զանգեզուրը 1920 թ. ապրիլ – օգոստոս ամիսների տա-
րածաշրջանային զարգացումներում 212

СОДЕРЖАНИЕ

АШОТ А. МЕЛКОНЯН

Сюник в контексте армянской государственности (исторический очерк)	4
---	---

КАРЕН Г. ХАЧАТРЯН

Военно-дипломатическая борьба за Зангезур в 1920–1921 гг.	18
---	----

ВАГРАМ Р. БАЛАЯН

Гарегин Нжде и вопрос сохранения армянской государственности Арцаха	34
--	----

ГЕВОРГ С. СТЕПАНЯН

Погос Тер-Давтян: одно яркое имя на небосклоне Сюника	52
--	----

АРМЕН Ц. МАРУКЯН

Роль Гарегина Тер-Арутюняна (Нжде) в Каракилисском героическом сражении	110
--	-----

ЛИЛИТ Г. ОГАНИСЯН

Зангезур в документах госдепартамента США (1919–1920 гг.)	121
--	-----

ЭДГАР Г. ОГАННЕСЯН

Документ о деятельности Гарегина Нжде в Зангезуре	136
---	-----

АМО К. СУКИАСЯН

Из истории организации Зангезурского уезда Советской Армении (1921 г.)	158
---	-----

ЭДИК Г. МИНАСЯН

Деятельность Гарегина Нжде в Диаспоре в 1920–30-ых годах	171
---	-----

ХАЧАТУР Р. СТЕПАНЯН

Положение в Сюнике в 1921–1924 гг. по докладам подпольного деятеля	189
---	-----

Сообщение

АРШАЛУЙС А. ЗУРАБЯН

Зангезур в региональных событиях апрель-августа 1920 года	212
--	-----

CONTENT

ASHOT A. MELKONYAN

Syunik in the context of the Armenian statehood (historical overview)	4
---	---

KAREN G. KHACHATRYAN

The military-diplomatic struggle for Zangezur in 1920–1921 ...	18
--	----

VAHRAM R. BALAYAN

Garegin Nzhdeh and the issue of preserving the Armenian statehood of Artsakh	34
--	----

GEVORG S. STEPANYAN

Poghos Ter-Davtyan, a bright name in the sky of Syunik	52
--	----

ARMEN TZ. MARUKYAN

The role of Garegin Ter-Harutyunyan (Nzhdeh) in the heroic battle of Karakilisa	110
---	-----

LILIT G. HOVHANNISYAN

Zangezur in U.S. State department documents (1919–1920) ..	121
--	-----

EDGAR G. HOVHANNISYAN

Document on Garegin Nzhdeh's activity in Zangezur	136
---	-----

HAMO K. SUKIASYAN

From the history of organization of Zangezur province of the Soviet Armenia (1921)	158
--	-----

EDIK G. MINASYAN

Activities of Garegin Nzhdeh in the Diaspora in the 1920s–30s	171
---	-----

KHACHATUR R. STEPANYAN

189

The situation in Syunik in 1921–1924 according to the reports of the underground activist

Report

ARSHALUYS A. ZURABYAN

Zangezur within the regional developments in April–August, 1920

212

ПА 136

2021N22